مەرگی نووسەر

و

چەند باسێکی دیکەی ئەدەبی- ڕۆشنبیری

حەمە کەریم عارف

2005

ناوی کتێب: مەرگی نووسەرو چەند باسێکی دیکەی ئەدەبی- رۆشنبیری
بابەت: ئەدەبیات و رۆشنبیری
ناوی نووسەر: حەمە کەریم عارف
لە بڵاوکراوەکانی لقی کەرکووکی یەکێتی نووسەرانی کورد- ٣٥
کاری هونەری: هەریاد
بەرگ: فەهد شوانی
سەرپەرشتی چاپ: حەمە سەعید زەنگنە
چاپخانە: ئارابخا- کەرکووک
چاپی یەکەم- ٢٠٠٥

ئەنتوان چیخۆف

١٨٦٠ - ١٩٠٤

باوەگەورەی چیخۆف بابایەکی کۆیلە بوو. بەڵام کۆیلایەتی هەرگیز قەدەرو چارەنووس نەبووە، بۆیە باپیرەی چیخۆف توانی بە بەهای (٣٥٠٠) رۆبڵ خۆی و خێزانەکەی بکڕێتەوەو ئازادی خۆی وەربگرێتەوە.

بابی چیخۆف موغازەدارێکی مام ناوەندی بوو، لە ساڵی ١٨٧٦دا نابووت بوو، بۆیە بەماڵ و منداڵەوە باریان کرد بۆ مۆسکۆ، بەڵام چیخۆف کە هێشتا قۆناغی خوێندنی ئامادەیی تەواو نەکردبوو، ناچار لە زێدی خۆی، لە تاگانروگ –ی باکوری قەفقازدا مایەوە. ئەوە بوو بەدەم کارکردنەوە، لە ساڵی ١٨٧٩دا ئامادەیی تەواوکردو چوو بۆ مۆسکۆ، لە پایزی ئەو ساڵەدا چووە زانستگەی مۆسکۆ و لە بواری پزیشکیدا کەوتە خوێندن و هەر لەو سەرو بەندەدا ناو بەناو و لە کاتی دەست بەتاڵیدا کورتە چیرۆکی کۆمیدی دەنووسی و بۆ گۆڤارو بڵاوکراوەکانی دەنارد. هەر چەند ئەم چیرۆکانە لە ئاستێکی هونەری ئەوتۆدا نەبوون، بەڵام چیخۆف بۆ پارەی دەنووسین و لەو رێگەیەوە هەندێ ئەرك و باری سەرشانی خێزانەکەیانی سووك دەکرد بەهەر حاڵ چیخۆف پاش ئەوەی کۆلیژی پزیشکی تەواو کرد، لە شارۆچکەیەکی بچووکدا بەیاریدەدەری پزیشك دامەزرا. لەوێندەر توانی لە نزیکەوە ئەو جووتیارانە بدینێ و بناسێت کە بۆ نەخۆشی و دەرمان هاتوچۆیان دەکرد. هەروەها شارەزایی لە مجێزو تەبیعەتی ئەفسەران و سەربازان دا پەیداکرد" (چونکە لقێکی تۆپخانە لەو شارەدا هەبوو). و هەندێك لەو سوپاییانە لە بەرهەمی (سێ خوشك)دا بەدی دەکرێن. دیارە چیخۆف ئەو کەسایەتیانەی وەکو خۆیان بۆ ناو چیرۆك نەدەگواستنەوە. بەڵکو سەر لەنوێ و بە نەفەسێکی هونەرییانە دەیخوڵقاندنەوە. چیخۆف لە سەرەتادا بەناوی خوازراوەوە بەرهەمی گاڵتەئامێزی بڵاودەکردەوە، حەزیدەکرد بەرهەمە پزیشکییەکانی بەناوی راستەقینەی خۆیەوە بڵاوبکاتەوە. هەڵبەتە بەرهەمە گاڵتە ئامێزەکانی لە رۆژنامەو بڵاڤۆکانی جۆراو جۆردا بڵاو دەکردەوە. زۆربەی ئەو رۆژنامەو بڵاڤۆکانە هی گروپ و لایەنێن هەڤڕك و نەیاری یەکدی بوون. گەرچی ئەو بەرهەمانەی کە چیخۆف بۆ پارە دەینووسین و بڵاوی دەکردنەوە زۆرن، بەڵام سەرەتای دەستپێکردنی راستەقینەی نووسین لەلای ئەو بۆ ساڵی ١٨٨٦ دەگەڕێتەوە و لەو ساڵەدا نووسینی کرد بەپیشە.

لە ساڵانی ١٨٨٦ – ١٨٨٧دا یەکەمین کۆمەڵە چیرۆکی چاپو بڵاو کردەوە. ئیدی بەرە بەرە شۆرەتی پەیدا کردو رێگەی بڵاوکردنەوەی بۆ خۆش بوو" دەیتوانی لە باشترین رۆژنامەو بڵاڤۆکانداو بەو پەڕی بێمنەتی بەرهەم و چیرۆکەکانی بڵاوبکاتەوە. ئەشقی نووسین بە جۆری لە کەللەی ئەم پیاوەی دا کە بەتەواوەتی خۆی بۆ تەرخان کرد. هەر لەم رێگەیەوە توانی زەوییەکی بچووك لە نزیکی مۆسکۆ بکڕێ کە هەموو خێزانەکەیانی دەژیاند. خۆشترین قۆناغی تەمەنی ئەو ساڵانە بوو کە لەوێندەر قەتاندی. ئەم پیاوە زۆر ئاشقی باخ و باخداری و کاری باخەوانی بوو. دەیویست هەموو دنیا بکات بەدارو درەخت. جیهان لە هەموو لایەکەوە سەوز بچێتەوەو ژیانی لێوە هەڵقوڵێ. هەمیشە هەوڵیدەدا شتێکی تازە بخوڵقێنێ و خۆی کاوێژ نەکاتەوە.. چیخۆف زۆری دڵ بە دنیاوە بوو، ژیانی خۆشدەویست، بە جۆشو

خرۆشێکی لەبن نەهاتووەوە مامەڵەی لە تەکدا دەکرد. کەچی وێڕای ئەمەش خۆی بۆ گۆڕینی ژیان تەرخانکرد، واتە کەسێکی هەمیشە نوێخواز بوو.

چیخۆف لە ژیانی رۆژانەی دا پیاوێکی چاکە خوازو چاکە کارو دڵسۆزو میرەبان بوو. هەموو ئەم خەسێت و خەسڵەتانە لە بەرهەمەکانیداو بە شێوەیەکی هونەری رەنگیان داوەتەوە و دەشێت کۆی بەرهەمە ئەدەبی و هونەرییەکانی بەئەنسکلوپیدیای روسیای سالآنی ١٨٨٠ – ١٨٩٠ لە قەڵەم بدرێ.

چیخۆف چونکە کەسێکی فرە بەهرە بوو، هەر لە بازنەی چیرۆك و تەنزدا قەتیس نەماو ماوەیەکی باشیش خووی دایە شانۆ نامەو زۆر شانۆ نامەی نووسی لەوانە: (هەتیو ١٨٧٧، ئیڤانۆف ١٨٨٧، لالۆڤانیا ١٨٠٢، مەلی دەریایی ١٨٨٦، سێ خوشك ١٨٩٩و... هتد).

زۆربەی شانۆنامەکانی لە لایەن دەزگای هونەری مۆسکۆوە کە لە لایەن ستانسلافسکی و نەمیرو فیچەوە لە ساڵی ١٨٩٨دا دامەزرا بوو، نمایش کران و شۆرەتی زیاتریان هەم بە دەزگا هونەرییەکە داو هەم بە چیخۆف.. ئەوە بوو (مەلی دەریایی) لە لایەن ستانسلافسکی و دانچنکو وە هاتە دەرهێنان و نمایش کردن و سەرکەوتنی چاکی بە دەست هێنا.

چیخۆف لە پایزی ساڵی ١٨٧٣دا کە لە سەردانێکی ماڵی باپیری کە لە دەرێی مۆسکۆ بوو دەگەڕایەوە، لەپڕ خولیاو کەڵکەڵەی شانۆی کەوتەسەر. بۆ یەکەمجار شانۆی شارەوانی، کە سەدان جار بە بەردەمیدا رەت بوو بوو، سەرنجی راکێشاو ئیدی لەوە بەدواوە ئولفەتی دەگەڵ شانۆدا پەیداکردو بەجۆرێ ئاشقی بوو، کە چوونە شانۆ بۆ قوتابی سانەوی قەدەغەبوو، دەچوو جلك و پاڵتۆی بابی لەبەردەکرد و عەینەکێکی شینی لەچاو دەکرد تا لە تەمەنی خۆی گەورەتر بنوێنێ و رێگەی چوونە ژوورەوەی بدەن. لەگەڵ خوشك و براکانیا ((٥ براو خوشکێك بوون))تیپێکی بۆ خۆی دامەزراندو لەبەر چاوی کەسوکارو دەرو دراوسێکانیاندا نمایشیان دەکردو هەر جارەی دەوری کەسایەتییەکی دەگێڕا و دەبووە مایەی پێکەناندنی بینەران و بەگوتەی ئاندریە دروسی هاوڕێی منداڵی چیخۆف، کە بۆخۆی پاشان بوو بە ئەکتەر، چیخۆف زۆر بەجوانی دەورەکانی دەگێڕا.

ئیدی چیخۆف لە ئەنجامی ئەم سەرکەوتنە منداڵانەیەوە، زاتی پەیداکردو کەوتە پێشکەشکردنی هەندێ بابەتی کۆمیدی کە بەخۆی دەینووسین. لەم کارانەیدا گاڵتەو تەوسی بە عەیب و عاری هاووڵاتیانی خۆی دەکرد. هەڵبەتە هیچ یەکێك لەو دەقانە بەردەست نەکەوتوون، چونکە دوای پێشکەشکردنیان چیخۆف بەخۆی دەیدڕین.

گوتمان چیخۆف کە لە سەفەرەکەی دەرێی مۆسکۆ گەڕایەوە کوتوپڕ رووی کردە دنیای شانۆ. بۆ زستانەکەی بەوپەڕی خوێن گەرمییەوە شانۆ نامەیەکی دوورو درێژی شپرزەی چوار پەردەیی بێ ناونیشانی نووسی.. پاش ئەوەی میشالی برای وێنەیەکی لەبەرگرتەوە، بەخۆی بردی بۆلای ئەکتەری نێودار خات ماری ئارمولوڤا، ئەویش شانۆنامەکەی رەفزکرد. ئیدی چیخۆف لە داخا دەستخەتەکەی فەوتاند. ئیدی ئەم شانۆنامەیە وون بوو تا لە ساڵی ١٩٢٠دا، یەکەم دەستخەتی لەنێو بەڵگەنامەکانی چیخۆف دا دۆزرایەوەو بەناوونیشانی (پلاتونوف) بڵاوکرایەوە..

ئیدی ئەوە بوو ئەم شانۆنامەیە بە ئامادەکراوی لە فەرەنسادا و بەناوی (پلاتونوف – ی شێت) و بەناوی جۆراوجۆری ترەوە لە ئەڵمانیا و ئەمریکادا پێشکەش کراو بۆ یەکەمجار لە ساڵی ١٩٥٩ لە یەکێتی سۆڤیەت پێشکەشکرا.

دیاره ڕەفزکردنی شانۆنامەکە لە لایەن ماری ئارمولوڤای سەر بە شانۆی مالییێ، کردییە کارێك چیخۆف بۆ ماوەیەك لە شانۆ دوور بکەوێتەوەو روو لە رۆژنامە هەجوکارەکان بکات.

چیخۆف وێڕای بەهرەداری و وردبینی و زەینڕوونی و فرە بەرهەمی، نەیتوانی رۆمانێکی درێژی سەرکەوتوو بنووسێت" پێدەچێت نەیتوانیبێ ماوەیەکی دوورو درێژ لەگەڵ بابەتەکاندا بژی و بەروونی لەبەر چاوی خۆی بەرجەستەیان بکات و پاشان لە قاڵبی رۆماندا بیانهونەرێنێت. هەر ئەوەندە لەگەڵ بابەتاکاندا ژیاوە کە بیانکات بە هەوێنی کورتە چیرۆك و هونەرمەندانە بیانخوڵقێنێتەوە. هەڵبەتە تواناو بەهرەی چیخۆف لە بواری شانۆنامەشدا، هەر لە ئاستی تواناو بەهرەی چیرۆکنووسیدایە..چیخۆفیان لەگەڵ موپاسانی نووسەری پلە دووەمی فەرەنسیدا بەراوردکردووە، ئەگەرچی ئەم بەراوردە لەباری هونەرییەوە زۆر زەرەری چیخۆفە، بەڵام هەندێ لێکچوونیان لەنێواندا هەیە.

یەکێك لەو لێکچوونانە نەفەسکورتی بوو.. هەر گاڤێ موپاسان زۆری لە قەڵەمەکەی کردبێ کە لە توانای خۆی هێوەتر بڕوات، ئەوا رۆمانانی وەکو (دۆستی ئازیز)و یان (ژیانی ئافرەتێکی) نووسیوە، کە چەند خاتری بگری ئەوا دەکەنە کۆمەڵێك کورتە چیرۆك و بەتۆبزی دراونەتە دەم یەکتر و شێوەو نێوەڕۆك و کارێگەری ئاسایی رۆماننووسانی خۆڕسکی وەکو فلوبیرو تولستوی وەرنەگرتووە، چیخۆف یەکجار نەبێ ئەویش لە گەنجیدا، ئیدی ئەو هەڵەیەی نەکردووە کە کتێبی قەبەو ئەستور بنووسێت، درێژترین بەرهەمی چیخۆف کە (دوئێل) یان (سێ ساڵ)ە، نەبوون بە رۆمان و لە خانەی چیرۆکی کورت دان.

* * *

گوتمان چیخۆف چوار براو خوشکێکی هەبوو. ئەلکسەندەرو نیکولای برای کە لەو گەورەتر بوون، تۆران و ماڵیان بەجێهێشت. ئەمە چیخۆڤ زۆر خەمبار کرد، چونکە براکانی زۆر خۆشدەویست. بابیشی هێندەی دی گوشاری خستەسەر جا بۆ ئەوەی خۆی لەم وەزع و حاڵ و نیگەرانییە بدزێتەوە کەوتە دەرکردنی رۆژنامەیەکی دەستخەتی یەك نوسخەیی بەناوی (اللجلاج) زۆر بە گەرمی باسی هەندێ دیمەنی ناو ژیانی رۆژانەی گانروگ – ی تێدا دەکرد. رۆژنامەیەکی یەجگار سەرکەوتوو بوو. قوتابییانی قوتابخانەکەی بە تاسەو پەرۆشەوە چاوەڕوانی هەر ژمارەیەکیان دەکرد. پاش ئەوەی لە قوتابخانەدا دەستاو دەستی دەکرد، دەنێردرا بۆ مۆسکۆ تا ئەلکسەندەرو نیکۆلای برا گەورەی چیخۆف تەمەشای بکەن، ئەلکسەندەر نامەیەکی لەمەڕ ژمارەی مانگی ئەیلول بۆ کەسوکاری نارد: ((بە نووسەری اللجلاج بڵێن رۆژنامۆکەکەی وەکو جاران مایەی سەرنج نییە. خوێی کەمە)) ئەم هەڵسەنگاندنە توندە وایکرد کە چیخۆف چیتر لەسەر چالاکی رۆژنامەوانی بەردەوام نەبێ.

چیخۆف کە چووە زانستگەو لە کۆلیژی پزیشکی وەرگیرا، کەوتە ناردنی هەندێ چیرۆکی کۆمیدی بۆ گۆڤارە سەتیرەکان. دیارە پتر مەبەستی پارە پەیداکردن بوو تا پەروەردەکردنی بەهرەی نووسین.. جا ئەم چیرۆکانە دەبوایە بەپێی داوای سەرنووسەرەکان بوایە، کورت و پێکەنین ئامێز، حیکایەتی خێراو بابەتی رۆژ بوایە. پاش ئەوەی چەندین چیرۆکی رەفزکرا، رۆژێك لە گۆڤاری ((سرکەی))ی هەفتانەدا، لە ١٣ /ك٢/ ١٨٨٠دا لە گۆشەی پۆستەی خوێنەران دا و لەو وەڵامانەدا کە ئاراستەی نووسەرانی تازەکار دەکرێن، ئەم نامەیەی ئاراستەکرا بوو: ((خراپ نییە، ئەوەی بۆت ناردبووین بۆتی بڵاودەکەینەوە، هیواداریین کاری داهاتووت باشتر بێ.)) و پاش ماوەیەکی کەم نامەیەکی لە ئیدارەی گۆڤارەکەوە پێگەیی و ئاگادار کرایەوە کە لە بری هەر دێڕێك پێنج کۆبیکی دەدەنێ. بەڵام پاش دوو هەیڤان ئەوجا

چیرۆکەکەی بەناوی ((نامەیەك لە ستیفان فلادیمیر. ن، خاوەنی دون، بۆ دکتۆر فردریکی دانای دراوسێی))و بەناوی خوازراوی (٧ڤ) بڵاو بووەوە.

چیخۆف هێندەی دەستکەوتی دارایی مەبەست بوو بۆ باربووی خێزانەکەی، ئەوەندە مەبەستی نێوبانگی ئەدەبی نەبوو. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ئەم سەرکەوتنە کەم نەبوو. بۆیە بەو بۆنەیەوە بە یەکەم پارەی چیرۆك، کێکێکی کڕی و هەموو خێزانەکە ئاهەنگیان گێڕا.. چیخۆف کە خەونی بە دکتۆری یەوە دەبینی، چ گومانێکی لەلا نەما کە پیشەی راستەقینەی (کە نووسین بوو) لەو رۆژەوەو لە تەمەنی ٢٠ساڵی یەوە دەستی پێکرد.

پێم وایە کارێکی نابەجێ نابێ گەر لایەك لە مەسەلەی دکتۆرییەکەی چیخۆف بکەینەوە. بابی چیخۆف لە ساڵی ١٨٧٤دا، خانوویەکی تازەی دروستکرد، ئەم خانووە هەرچی پارەیەکی دەبێ دەیخوات و ناچار دەبێت بری ٥٠٠ رۆبڵ لە کۆمپانیای دابینکردن قەرزبکات.. بۆیە ناچار بەشێك لە ماڵەکەی بەکرێ دەدات بە فەرمانبەرێکی دادگای بازرگانی کە ناوی گابرییل یارفانتیڤتش سیلیڤانوڤ دەبێ.. لە ساڵی ١٨٧٥دا چیخۆف دەعوەتی ماڵی برایەکەی سیلیڤانوڤ کە ماڵیان لە لادێ دەبێ، دەکرێ چیخۆف لە رێگە لادەدا تا لە رووبارێکی بەستەڵەکدا مەلەبکات، ئیدی نەخۆش دەکەوێت و بە پەلە بۆ تاگانروگ -ی دێننەوە پاشان هەر لە ئەنجامی ئەو نەخۆشییەوە تووشی مایەسیری دەبێت و تا مردیش هەر پێوەی ناڵی. دکتۆرێك بەناوی سترامف زۆر بەسۆزو میهرەبانییەوە سەرپەرشتی دەکات، بۆیە چیخۆف لە خۆشەویستی و دڵسۆزی ئەو دکتۆرە لێدەبڕێ ببێ بە دکتۆر و خەڵکانی نەخۆش و داماوی وەکو خۆی چارەسەر بکات.

گوتمان چیخۆف بە بۆنەی یەکەم چیرۆکی یەوە بەکێکێك دەعوتی کەسوکارەکەی خۆی کرد و ئیدی بە تەواوەتی کەڵکەڵەی نووسەری لەلا دروست بوو، و لەم سەرکەوتنە بەدواوە بەشێکی تەواوی وەختی خۆی بۆ نووسین تەرخانکرد، بەڵام دەبوایە داوای سەرنووسەران جێبەجێبکات و چونکە ئەم بابەتە نووسینە کورت و کۆمیدیانە یادداشتیان کەم بوو، بۆیە دەبوایە زۆریان لێ بڵاوبکاتەوە تا بژێوی بۆ کەسوکارەکەی دابین بکات. چیخۆف پەیتا پەیتا دەقەکانی بۆ گۆڤاری (سیسرك) دەناردو بەنیگەرانییەوە چاوەنۆڕی دەکرد.

لە ساڵی ١٨٨٠دا نۆ دەق و لە ساڵی ١٨٨١دا سیانزە دەقی بڵاوکردەوە ژمارەی ئەو چیرۆك و گوتارو ریپۆرتاژانەی کە لە ساڵی ١٨٨٣دا بڵاوی کردنەوە گەییە (١٢٩) نووسین. هەموو ئەم بەرهەمانەی بەناوی خوازراوەوە بڵاودەکردەوە و چەند ناوێکی خوازراوی بۆ خۆی دانابوو لەوانە: (پیاوی بێ سپڵ، برای برام، عولیس، ئەنتوشا)و زۆر جار بەناوی (ئەنتوشا چیخۆنتی)یەوە شتی بڵاودەکردەوە، ئەمەی دواییان ئەو ناوە بوو کە پۆکروفسکی مامۆستای لێی نابوو..

پوکرۆفسکی، مامۆستای مێژووی ئاین، بۆ یەکەمجار تواناو بەهرەی سەتیرو تەوسبازی لەلای چیخۆف دۆزییەوەو ئامۆژگاری کرد کە بەرهەمی مۆلێرو سویفت و شچدرین بخوێنێتەوە... چیخۆف هەر بە تەبیعەت گاڵتەبازو شۆخ بوو، رەنگە ئەمە بگەڕێتەوە بۆ رەفتاری توندی بابی لەگەڵ منداڵەکانیدا. جا بۆ ئەوەی تووشی نا ئومێدی نەبن، پەنایان وەبەر پێکەنین و سوعبەتان دەبرد..

جارێك هەر بۆخۆشی و بە سوعبەت خۆی لە مامی دەگۆڕێ و لە شێوەی سواڵکەرێك دا دەچێتە بەردەمی و میتروفان - ی مامی هێندە بەزەیی بەسەرو سیمای خەمباریدا دێتەوە، سێ کۆبیکانی دەداتێ و ئەمە بۆ ماوەیەکی دوورو درێژ دەبێ بە نوکتەی سەر زاری کەسوکاری خۆیان.

* * *

جا گۆڤاری (سیسرکە) زۆر جار غەدری لەم نووسەرە لاوە دەکرد، کۆمەڵێك نووسینی رەفزکرد، زۆر جاریش لە پۆستەی خوێنەرانەوە وەڵامی توندو رەقیان دەدایەوە، وەك: ((وڕێنەی کرچ و کاڵ لە سێبەری چەند ووشەیەکی بریقەداردا ناشاردرێتەوە.)) یان: ((ئەم سەرە قەڵەمانە بڵاوناکەینەوە. بۆ ئێمە نین، بێگومان بۆ گۆڤارێکی ترت نوسیون.)) چیخۆف لە کۆتایی ساڵی ١٨٨٠دا دوا بەرهەمی بۆ (سیسرکە) ناردو بەمجۆرە وەڵامیان دایەوە: ((تۆ گەشەناکەی تۆسیس دەبیەوە. بەڕاستی مایەی داخە، لە راستیدا مرۆڤ ئەگەر هەستی رەخنەگرانەی خۆی دەرهەق بە بەرهەمی خۆی نەخاتە کار، ناتوانێ بنووسێت.)).

چیخۆف دڵی شکا و لێبڕا کە چیتر بەرهەم بۆ دەستەی بەڕێوەبەری لە خۆبایی گۆڤاری سیسرکە نەنێرێ.. هەڵبەتە (سویمونوف) کە یەکێك بوو لە یاریدەدەرەکانی گۆڤاری نێوبراو ئەمەی زۆر لەبەرگران بوو، گوتی: ((دەستەی بەڕێوەبەری گەوجی سیسرکە دەقێکی ئانتوشا چیخۆنتی رەفزکرد کە تا ئەمڕۆکە، شتێکی هاوتای ئەو دەقەی بەسەر لاپەڕەکانی خۆیەوە نەدیووە.)).

ئەوە بوو چیخۆف لەگەڵ هەدوو گۆڤاری هەفتانەی (زەنگی بەیانی) و (تەماشاڤان)دا رێککەوت کە یەکی (٦) کۆبیکیان لە بری هەر دێڕێك دەدایێ.. لە ساڵی ١٨٨٢داو لە ئەنجامی گرەو لەگەڵ سەرنووسەری (زەنگی بەیانی)دا رۆمانێکی بەنێوی (سەرکەوتنی بێهودە) بە هەشت ئەڵقەی یەك لەدوای یەکدا لە گۆڤاری نێو براودا بڵاوکردەوە و سەرکەوتنێکی باشی بەدەستهێنا.

چیخۆف بەرە بەرە کەوتە بیری ئەوەی کە پشت بکاتە گۆڤارو رۆژنامە ناوچەییەکان کە هەم پارەی کەمیان دەداو هەم لە دەڤەرێکی تەنگدا بڵاودەبوونەوە. بۆیە لێبڕا رووبکاتە دنیای بەرینی رۆژنامەوانی و لە رۆژنامەو گۆڤارە فرە تیراژەکاندا بەرهەم بڵاوبکاتەوە چونکە پێی وابوو پاداشتی زیاترو مسۆگەرتر دەدەن بەنووسەر.

بەدەم ئەم بیرو خەیاڵانەوە، رۆژێکی ساردی تشرینی دووەمی ساڵی ١٨٨٢ لەگەڵ ئەلکسندەری برایدا بەشەقامەکانی مۆسکۆدا پیاسەی دەکرد، لەپڕ لیکین – ی سەرنووسەری گۆڤاری هەفتانەی بەناوبانگی (تەلزمە)ی لێ پەیدابوو، لە عەرەبانە هاتەخوارێ و چوون لە باڕێکدا دانیشتن، سەرنووسەری (تەلزمە) گوتی: پێویستی بە چیرۆکی کورتی کۆمیدی هەیە، بەڵام نابێ دەزگای سانسۆر توڕە بکات. نابێ خوێنەر دژی بارودۆخی نالەباری باو هانبدات. لە بری هەر دێڕە نووسینێکیش هەشت کۆبیك دەدەن.

چیخۆف شەرتی خۆی بردەسەر، یەکەم نووسینی بۆ ناردن،وەڵامی گۆڤارەکە ئەمە بوو کە ((بەداخەوە زۆر درێژە بە کورتی بنووسە، و پاداشتی باشترت دەدرێتێ.)).. چیخۆف کۆڵی نەدا، لە٢٠ /ت٢ ١٨٨٢/ کۆمەڵە بەرهەمێکی دیکەی ناردو ئەمجارەیان نووسینەکانی بە ئیمزای چیخۆتی لە ستونەکانی (تەلزمە)دا دەخوێنرایەوە.

* * *

چیخۆف هەرچەندە خۆی بە نووسەرێکی زۆر بچووك دەزانێ، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا حەزیدەکرد باشترین کۆمەڵە چیرۆکی خۆی چاپ بکات، ئەوەبوو شەش چیرۆکی هەڵبژاردو لەسەر ئەرکی خۆی کە بایی ٦٠ شەست کۆبیك بوو، بە قەوارەی کتێبێکی ٩٦ لاپەڕەیی بڵاوی کردەوە.

ئەم کۆمەڵە چیرۆکە ژمارەیەکی زۆر کەمی لێهاتە فرۆشتن و ئەوی تری درایەوە بەسەر ساحێبیدا. دیارە ئەم کۆمەڵە چیرۆکە ناوی چیخۆنتی لەسەر بوو. بەڵام ئەم ناکامی\یە ئەدەبی و بازرگانییە بەوە پڕ بووەوە کە چیخۆف دوا تاقیکردنەوەکانی دوا ساڵی زانکۆی پزیشکی تەواو کردو بوو بە دکتۆر (٢٥/٦/١٨٨٤).

ئیدی چیخۆف بەدەم کاری دکتۆرییەوە، کاری نووسینیشی دەکرد. لەنێوان ساڵانی ١٨٨٠ – ١٨٨٤داو بەناوی خوازراوی جۆراو جۆرەوە سێسەد دەقی لە گۆڤارە جیاوازەکانی مۆسکۆ و سان پترزبۆرگدا بڵاوکردەوە. دیارە لەنێو ئەم هەموو نووسینە کۆمیدیانەدا، هەندێ چیرۆکی زۆر باشیش هەبوون. چیخۆف هەمیشە سوور بوو لەسەر ئەوەی بە شێوازێکی سادەی بێ پەردەو گرێ و گۆڵ بنووسێت و وا لە خوێنەربکات، نووسەر لە بیر بکات و لەگەڵ قارەمانانی ناو چیرۆکەکاندا مامەڵەو رەفتارو هەڵسوکەوت بکەن.. تا مردنیش لەسەر ئەو شێوازەی خۆی بەردەوام بوو، ئیدی چیخۆف لە هەموو جیهاندا بوو بە رێبازو شێوازێکی ئەدەبی تایبەت.

چیخۆف، لە روسیادا قوتابخانەیەکی گەورەی چیرۆکنووسی دامەزراند. چیرۆکەکانی چیخۆف لەسەر بناغەی ئەزموون و بابەتگەری رۆنراون و ساتە زیندوو و برگە کورتەکانی ژیانی هەڵبژاردووەو کردوونی بە هەوێنی چیرۆکەکانی. تا بۆی کرابێ خۆی لە نەخشەو بونیادی ئاڵۆز و پڕ پێچ و پەنا دوور گرتووە. هەڵبەتە قوتابخانەی چیخۆف کاری کردۆتە سەر زۆربەی کورتە چیرۆکنووسەکانی پاش چیخۆف، لەوانە:

(کاترین مەنسفیلدی نووسەری ئینگلیزی ١٨٨٨ – ١٩٢٣، شروود ئەندرسن – ی نووسەری ئەمریکایی ١٨٧٦ – ١٩٤١).

چیخۆف لە بەرهەمە ئەدەبییەکانی دا پەردەی لەسەر لایەنە تراژیدییە پەنامەکییەکانی ناو ژیانی رۆژانە لادەبرد، لە بری باسکردن و شرۆڤەی رووداوەکانی ژیان، هەوڵی دەدا ژیان نیشان بدات. واتە رووداوو دەوری رووداو لە چیرۆکە کورتەکانی چیخۆف زۆر کەمەو زیاتر ژیانی رۆژانەی بەرجەستە کردووە.

چیخۆف لە چل و چوار ساڵیدا کاتێ کە مرد (تەمەنێکی زۆر کورتە) رەوش و رەوتی چیرۆکنووسی جیهانی گۆڕی بوو، ئیدی شێوازی ئەدەبی چیخۆفیەت باوی سەندو رەونەقی پەیداکرد.

دیارە ئەم کارەی چیخۆف بۆ سەردەمی خۆی تازە بووە و هەر بۆیەش بووە بە قوتابخانەیەکی ئەدەبی گەورەی ئەوتۆ کە نەك هەر کاری کردۆتە سەر چیرۆکنووسانی روسیای سەردەمی خۆی و پاش خۆی، بەڵکو کاری کردۆتە سەر چیرۆکنووسانی هەموو دنیاو ئەورووپاو خەڵکانێکی زۆر لاساییان کردۆتەوە. بۆیە پەرەسەندنی کورتە چیرۆکی دنیا قەرزار باری چیخۆفە، چونکە توانی بەزەبری بەهرەی پڕ داهێنانی خۆی، تایبەتمەندییە روحی و دەروونییەکانی خەڵکانی ئاسایی و رەمەکی مەردم بەرجەستە بکات و بە یەکەمین پێشڕەوی ئەم مەیدانە دەژمێردرێ..

سادەیی و راستگۆیی خەسڵەتی هەرە باوی چیرۆکی چیخۆفە.. بۆ خۆیشی پیاوێکی سادە و بێ فیزو دەعییەو بێ هەوا بوو. قەت خۆی لە رووداوی چیرۆکەکانی هەڵنەدەقورتاند.

چارەسەری بۆ گیروگرفتی قارەمانەکانی دانەدەنا. رێزی زیرەکی خوێنەری دەگرت و پێی وابوو خوێنەر دەبێ بۆ خۆی رایەك هەڵێنجێ... چیرۆکەکانی مەیدانی رووداوی گەورە، رستەی ئاڵۆز و پڕ ئاهەنگ، هەڵوێستی پاڵەوانانە نەبوون. بەڵکو مۆسیقایەکی هێدی و ئارام، گەرم، کاریگەر، و پرسیار

ورووژێن بوون. دیاره خەڵکێك کە فێری پرسیار بوو بەدووی وەڵامدا دەگەڕێ، کەسێك بەدووی وەڵامدا گەڕا، دەکەوێتە سەر راستەڕێگەی بیرکردنەوە، کەسێك کەوتە سەر راستەڕێگای بیرکردنەوە، ئیدی فێر دەبێ چۆن بژی و بەرگری لە خۆی و لە ژیان بکات، بەئاسانی نەخەڵەتێ و دەستخەڕۆ نەکرێ و ژیانێکی مرۆڤانە دابهێنێ.

هەڵبەتە وەستاو گەورە چیرۆکنووسانی وەك ئەدگار ئالن پۆ و موپاسان و پەیڕەوان و موریدانی ئەوان زۆر پابەندی یەکێتی کاریگەری چیرۆك بوون و لە بونیادنانی هەر چیرۆکێکیاندا ئەم مەسەلەیەیان رەچاودەکرد و چۆنییەتی گواستنەوەیان بۆ خوێنەر مەبەست بوو.. بەڵام لای چیخۆڤ تازەگەر بایەخی بونیادی ئەم یەکێتیی کاریگەرییە تەواو کەم دەبێتەوە و بایەخی پێکهاتەیی خۆی لە دەست دەدات و لە سەرانسەری چیرۆکەکەدا دەتوێتەوە و وەکو رەگەزێکی زەق و دیار نامێنێتەوە. چیخۆڤ، هەوڵیداوە لە هیچ شوێنێکی چیرۆکەکانیدا دیار نەبێ و لە هەمان کاتدا لە هەموو شوێنێکیشدا هەبێ، تا چیرۆکەکانی وەکو ژیان بابەتی بێ لایەنانە بنوێنن هەر بۆیەش زیاتر پرسیاران دەهاڕوژێنێ و خۆی لە دۆزینەوەی چارەسەران دەدزێتەوە و ئەمە بۆ خوێندنەوەی خوێنەر دادەنێ.

چیخۆڤ نووسەرێك بوو خۆی لەدرێژ دادڕی نەدەداو نەیدەویست هەستی خۆی، بە چاك و بە خەراپ لە چیرۆکەکانی باربکات. ووشەی لە جێی خۆی بەکاردەهێناو هەر ووشەیەکی بە پێویست نەزانیبا خێرا لایدەبرد و باوەڕی وابوو گونجاوترین ووشە لە گونجاو ترین شوێندا بەکاربێنێ و هەر بۆ ئەم مانا و مەبەستە گوتەیەکی زۆر باوی هەیە کە دەڵێت: ((ئەگەر لە پەردەو دیمەنی یەکەمدا تفەنگێکت بە دیوارەوە هەڵواسی، ئەوا بێ چەندو چوون دەبێ لە پەردەی دووەم یان سێیەم دا بیتەقێنی.)).

چیخۆڤ ئەو دیمەن و ساتە زندووانە هەڵدەبژێرێ و چیرۆکەکانی لەسەر رۆدەنێ کە هەر کەسێك و بەئاسانی هەستی پێناکات، هەڵبەتە ئەم هەڵبژاردنە بەڕادەیەك کاریگەرو وەستایانەیە کە دەرگای هزرو بیری قارەمانەکانی بۆ خوێنەر دەکاتەوەو خوێنەر دەچێتە ناو زهنی خەڵکانی ترەوە.. ئەمە یەکێك بووە لە بەهرە دەگمەن و دیارەکانی چیخۆڤ کە لە زۆربەی چیرۆکەکانی دا بە تایبەتی لەوانەی ئاخرو ئۆخری ژیانیدا رەنگی داوەتەوە.

* * *

سەرەتاو کۆتایی چالاکی یە ئەدەبییەکانی چیخۆڤ دەکەوێتە نێوان ساڵانی ١٨٨٠ – ١٩٠٤وە. چیخۆڤ هەر لە سەرەتاکانی دەستپێکردنەوە شۆرەت و نێوبانگی دەرکرد، چونکە بەناو ژیان دەکەوت و برگە زیندووەکانی ناو ژیانی رۆژانەی خەڵکی وەردەگرت و ژیانێکی هونەرییانەی پێدەبەخشییەوە و نەدەچوو قارەمانەکانی لەنێو تەم و مژی وەسفی وردو دوورو درێژدا بخنکێنێ و هەقیقەتیان بشارێتەوە. بەڵکو بە پێچەوانەوە لە رێگەی چەند ووشەیەکی کورتی کەمەوە قارەمانی چیرۆکەکانی دەخولقاندن و هونەرییەتێکی ئەوتۆی پێدەبەخشین کە لەبەر چاوی خوێنەردا گیانیان پەیدا دەکردو بە زندوویەتی بەناو واقیعی چیرۆکەکان دەکەوتن و درێژەیان بە ژیان دەدا. هەڵبەتە نابێ ئەوە لەبیر بکرێ کە چیخۆڤ زۆر وەستایانەو لە رێگەی گفتوگۆوە وەکو رەگەزێکی هونەریی کاراو کاریگەر، قارەمانانی چیرۆکەکانی بەرجەستە دەکردو هەر ئەمەش جۆرە تایبەتمەندییەکی ئەوتۆی بە شێوازی چیرۆکنووسی ئەو بەخشی کە هەر لە سەرەتاوە سەرنجی خوێنەرانی نەك هەر روسی، بەڵکو خوێنەرانی هەموو دنیاو ئەوروپاشی بۆ خۆی راکێشا.

چیخۆف ئەگەرچی ژیانی سەردەمی منداڵێتی سەخت و دژوارو ناخۆش بوو، لێ هەر لە منداڵی ڕا باوەڕی بە ئایندەیەکی گەشترو روونتر هەبوو. هیوا و ئاواتێکی زۆری لە دڵدا بوو، هەستیدەکرد تاگانروگ – ی زێدی ناوچەیەکی تەنگە و ناکرێ پاشە رۆژی خۆی بەوێندەرەوە ببەستێ، بۆیە کە دەچووە دوکانەکەی بابی و لە جیاتی ئەو دوکانداری دەکرد، بە باڵی خەیاڵ دەفڕی و گەشت و سەفەرێکی دوورو درێژو بەسام و شکۆی وەکو هی ناو حیکایەتەکانی دایکی، بە سەرانسەری روسیادا دەکرد و بیری لەوە دەکردەوە تۆبڵێی بۆی بلوێ سەری خۆی هەڵگرێ و مل بەو دنیا ئاڵۆزو جەنجاڵەوە بنێ و دنیایەك ئاسۆی تازە کەشف بکات و دەروی نوێ بدۆزێتەوە؟! کلیلی هەموو ئەو ئاوات و خۆزگانە هەر خوێندن بوو، بۆیە بە جۆرێ ملی پێوەنا، تا بوو بەو چیخۆفەی لەگەڵ چیرۆك و بەرهەمەکانیدا سەفەری هەموو دنیای کردو گەییە دوورترین و لە بیرکراوترین سوچی ئەم جیهانە پانوپۆڕە و چیخۆفیەت بوو بەزاراوەیەکی ئەدەبی و رۆشنبیریی سەر زاری هەموو ئەهلی ئەدەب و رۆشنبیری.

چیخۆف وێڕای ئەوەی خاوەنی قوتابخانەو شێوازی تایبەتی چیرۆکنووسین بوو، بەڵام هەرگیز لە خۆی بایی نەبوو، بەڵکو هەمیشە لە خەمی ئەوەدا بوو، شێوە و شێوازی هونەری تازەترو دەوڵەمەندتر و کاریگەرتر بدۆزێتەوە و ئەمەش بە جوانی لە چیرۆکەکانیدا رەنگیداوەتەوە و مرۆڤ و ژیانی مرۆڤ، بەهەموو ئاڵۆزی و هەڵکشان و داکشانییەوە بابەتی هەوەڵ و ئاخیری چیرۆکەکانین..

چیخۆف، وێڕای تەمەنکورتی بە یەکێك لە نووسەرە پڕ بەرهەمەکانی سەردەمی خۆی دەژمێردرێ. لە پاڵ پیشەی دکتۆرییەوە، دەیان نمایشنامەی کورت و درێژی نووسیوە، نزیکەی ٦٠٠ چیرۆکی کورت و درێژ، سەدان گوتارو یادداشتنامەو هەزاران نامەی نووسیوە ((ئەو نامانە کۆکراونەتەوەو لەو دواییانەدا بە ١٢ بەرگ چاپ و بڵاوبوونەتەوە.)) دیارە ئەم بەرهەمە زۆرە خۆی لە خۆیدا نیشانەی بەهرەمەندی لە رادەبەدەری چیخۆفەو ئەوەی کە یارمەتی چیخۆڤ داوەو هانی داوە، زۆربەی چیرۆکەکانی لەگەڵ یەکەم بڵاوبوونەوەیان لە روسیادا، خێرا دەقۆزرانەوەو دەکران بەزمانی ئەوروپایی. چیخۆف لە ساڵی ١٨٨٨دا لە لایەن ئەکادیمیای زانستێن ئیمپراتوریەتی روسییەوە، خەڵاتی ئەدەبی پوشکینی پێبەخشرا کە بریتی بوو لە (٥٠٠ رۆبڵ).

چیخۆف بەهەموو پێوانەو پێناسەیەکی ریالستی، چیرۆکنووس و نووسەرێکی ریالستی بوو.. باوەڕی هەبوو کە هونەر دەکاتە رەنگدانەوەی حەقیقەتەکانی ژیانی مرۆڤ و بەبێ مرۆڤ و لە دەرێی پەیوەندی و بەرژەوەندییەکانی مرۆڤدا چ هونەرێك نییەو هونەر ئاوازێکە بۆ بەشەرییەت دەخوێنرێ. بۆیە چیخۆڤ چیرۆکنووس شان بەشانی گەورە نووسەرانی وەکو گوگوڵ و بلینسکی زەمینەی بۆ ((هونەر لە پێناوی خەڵکی و بەزمانی خەڵکی و بۆپێشڤەبرنی خەڵکی)) خۆشکرد.

چیخۆف کەسێکی هێندە پاك و بێگەردو یەکروو و بێپەردە بوو، کە بەرانبەرەکەی خۆ بەخۆ لە بن پەردەو توێکڵان دەهاتە دەرێ و وەکو چۆن هەیە ئاوا خۆی نیشاندەدا.. چیخۆف بەدرێژایی تەمەنی خۆی، لە خۆی نەگۆڕا، چونکە بۆ خۆی مرۆڤێکی سادە وبێفیزو دەعییەو بێ هەوابوو، هەموو شتێکی سادەی خۆشدەویست. هونەری چیخۆف لەوەدا بوو کە لە هەموو شوێنێکدا پەردەی لەسەر گەندەڵی و ساختەچێتی لادەبرد.. هەر بۆیە مرۆڤ کە چیرۆکەکانی دەخوێنێتەوە، هەست بە گەڵاڕێزانی رۆژێکی غەمناکی ئاخرو ئۆخری وەرزی پایز دەکات. دنیا ساف و بێگەردە، شێوەی درەختە رووتەکان، ماڵە تەنگەکان و خەڵکانی خەمبار بە تەواوەتی دیارە. هەموو شتێك غەریب، بێ جوڵە، بێ ئومێد، تەنیا و بێکەسە. ئاسۆی شینباوی بۆش و بەتاڵ، دەگەڵ ئاسمانی بێڕەنگ و روو یەکانگیر دەبێت.

زۆربەی قارەمانانی نێو چیرۆکەکانی چیخۆف کە هەر یەکێکیان دەنگدانەوەی لایەنێکی کۆمەڵگەی سەردەمی چیرۆکنووسن، خەڵکانێکی دەستەپاچەو سەرو بەرو گەوج و کەودەن و تەمەڵ و ئیشنەکەرو ترسنۆکن و لە بری ئەوەی بیر لە چاککردنی وەزع و حاڵی ئەمڕۆیان بکەنەوەو ژیانیان بگۆڕن، دادەنیشن و خەیاڵ پڵاو بە ئایندەوە لێدەدەن وەکو ئەوەی ئێستا هیچ پەیوەندییەکی بەوانەوە نەبێ. و ڕەگ و ریشەی بەدبەختی و ڕۆژ ڕەشییان لە ئێستادا نەبێ. هەڵبەتە چیخۆف وەکو هونەرمەندێکی گەورە پێش ئەو خەڵکە کەوتووەو لە مینبەری چیرۆکەکانییەوەو بەو پەڕی دڵسۆزییەوە هاوار دەکات:

– دۆستانی من خراپ دەژین، ئەم جۆرە ژیانە مایەی شەرمەزارییە.

* * *

قارەمانی چیرۆکەکانی چیخۆف لە ناوجەرگەی ژیانەوە هەڵقوڵابوون. قارەمانی دوور لە خۆنواندن و سینگ دەرپەڕاندن و پاڵەوانێتی بوون. چیخۆف لە چیرۆك دا هەوڵینەداوە هیچ دەردێکی مرۆڤایەتی چارەسەر بکات، بەڵکو تەنیا کەشفی کردووە، زەمینەی بۆ چارەسەران خۆشکردووە.. دیارە ئەو گیروگرفت و کێشەو ئاستەنگانەی چیخۆف وەکو نووسەرێکی ریالیست دەیانخاتە روو، بەڕەگو ریشەو قوڵن، ریشەیان لە ناو کۆمەڵگەی روسی بە تایبەتی و کۆمەڵگەی بەشەریدا بەگشتی، داکوتاوە.. هەر لێرەشەوە چیخۆف توانی شەقڵ و مۆرکی جیهانی بە ئەدەبەکەی بدات و وەکو نووسەرێکی پەیامدار هەست بە ترپەی دڵی واقیعەکەی ئەو کۆمەڵەش بکات کە تێیدا دەژی..

دیارە ڕووداو، وەکو ڕەگەزو توخم و بنەمایەکی گرینگی چیرۆك دەبێ کەسێکی مادی یان مەعنەوی هەبێ بۆ ئەنجامدان و بەرجەستەکردنی. جا بەم پێیە هەر کردارێك، بکەری نەبێ، نابێ بەرووداوێکی هونەری.. هەر بۆیەش ڕووداوی چیرۆك و قارەمانی چیرۆك زۆر پەیوەستن بە یەکەوە و ڕووداو دەبێت بە سێبەری قارەمان و واتە ڕووداو دەبێت بە ڕەنگدانەوەی قارەمان و قارەمان دەبێت بە وێناو بەرجەستەکاری ڕووداو. جا بۆیە ئەگەر ئەم هاو پەیوەستەگییە لە نێوان ڕووداو و قارەماندا نەبێ، ئەوا ڕووداو ڕەونەقی خۆی وەکو هونەر لە دەست دەدات و دەبێت بە هەواڵێکی ئاسایی و چەند جوان بێ دەکاتە کۆپێیەکی موو بە مووی واقیع و پاشان لەناو جەرگەی ڕووداوە ڕۆژانەو زۆرو زەبەندەکانی ژیاندا وون دەبێت.

هەر لە بارەی ڕووداوەوە دەبینین چیخۆف بە تایبەتی لەو چیرۆکانەدا کە بابەتی کۆمەڵایەتیان لەخۆ گرتووە، هەوڵنادات کۆتاییەکی بنجبڕ بەدەستەوە بدات، چونکە باوەڕی بەوەیە کە نووسەر لە سەرێتی ڕاستکۆیانەو بوێرانە گرفتە کۆمەڵایەتییەکان نیشان بدات نەك چارەسەریان بۆ بدۆزێتەوە، چونکە دۆزینەوەی چارەسەر کاری چیرۆکنووس نییە، بەڵکو کاری پسپۆڕانی بواری کۆمەڵناسییە، لە کاتێکدا نووسەر دەبێ زەمینە بۆ کاری ئەو خۆش بکات.

زۆربەی قارەمانانی چیخۆف، قارەمانی بازنەیین، هەر قارەمانەو چەندین تۆیی هەیە، قارەمان بەخۆی و بیرو بۆچوونییەوە دەکەوێتە کێشەو قەرقەشە لەگەڵ ویژدانی خۆیدا، دەگەڵ کۆمەڵی سەردەمی خۆیدا.

پێویستە لێرەدا ئاماژەیەك بۆ ئەوە بکرێ کە لایەنی تەوس زاڵە بەسەر زۆربەی چیرۆکی چیخۆف دا. دیارە چیخۆف، لە تەوس و تەنزیش دا، چیخۆفانە هاتۆتە مەیدان و وەکو خەڵکی دی نییە، هەرچی مەسەلە هەن لە چاوی چیخۆفدا هەم پێکەنین ئامێزەو هەم خەمامێز، واتە پێکەنین و خەم دوو ڕووی یەك مەسەلەی ژیانن و ئەوەی ئەمیان دەرك نەکات ئەویتریشیان دەرك ناکات. زندوویەتی بەرهەمی چیخۆف لە شێوازو زمانی نووسینی دانییە، چونکە شێوازو زمان زۆر جێی بایەخی چیخۆف نەبووە، بەڵکو

نەمری و زندوویەتی بەرهەمەکانی لەوەدایە کە توانیویەتی ساتە هەرە زندووەکانی ژیانی هەرە تایبەتی مرۆڤی روسی بە جۆرێ بخوڵقێنێتەوە و هونەرییەتێکی ئەوتۆی بداتێ کە سنوری نەتەوە و وڵاتی خۆی ببەزێنێ و لە دەرگاری مرۆڤایەتی بدات و بەهای ئینسانیەت و جیهانییەت وەربگرێ و دوورترین مرۆڤی ئەم سەر زەمینە راستگۆیانە بدوێنێ..

بەهەرحاڵ بابێینەوە سەر لایەنی تەوس و تەوسکاری. دیارە تەوسیش بۆ خۆی لە سۆزی مرۆڤانی بەدەر نییە.. هەڵبەتە زاڵی ئەم لایەنی تەوسکارییە لەلای چیخۆف لە سەرێکەوە دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە ئەدەبی روسی لە زۆربەی ئەدەبیاتی ئەوروپی واقیعیترە و واقیعییەتیش کۆڵەکەی ئەدەبی تەوسئامێزە و هەر بۆیەش چیخۆف وەکو پێشڕەوێکی ریالیستی ئەدەبیاتی سەدەی نۆزدە، توانی تەوسکاری بکات بە مەودایەکی هونەری گرینگ لە مەوداکانی نێوەڕۆکی ئەزموونی هونەری.. دیارە تەوسکاری لای چیخۆف بۆ پێکەنین نەبووە، بەڵکو شێوازێکی تایبەت بووە بۆ کەشفکردنی خەوش و عەیبە کۆمەڵایەتییەکانی ناو کۆمەڵگە.

هەڵبەتە کە باسی ئەدەبی واقیعی دەکرێ، بە مانای کۆپیکردنی واقیع وەکو خۆی نییە، چونکە لە دنیای ئەدەبیاتدا ئەدەبێکی واقیعی پەتی، یان رۆمانسی پەتی نییە، رەنگە گرنگترین سیمای رەوتی واقیعی، راستگۆیی بێ لە دەربریندا، دیارە مەبەست لە دەربرین، ئەو دەربرینەیە کە لە چوار چێوەی ئەزموونی هونەریدا بەرجەستە ببێ، بە جۆرێك بەرجەستە ببێ کە راستگۆیی دەربرین و گەرمی ئەزموونەکە لە یەکدیدا جۆش بخۆن و یەکەیەکی هونەری یەکپارچە دروست بکەن. کەواتە ئەدەبی واقیعی بەو دەقە ئەدەبییە هونەرییانە دەگوترێ کە لەباری شێوەو ناوەڕۆکەوە پتر بەلای واقیعیەتدا دەشکێتەوە، بەڵام ئەمە بەو مانایە نییە کە نابێ چ شەقڵ و مۆرکێکی رۆمانسیانەی پێوە بێ، هەر جوانکاری، کە تایبەتمەندییەکی زەقی ئەدەبە، بۆخۆی لە بە رۆمانسی کردنی ئەزموونی هونەری و ئەدەبی بەدەرنییە و نابێ. کەواتە واقیعیەت دەکاتە هونەراندنێکی راستگۆیانەی واقیع نەك کۆپی کردنی واقیع.

چیخۆف بە سروشت مرۆڤێکی خاکی و بێهەواو بێفیز بوو، رۆژێ لە رۆژان، ناو و شۆرەت تەفرەی نەداوەو لە خۆی نەگۆڕاوە. قەت خۆیی بەنووسەر نەدەزانی، لە نامەیەکیدا بۆ نیکۆلای برای دەڵێت: (جگە لە پیشەی دکتۆری کە ژنی شەرعیمە، ماشوقەیەکیشم هەیە کە ئەدەبە" **بەڵام باسی ناکەم. چونکە ئەوانەی لەلا شەرعییەتدا دەژین، لەلا شەرعییەتدا دەمرن).**

بەڕاستی هێندەی ماشوقەکەی (ئەدەب) لەزەتی پێدەبەخشێ، ژنەکەی (دکتۆری) ئەوەندە لەزەتی پێنەدەبەخشی.

بەهەرحاڵ چیخۆف هەردوو پیشەی دکتۆری و نووسەری خۆشدەویست، ئەوەتا لەو بارەیەوە لە ساڵی ١٨٩٩دا دەڵێت: ((... بێگومان خوێندنی زانستی پزیشکی کاری کردە سەر کاری ئەدەبیم، باری سەرنج و رامان و تێفکرینی لەلا دەوڵەمەند کردم، زانیارییەکی وەهای پێبەخشیم کە تەنیا مەگەر دکتۆرێك لە بایەخیان لەناو کارە ئەدەبییەکانمدا حاڵی ببێ. بەهۆی ئەم زانیاریانەوە توانیم لە زۆر هەڵە بخەلەسێم.

گوتمان شۆرەت تەفرەی چیخۆڤ نەداوەو لە خۆی نەگۆڕاوە. زۆری بەرهەم کوێری نەکردووە. بە چیرۆکەکانی خۆی دەگوت (وردەواڵە) هەر لەو بارەیەوە دەڵێت: ((... ئەو پەڕەکەی تا حەوت هەشت ساڵێکی دی بەرهەمەکانم دەخوێننەوەو پاشان لە بیرم دەکەن..)) کەچی ئەوەتا وا قەرنێك بەسەر ئەو

قسـەیەیدا تێدەپـەڕێ و هێشـتاش بەرهەمـەکانی دەخوێنرێتـەوە، ئەمـەش بەڵگـەی ئەوەیـە کـە بـەهرەو توانایەکی زۆر گەورەی لە بواری هونەراندنی ساتە زیندووەکانی ژیاندا هەبووە.

چیخۆف تـا لەژیانـدا بـوو خوێنـەری زۆری هـەبوو، لـێ کـە شـۆڕش بـەرپا بـوو، واتـە زۆر پـاش مردنـی چیخۆف، ژمارەی خوێنەرانی بەجگار زیادی کردو لە یەکێتی سۆڤیەتدا نزیکەی پەنجا ملیۆن نوسخە لـە بەرهەمەکانی چاپکرا. هاوعەسرانی چیخۆف هەڵپـەی وەدەست هێنـانی نـەمریان بوو، لـێ بەرهـەمێکیان خوڵقاند کە ماوەیـەکی کـەم ژیـا. بـەڵام چیخۆف لـە سـەردەمی خـۆی دانـەبڕاو هـەزاران داوو سـەردەاو بـە سەردەمی خۆیەوەی دەبەست و لە ئەنجامی فرە هەڵوێستییەوە، زیندوویەتی خۆی تا رۆژگاری ئەمڕۆش هەر پاراستووە.

چیخۆف یـەکێك بـوو لـەو ئەدیبـە بـە سـەرنجانەی ئـەو شـتانەی لـە مرۆڤدا دەبینی کـە خـەڵکانی دیکـە نەیاندەبینی و هەر بەوەندەشەوە نەدەوەستاو تێکەڵ بە خۆشی و ناخۆشییان دەبوو، و دەچووەپێستی قارەمانەکانییـەوە، وەکـو ئـەوان دەژیـاو راسـتگۆیانە گوزارشـتی لـەو ژیانـە بەهـەموو لـق و پۆپەکانییـەوە دەکرد، چیخۆف ئەگەر چی کەم ژیا، بەڵام سەدان ژیانی لە پێستی قارەمانەکانیدا جەڕباندو هەر ئەمـەش یەکێکە لەو نهێنییانەی کە درێژەی بە ژیانی هونەری داوە و تاکو رۆژگاری ئەمڕۆ لە دنیای هونـەردا هـەر زیندووە. کەچی چیخۆف لەگەڵ ئەمەشدا هەرگیز لە خۆی رازی نەبووە، خووی بـە نووسـینەوە گرتـووەو ئاسـودەیی خـۆی لـە نووسـیندا بینیوەتـەوە، بـە خـۆی دەڵێت: ((... کـە دەنووسـم هەسـت بـە ئاسـودەیی دەکـەم.. بـەڵام هـەر کـە ئـەو نووسـینەم بڵاودەبێتـەوە لێـی بێتاقـەت دەبم، هەستدەکەم ئـەوە نییـە کـە مـن دەمویست، بەڵکو هەڵەیە، خەفەت بەوە دەخۆم.. بەندە هـەرگیز دڵبەنـدو ئاشـقی خـۆم نـەبووم، مـن خـۆمم وەکو نووسەرێك خۆشناوێ...))

* * *

چیخۆف وەکـو هونەرمەنـد وا باسـکراوە کـە رووی کردۆتـە هونـەرێکی سـادە، ئەزموونـە سـادەکانی هەڵبژاردووە و بە وێنەی سادە و ساکار بەشێوازێکی ساکار بەرجەستەی کردوون. هەڵبەتـە ئـەم هـەموو سادەیی و ساکارییە هەستێکی قووڵ و دەگمەنیان لە خۆگرتووەو ئەمـەش خـۆی لـە خۆیدا نهێنی یـەکی دیکـەی هونـەرە مەزنەکەیـەتی. بـۆ وێنـە چیرۆکی (فانکا) ئەگەرچی رووداوێکـی سـادەی نـاو ئـەم ژیانـە جەنجاڵەیـە، بـەڵام بـە جـۆرێ هونـەرێنراوە کـە هـەڵاوی ژیـانی لێهەڵدەسـتێت.. رەگـەزی مرۆڤدۆسـتی بەجۆرێك لە نەستی هونەری چیخۆف دا ریشاژۆ بووە، بووە بەدیارترین دیاردەو رواڵەتی هونـەری و هـەر ئەمـەش بووەتـە هـۆی ئـەوەی لـە پێشـڕەوی کورتـە چیرۆکی جیهانییـەوە، ببـێ بـە پێشـڕەوی ئـەدەبی مرۆڤـانی، و زۆربـەی هـەرە زۆری توێـژو چـینە کۆمەڵایەتییـەکان لـە چیرۆکەکانیدا هـەن و مامەڵـەی هونەرییان دەگەڵ کراوە.

بەهەرحاڵ چیخۆف بوو بەو هونەرمەندەی کە سێبەری بەسەر سـەر لەبـەری ئـەدەبیاتی کورتـە چیرۆکی هەموو دنیاوە هەبێ و ببێ بە قوتابخانەو ناوی چیخۆفیەت بگرێتە خۆ. چیخۆفیەت وەکو قوتابخانەیەکی ئـەدەبی رووی کـردە مرۆڤـی ئاسـایی و لـە بـاری ئـەدەبی و هونەرییـەوە کـردی بـە قارەمـانی ئـەدەبیاتی چیرۆکی سـەدەی نـۆزدە. هەڵبەتـە ئەمـەش بـۆ خـۆی شـۆڕشـێك بـوو، شـۆڕشـێکی گـەورە بـوو لـە چـەمکی قارەماندا. چیخۆفیەت قوتابخانەیەك بوو د. ئەحمەد شەرقاوی گوتەنی شۆڕشـێکی لـە بونیـادی تەقلیدی کورتە چیرۆکدا نایـەوە. واتـە لـە سـەرەتاو لوتکـە و کۆتـایی یـاخی بـوو.. ئـەوە بـوو ئـەو بابەتـە چیرۆکەی هێنایـە ئـاراوە کـە هەڵوێسـت لەمـەڕ ژیـان بـە هـەموو گـەرمو گـوڕی و راسـتگۆییەکییەوە وەردەگـرێ...

دەلالەتی قووڵی بە شتە سادەکان بەخشی. چیخۆف ویڕای تەمەنی کورتی توانی لە ڕێگەی کۆمەڵێك بەرهەمی نەمرەوە، بە شداریيەکی دیار لە داڕشتنەوەی ویژدانێکی بەشەری بالآدا بکات. چیرۆکی ئەم نووسەرە بەڵگەنامەی هەست و سۆزو بەخششی بێ سنوورە.هەقە لێرەدا ئاماژەیەکی خێرا بۆ ئەوە بکرێ کە ئاساییە جۆرە پەیوەندییەکی ڕاستەوخۆ لەنێوان چیخۆف و قارەمانەکانیدا بدۆزرێتەوە. هونەرمەندان لێکدی ناچن، بە شێوەی جیاواز کار دەکەن، بەڵام ئەستەمە بەرهەمێکی هونەری هەبێ کە هونەرمەند بەشێك لە ژیانی خۆی یان هەستەکانی خۆی تێنەئاخنی بێ" هونەر تەنیا باری سەرنجی هونەرمەندی لەمەڕ ژیان ناوێ، بەڵکو ئەوەشی دەوێ کە هونەرمەندەکە بەشداری لە ژیاندا بکات..

کەواتە هەر قارەمانێك بگری لە دوورەوە یان لە نزیکەوە ڕەگێکی دەچێتەوە سەر خودی نووسەرەکەی.

* * *

چیخۆف، زیاتر خۆی لە وردە بابەتان داوە، هۆی ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە چیخۆف تەنیا خۆی لەو شتانە دەدا کە دەیزانین و دەیتوانی بەشێوازی خۆی ئاراستەو فرمۆلەیان بکات.. واتە چیخۆف تەنێ خۆی لەو بابەتانە داوە کە شارەزایی لێیان هەبووە.

چیخۆف لەو بوارەش دا بە چاوێکی تازەوە دەیڕوانییە دنیاو بە شێوەی تازە باسی دەکرد. بۆیە بەرهەمەکانی پیر نەبوون و هەر بە تازەیی مانەوە.. چیخۆف وەکو دەنگی سەردەم و قۆناغی خۆی، توانی چیرۆك لە سەرەتای درێژو کۆتایی بەشەرح و تەفسیلێ و وەسفی ڕواڵەتی قارەمانان و باسکردنی ژیانیان بخەلەسێنێ و لەم بارەیەوە دەڵێت: ((بەڕای من، کە لە چیرۆك دەبینەوە، پێویستە سەرەتاکەی و کۆتاییەکەی لابەرین، چونکە ئێمەی ئەدیب لەو دوو شوێنەدا، لە هەر شوێنێکی دی پتر درۆیان دەکەین.. پێویستە تا دەتوانین بە کورتی قسان بکەین، بەو پەڕی کورتی...))

چیخۆف چونکە ڕاستەوخۆ و زۆر بەجەدی بەشداری ژیانی کردووە، ئەمە وایکردووە کە نەك هەر دیوی دەرەوەی واقیع بدینێ، بەڵکو ڕوحی مرۆڤ بە تەواوەتی و هونەرمەندانە بخاتە سەر باڵی هونەرو بۆ هەموو دنیای بنێرێ.

هەڵبەتە نووسینی کۆمەڵایەتی و نووسینی هونەری فەرقیان زۆرە.. نووسینی کۆمەلایەتی تەرخانە بۆ کارو کردەوەی خەڵکی، بۆ نەزم و نیزام و دیاردەو ڕووداوە کۆمەڵایەتییەکان، کەم و کوڕییەکان دەستنیشان دەکات و داوای، چاککردنیان دەکات. بەڵام هونەر دنیای ناخی مرۆڤ کەشفدەکات و پەردەی لەروو هەڵدەماڵێ،کاریگەریشی قوڵترو زیاترە. کاریگەرییەکەش لەوەدایە کە هونەر ڕژێمان ناگۆڕێ، بەڵکو ئەو خەڵکە دەگۆڕێ کە ڕژێمان دەخوڵقێنن. بۆیە چیخۆف ئەوەندە گوێ بە ڕواڵەت و ڕووکار نادات و پتر بایەخ بەدنیای ناوەوەی قارەمانەکانی دەدات و شتە نادیارەکان کەشفدەکات و لە ناوەوە وێنەی هەموو قارەمانەکانی بە چاك و خراپ، گەمژە و زیرەك، سەرەکی و لاوەکییانەوە دەگرێت. هەڵبەتە ئەم شێوازە زەمینەیەکی زیاتر بۆ قارەمانەکان دەڕەخسێنێ تا بەراستگۆیی زیاترەوە گوزارشت لە خۆیان بکەن.

(دەزگیران) دوا کورتە چیرۆکی چیخۆفە، دیارە ژمارەی کورتە چیرۆکەکانی پتر لە (٢٤٠) چیرۆکە، هەندێکیان زۆر کورتن، هەندێکیان بە ڕواڵەت شادن، هەندێکیان لە ڕادەبەدەر خەمینن، خەمینێکی کوشندە. هەڵبەتە ئەم دنیا تێکەڵەیە، ڕەنگدانەوەیەکی تەواوی ژیانی ڕوسیای ئەو سەردەم و قۆناغەیە. لە جوتیارەوە بۆ ڕەبەن، لە مامۆستاوە بۆ عارەبانچی، لە قوتابییەوە بۆ بازرگان، هەموو توێژو دەستە

کۆمەڵایەتییەکان لەو چیرۆکانەدا دەنگ و رەنگ و کارو کاردانەوەیان هەیە.. خوێندنەوەی چیرۆکەکانی چیخۆف دەکاتە گەشتێك بە رابردووی روسیادا، گەشتێك سەرسوڕ دەهێنێ، گەشتێك لەگەڵ دەلیل و رێنوێنێکی هێدی و ئارام و ساردو بە سەبرو حەوسەڵە، هەموو شتێك نیشان دەدات و تەعلیق لەسەر هیچ شتێك نادات.. جا لەم سەری ئەم رێگا دوورو درێژو پڕ پێچەوە تا ئەو سەری، پیاو سەری لە چوونیەکی شێوازەکەی سوڕدەمێنێ.. سادەیی شێواز، وردی دەربڕین، وونبونی نووسەر لەو دیوی کاراکتەرەکانەوە، بوون بە شەقڵی زۆربەی چیرۆکەکانی. چیخۆف بە خۆی پێی وایە (کورتبڕی برای بەهرەیە)..

تولستۆی لەمەڕ چیرۆکەکانی چیخۆف دەڵێت: ((چیخۆف پوشکینی پەخشانە، وەکو چۆن دەنگدانەوەی سۆزی پوشکین لە بەیتەکانیدا دەبینین، هەمان شت لە چیرۆکەکانی چیخۆف دادەبینین. هەندێ لەم چیرۆکانە بەڕاستی جوانن...)).

چیخۆف پەنای وەبەر شێوازی کورتبڕی دەبرد. هەر ووشەیەکی بەنهێنی و رازێك ئاوس بوو. گەورە ئەدیبانی دیکەی روسیا خوێنەریان لەگەڵ خۆدا دەگێڕاو لە هەڵکشان و داکشانی سۆزدا بە گەڵیان دەکەوتن، لێ چیخۆف هەقی بەسەر خوێنەرەوە نەبوو، لەناو رووداوو خوو تەبیعەتەکاندا بەجێی دەهێشتن. سۆزی خوێنەری نەدەهاڕوژاند تا بزە وەسەر لێویان بخات یان فرمێسك و رووندکان بزایەنێتە چاویان.. چ شتێکی بۆشەرح و شرۆڤە نەدەکردن.. بەڵکو زەمینەی بۆ خوێنەر خۆشدەکرد کە بە وردی لە قارەمانانی ناو چیرۆکەکانی بگەن.. جا فیکرو هزری چیخۆف لە بندێڕی چیرۆك و شانۆ نامەکانیدا بەدەر دەکەوت.. ئەگەر چی بۆ رۆژگاری خۆی رەشبین بوو، بەڵام باوەڕی تەواوی بە پێشکەوتن هەبوو.. مرۆڤێکی مەتریالست بوو، بەڵام لە ناخیدا جۆرە نیگەرانییەکی سۆفیانە هەبوو.

چیخۆف، یەکێکە لەو چیرۆکنووسانەی کە زۆری دەربارە گوتراوەو زۆربەی ئەو کەسانەش، رای تەوهینامێزیان دەربارەی هەبووە، ئەویش زۆر بە ساردی وەڵامی داونەتەوە، یان هەر بێدەنگی لێکردووە.

چیخۆف جارێ بە گۆرکی دەڵێت: ((رەخنەکران لەو خەرەنگێزە دەچن کە بەگژ ئەسپدا دەچن و نایەڵن زەوی بکێڵێ. ئەسپ کار دەکات. هەموو ماسولکەکانی تورت و توند بووە، لەنکاوا ئەو خەرەنگێزە لە کەفەڵی ئەسپەکە دەوروکێ و پێوەی دەدات و دەکەوێتە گیزە گیز... من بیست و پێنج ساڵە ئەو رەخنانە دەخوێنمەوە کە دەربارەی چیرۆکەکانم دەنووسرێن، بەڵام چ ئاماژەیەکی بەنرخ و ئامۆژگارییەکی باشم لەلا نەماوەتەوە، جگە لە سکابیچیفسکی کە توانی کارم تێبکات کاتێ کە نووسی بەندە بەمەستی و سەرخۆشی لە پەنا دیوارێکدا دەمرم...))

سکاید بیچیفسکی کە رەخنەگرێکی دیاری سەردەمی خۆی بوو، بەمجۆرە باسی بەرهەمی چیخۆڤ کردووە: ((ئەمانە بەرهەمی تەواونین، بەڵکو کۆمەڵە وێنەیەکی ئەدەبی لێکدابڕاون و پشتیان بە بابەتی زندوو بەستووە... ئێمە کۆمەڵە نوکتەیەکی کۆمیدی لای چیخۆف دەبینین کە تەنیا بۆ وەپێکەنین هێنانی خوێنەرانی رۆژنامان نووسراون...)).

صوفی لافیت، چیخۆف بەو هونەرمەندە گەورەیە دەزانێ کە توانی ووڵاتی خۆی و سەردەم و قۆناغی خۆی وێنەبگرێ.. و لەم بارەیەوە دەڵێت: ((... روسیا لەلای چیخۆف واقیعیترو دیار ترو بەرینترە وەك لە بەرهەمەکانی غریبویدف و گوگول و تۆرگینیف یان تولستۆی. بەرهەمەکانی بریتییە لە پانۆرامای ژیانی روسیای ساڵانی ١٨٨٠ – ١٩٠٠)). بەڵام ئەمە بەو مانایە نییە کە مێژوونووس بووبێ یان مێژووی

نووسیبێتەوە. هەڵبەتە چیخۆف وەکو کوڕی سەردەمی خۆی ڕەفتاری کردووە و لە نووسین و شێوازی نووسیندا شوێن پێی گەورە ئەدیبانی بەر لە خۆی هەڵنەگرتووە، بەڵکو شێوازو زمانێکی تایبەت بەخۆی داهێناوەو تۆلستۆی لەم ڕووەوە واهی ستایشی دەکات: ((چیخۆف وەکو هونەرمەند لەگەڵ ئەدیبانی روسی بەر لە خۆی وەکو تۆرکینیف و دۆستوفسکی و یان بەندەدا بەروارد ناکرێ.. چیخۆف شێوازی تایبەتی خۆی هەیە وەکو ئینتیباعییەکان. کە دەڕوانییە بەرهەمەکانی وا هەستدەکەیت ئەم مرۆڤە بێ جیاوازی ڕەنگان تێکەڵ دەکات و هەر ڕەنگێکی بەردەست بکەوێ بەکاری دێنێ، بێ ئەوەی چ هاوئاهەنگییەك لەنێو ڕەنگەکاندا هەبێ، بەڵام کە تۆزێ دوور دەکەوییەوەو دووبارە تەمەشا دەکەیەوە هەست دەکەی هاوئاهەنگییەکی گشتی هەیەو وێنەیەکی پرشنگداری تەبیعەتت لە هزرو بیرا بەرجەستە دەبێ. بەڵگەیەکی بێ چەندو چوون هەیە کە ئەوە ساغ دەکاتەوە کە چیخۆف هونەرمەندێکی ڕەسەنە، ئەویش ئەوەیە کە دەشێت بەرهەمەکانی بۆ چەندین جار بخوێنینەوە.)).

چیخۆف لە پاڵ ئەم دەق و چیرۆك و حیکایەتانەدا، وەکو پەیامنێرو ئامادەکاری ڕیپۆرتاژ، هەواڵ و ڕاپۆرتەکانی لە ناو جەرگەی کۆمەڵەوە هەڵدەهێنجاو دایدەڕشتەوەو بەدیدو بۆچوونێکی ڕەخنەگرانەی ڕوونەوە دەیخستەڕوو. دوورگەی ساخالین یەکێکە لەو کارانەی. (دوورگەی ساخالین) شەهادەی پزیشك و ڕۆژنامەوان و هاووڵاتییەکە، چیخۆف نووسیویەتی. ئەم کتێبە دەنگدانەوەیەکی سەیری لەناوەندە ڕۆشنبیریەکەی روسیادا هەبوو. حکومەتی تزاری ناچارکرد هەندێ خەڵکی پسپۆر بۆ تاراوگەی ساخالین بنێرێ و هەندێ کار بۆ گۆڕینی وەزع و حاڵی دوورخراوەو مەحکومەکان بکات.

(دوورگەی ساخالین) یەکێکە لە بەرهەمە ناودارەکانی چیخۆف، ئەم بەرهەمە بەرەنجامی سەفەرێکی خۆیەتی بۆ تاراوگەی ساخالین و بەباری سەرنجێکی زۆر وردو لە قاڵبی ڕیپۆرتاژێکی ڕۆژنامەوانی و بە شێوازێکی ئەدەبی چیخۆفانە، ژیانی بەندییان و زوڵم و زۆر و بێدادی ناو بەندیخانەکانی پیشانداوەو بۆمان دەگێڕێتەوە کە چۆن حوکمدراوانی مەحروم لەو هیوایەی کە جارێکی دی خاك و زێدی خۆببیننەوە، هەموو شتێکی ئەخلاقی لەدەست دەدەن و هەرچییەك دەکەن دەرکی واقیع ناکەن.. بەهەر حاڵ ئەم بەرهەمە پاش سەفەرێکی چیخۆف بۆ ئەوروپاو گەڕانەوەی بۆ مۆسکۆ لە ۲/۵/۱۸۹۱دا دەست بە نووسینی کرا – کە بۆ یەکەمجار بەزنجیرە لە گۆڤاری (هزری روسی)دا هاتە بڵاوکردنەوە. خوێنەران زۆر بە تاسەوە بەسەریدا دابارین، کەچی زۆربەیان بێ هومێدبوون، چونکە چاوەنۆڕی بەرهەمێکی گەورەی درامی هاوتای ((بیرەوەرییانی ماڵی مردووان)) دۆستوفسکیان لە چیخۆف دەکرد، کەچی سەیریان کرد سەربورێکی سادەی بێلایەنەو باسی ئەو ماوەیە دەکات کە نووسەر لەنێو زیندانەکاندا بەسەری بردووە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ئەم ڕیپۆرتاژە سەرنجی کاربەدەستانی ڕاکێشا، حکومەت لیژنەیەکی لێکۆڵینەوەی بۆ ساخالین ناردو پاش ئەمە هەندێ کار بۆ چاککردنی ژیانی زندانییەکان کراو چیخۆف دڵخۆشی خۆی بەوە دەدایەوە کە کارەکەی بێهودە نەبووەو ڕەنجەکەی بەفیڕۆ نەچووە.

* * *

بێگومان ئەدەبیات لە قۆناغی مێژوویی و واقیعی سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئابوری و ڕۆشنبیری خۆی نایەتە دابڕان و لە پرۆسەیەکی کارلێکی بەردەوامدان.. بۆیە چیخۆف وەکو پێشڕەوێکی ئەدەبی واقیعی و وەکو ئەدیبێکی پەیامدار هاتووە تا بەزەبری هونەر و لە میانەی هەڵوێستی مێژوییەوە، پەیوەندییەکانی نێوان بوون و کار بەرجەستە بکات و ژیان لە شێوەی ڕۆژانە هەڵوێستدا بە هونەر بسپێرێ.

بیرو بۆچوون و هەڵوێستی چیخۆف، لە بەرهەم و نووسینەکانیدا رەنگیان داوەتەوە. دیارە چیخۆف هەر باوەڕی بە تەرحی دۆزەکان هەبووە وئەمەی بەزەروری زانیوە بۆ هونەرمەند نەك چارەسەری کێشەکان.. و لەم بارەیەوە دەڵێت: ((هونەرمەند نابێ حاکم بێ بەسەر قارەمانەکانییەوە یان بەسەر ئەو شتانەوە کە باسی دەکات، بەڵکو هونەرمەند لەسەرێتی شایەتێکی مەوزوعی بێ و بەس. نووسەر بەلای چیخۆفەوە دادوەری دادگا نییە، بەڵکو شایەتێکی بێلایەنە... شایەتیش دوو جۆرن، شایەتی ئیتیهام و شایەتی دیفاع، بەڵام دەبێ هەردوکیان حەقیقەت بڵێن واتە ئەو شتە بڵێن کە دیتویانە یا زانیویانە بێ هیچ پێچ و پەناو شێواندنێك، جا دەکرێ نووسەر بە شایەت بشوبهێنرێ، ئیدی شایەتی ئیتیهام بێ یان دیفاع... چیخۆف هەرگیز شایەتی درۆی نەداوە، لە هەردوو حاڵەتی شایەتی ئیتیهام و دیفاعدا هەر حەقیقەتی گوتووە بێ ئەوەی هەوڵیدابێ ناوی تاوانبار بزڕێنێ یان شکایەتکار بکات بە قەدیس و بپیرۆزێنێ.

چیخۆف باوەڕی وابوو کە درۆ لەهەر بوارو مەیدان و کارو پیشەیەکدا بکرێ ئەوا لە هونەردا ناکرێ بۆیە دەڵێت: ((چاکی هونەر لەوەدایە کە ناتوانین درۆی تێدا بکەین.. درۆ لە دڵداری و خۆشەویستی دا لە گوینە، لە سیاسەت و لە پزیشکگەردیدا دەشێت خەڵکی تەفرە بدەی.. بەڵام خەڵەتاندن و خاپاندن لە هونەردا نایەتەکردن...))

چیخۆف رای وایە نووسەر هەقی خۆیەتی سوود لە رەگەزەکانی ناو ژیان بۆ دەوڵەمەندکردنی نێوەڕۆك و ژیانبەخشین بەکارە هونەرییەکانی، وەربگرێ، خۆ پێی وایە ئەگەر ئەم پرۆسەی ئاوێتەکردنی واقیع و خەیاڵە نەمێنێ ئەوا ئەدەب ووشك دەکات و دەمرێت.

چیخۆف، ئەگەرچی کەمتر پەرژاوەتە سەر تیۆریزەی ئەدەبیات، بەڵام خوێنەری وریاو هوشیار دەتوانێ لە دوو توێی نامە زۆرو زەبەندەکانیا و لە بندێری دەقە ئەدەبییەکانیدا پەی بە بیرو بۆچوون و رایەکانی لەمەڕ ئەدەبیات بەرێ، چیخۆف پێی وابوو ئەدیب لەسەرێتی مەسەلەکان بوروژێنێ و پرسیاران بخاتە روو نەك چارەسەران بدۆزێتەوە، نابێ هیچ وەعزدادانێکی ئەخلاقی لەپشت پەردەی هەر کارێکی ئەدەبییەوە هەبێ، یان پەیامێکی هەبێ، بەڵکو تەنیا ژیانویستی و ژیاندۆستی تێدابهۆنەرێنرێ.. نووسەر دەبێ لە خزمەتی کاراکتەرەکانیدا بێ و دەبێ لە هەموو شوێنێکی بەرهەمەکەیدا هەبێ، بەڵام نەبینرێ.

چیخۆف ملیۆنان خەڵکی فێری زۆرشت کرد، بەڵام ئەم کارەی بەوەعزو ئامۆژگارییان نەکرد.

* * *

دەوڵەت دەبێ لە یاساو دەستورەوە هەڵێنجرێ، دەنا دەبێت بە داهۆڵێکی بۆش و بەتاڵ و هەموو مانایەك لە دەست دەدات، بوونی راستەقینەی خۆی لە دەستدەدات، ئەوجا بۆ شاردنەوەی بوونی نا شەرعیانەی، دەکرێتە داردەست بۆ لە گۆڕنانی دادی کۆمەڵایەتی و ترساندن و تۆقاندنی جەماوەری خەڵك بەکار دەبرێ. بۆ زەوتکردنی ئازادی خەڵك بەکار دەبرێ، کە خەڵکی ئازاد نەبوو لە دەربرینی رای خۆیدا، ئەوا ناچارە بە توڕەیی و بە توندی دەری بڕێ... بەڵام تۆ وەرە ئازادی دەربرین و رۆژنامەوانی و بیروباوەڕ بدە بە خەڵکی بزانە هەنگێ چۆن هێمنی و ئارامی دێتە ئاوارە..

راستە چیخۆف خۆی لە هەموو جۆرە حزبایەتییەك دوور گرتووە، بەڵام جیهانبینی سیاسی خۆی هەبووەو لە چیرۆکەکانیدا هونەریانە نیشاندراوە. واتە چیخۆف نە پابەندی حزب بووەو نە بەفەرمانی حزب گۆرانی گوتووە. نووسەرێکی ئازادی پەیامدار بووەو هەر بەمەش توانیویەتی بایەخێکی هونەری

گەورە بە ئەدەبەکەی ببەخشێت چیخۆف، بەشداری چ بزاڤێکی سیاسی نەکردووە، پێی وابوو سیاسەت سەنگەری ئەو نییەو دەتوانێ لە ڕێگەیەکی دیکەوە خزمەت بەگەل و وڵاتی خۆی بکات. چیخۆف عەودالی عەدالەت بوو، عەدالەتی بە بەردی بناغەی ژیانی ئابڕومەندانە دەزانی و بە درێژایی تەمەنی وەکو نووسەرێك بانگەوازی بۆ عەدالەت کردووە. چیخۆف هیچ هەڵوێستگیرییەکی ڕاستەوخۆی لەمەڕ ڕووداوە سیاسی و **کۆمەڵایەتییەکان نەبووە.. چونکە پێی وابووە سەنگەری ئەدیب و نووسەر تەنیا وشەیەو تاقە چەکێك کە بۆ نووسەر حەڵاڵ بێ تەنیا قەڵەمەکەیەتی. کە نووسەر توڕەبێ، دەبێ بە قەڵەم توڕەبێ، کە هەڵوێستێکی هەبێ، دەبێ بە قەڵەم هەیبێ.. دیارە هەر قەڵەمەش شێوازو ڕێبازی تایبەتی خۆی هەیە.**

* * *

ئەگەر چی لە سەرەتای ئەم باسەدا زۆر بە کورتی و خێرایی ئاماژەیەك بۆ کورتەی ژیانی چیخۆف کراوە، بەڵام پێم وایە کارێکی نابەجێ نابی ئەگەر ژیاننامەی خۆی لە زاری خۆیەوە بژنەفین کە لە وەڵامی نامەیەکی دکتۆر ڕوسولیمو – کە هاودەورەی زانستگەی پزیشکی خۆی بووە – بەمجۆرە باسی خۆی دەکات: ((... لە ١٧/١/١٨٦٠دا لە تاگانروك لەدایك بووم. هەوەڵجار لە قوتابخانەی یونانی سەر بە کڵێسای ئیمپراتۆر کۆنستانتین دەستم بە خوێندن کرد... لە ساڵی ١٨٧٩دا چوومە کۆلێژی پزیشکی زانستگەی مۆسکۆ. لەو سەرو بەندەدا سەرم لە کۆلێژەکان دەرنەدەکرد. هەرچی هەوڵدەدەم بزانم بۆچی کۆلیژی پزیشکیم هەڵبژاردبوو، هۆیەك نادۆزمەوە. بەڵام پاشان لەم کارەم ژێوان نەبوومەوە. لە یەکەم ساڵی خوێندنی زانکۆدا کەوتمە نووسین و بڵاوکردنەوە لە چاپەمەنی و بڵاڤۆکاندا. تا وام لێهات لە کۆتایی ساڵانی خوێندنم دا بوو بووم بە نووسەرێکی پیشەیی، واتە نووسین بوو بوو بە پیشەم. لە ساڵی ١٨٨٨دا خەڵاتی ئەدەبی (پوشکین)م وەرگرت ساڵی دواتر چووم بۆ دوڕگەی ساخالین تا کتێبێك دەربارەی دورخراوەو مەحکومەکانی ڕژێمی ئیمپراتۆری ڕوسیا بنووسم.

لە ژیانی بیست ساڵەی ئەدەبیمدا جگە لە زۆر ڕاپۆرتو گوتارو بیرەوەریان، کە زۆربەی ڕۆژان لە بڵاڤۆکانی ناو ووڵاتدا بڵاودەبوونەوەو – ئێستا کۆکردنەوەو نووسینەوەیان بەڕاستی کارێکی زۆر دژوارە – سەدان کورتە چیرۆك و چیرۆکی درێژم نووسیوەو بڵاوم کردونەتەوە. هەڵبەتە چەند نمایشنامەشم نووسیوە.

گومانم نییە کە خوێندنی پزیشکی، کارێکی سەیری کردۆتە سەر زەوق و پەروەردە و چالاکییە ئەدەبییەکانم. زانستی پزیشکی توانای بینینی منی زیادکردووە. زانیاریمی لەمەڕ جیهان و خەڵکی جیهان دەوڵەمەند کردووە. چ کەسێك وەکو دکتۆرێك ناتوانێ پەی بە بایەخی ڕاستەقینەی پزیشکگەری و کاریگەری پزیشگگەری لە سەر نووسینەکانم بەرێ. کاریگەری ڕاستەوخۆی زانستی پزیشکی لەسەر نووسینەکانم لە زۆر هەڵەو پەڵەو خزینی پاراستووم و دووری خستومەتەوە. ئاشناییم لەگەڵ زانستە سروشتییەکانداو بەشێوەیەکی گشتی لەگەڵ ڕەوت و ڕێبازە زانستیەکاندا منی بەرەو ڕێگەی مەنتیق ڕێنوێنی کردووەو منیش هێندەی لە توانادا بووەو لە هەموو حاڵێکدا هەوڵمداوە لە بەرهەمەکانمدا یاساو ڕێسای زانستی ڕەچاو بکەم. هەڵبەتە هەندێ جار ڕێکدەکەوێ کە ڕەچاوکردنی ئەو یاساو ڕێسایانە لە توانادا نەبێ" جا لەو جارانەدا بەشێوەیەکی گشتی دەستم لە چیرۆکەکە دەشت و وازم لێی دەهێنا.

لێرەدا بە پێویستی دەزانم ئەوەش بڵێم کە داهێنانی هونەری لە هەموو حاڵێکدا لەگەڵ یاساو ڕیسای زانستیدا ناسازێ. بۆ وێنە دیمەنی مردنی مرۆڤێك کە خۆی دەرمانخوارد کردووە، مەحاڵە بەهەمان شێوەی کە لە واقیعدا هەیە، نیشانبدرێ، بەڵام دەکرێت ئەو جۆرە دیمەنانە بەرەچاوکردنی ڕێساو بنەما زانستییەکان، کەم و زۆر و بە جۆرێ لە تەبیعەت نزیك بکرێتەوە کە خوێنەر یان تەماشاڤان لە ڕێگەی هەستکردن بە ساختەبوونی دیمەنەکە بزانێ کە لەگەڵ نووسەرێکی بیناو هۆشیاردا سەروکاری هەیە. من لە ڕیزی ئەو چیرۆکنووسە خەیاڵپەروەرانەنیم کە ڕوو بە ڕووی بنەما زانستییەکان دەبنەوە، ڕەوتێکی نێگەتیف دەگرنە بەر و حاشاو نکوڵی لە واقیع و ڕووداوە زانستییەکان دەکەن...)).

بەهەر حاڵ چیخۆف وەکو تەمەنی کورت بوو، لەزەتی لە منداڵییەتی خۆیشی نەدیوە. ژیان و گوزەرانی زۆر ووشك و ناخۆشبووە، بە خۆی لە پاژێکی نامەیەکیدا بۆ یەکێك لە ڕەخنەگرەکانی ڕوسیا دەڵێت: ((منداڵێتی من لە سۆز بەدوور بوو.. من تاکو ئەمڕۆش وا دەڕوانمە سۆز وەکو ئەوەی شتێکی غەریب بێ، نا باوبێ،... شتێك بێ قەت هەستم پێنەکردبێ..))، هەر چیخۆف لە بەشێکی نامەیەکی دیدا دەڵێت: ((.. لەدایك بووم و گەورە بووم، فێربووم، دەستم دایە نووسین، هەر هەموو ئەم قۆناغانەم لە کەش و هەوایەکدا قەتاند کە زۆر بەداخەوە پارە ڕۆڵێکی گرینگی تێدا هەبوو.. هەڵبەتە ئەم کەش و هەوایە خراپترین کاریان کردە سەر دەرونم..))

چیخۆف لە ساڵی ١٨٨٤دا کۆلیژی پزیشکی تەواو کرد. بۆ ساڵی دوایی و بۆ یەکەمجار خوێنی هەڵهێنا.. بە مەبەستی چارەسەری زۆر شوێنانی کرد، بەڵام کەم و زۆر لە چیرۆکنووسین سارد نەبووەوەو لە دنیای نووسین دانەبڕا.

ئیدی لەمە بەدواوە ساڵ بەساڵ وەزعی تەندروستی خراتر دەبوو ئەوەتا لە نامەیەکیدا بۆ دۆستێکی خۆی دەڵێت: ((... زۆر دەکۆکم لێدانی دڵم تەواو نییە. دوو چاری بەد هەرسیم. سەرم بەردەوام ژان دەکات...))

ئیدی لەسەر داوای دکتۆرەکان لە ساڵی ١٨٩٧دا چوو بۆ باشوری فەرەنسا. بەڵام لە ساڵی ١٨٩٨دا دوای مردنی بابی گەڕایەوە بۆ ڕوسیا و پارچە زەوییەکی لە کریمەکڕی و خانوویەکی تێدا دروستکردو لەوێندەر نیشتەجێ بوو.

لە ساڵی ١٩٠٠دا ئەکادیمیای زانستی ڕوسی شەرەفی ئەندامێتی دایێ، پاش دوو ساڵ ئەکادیمیای نێو براو شەرەفی ئەندامێتی بە مەکسیم گۆرگی – ش دا، لێ حکومەت توڕەبوو، بۆیە ئەکادیمیای ناوبراو ناچار ژێوان بووەوە و بیانووشی ئەوەبوو کە گۆرکی ((سانسۆری سیاسی لەسەرە))، چیخۆفش وەکو کاردانەوە ڕەفزی شەرەفی ئەندامێتییەکەی خۆی کرد))، کورلینکو – ی ئەدیبش هەمان هەڵوێستی ئەوی وەرگرت.

بە هەر حاڵ ڕۆژ بە ڕۆژ وەزعی تەندروستی چیخۆف خراتر دەبوو. لەگەڵ ئەو حاڵەشیدا لە ساڵی ١٩٠١دا زەماوەندی لەگەڵ (ئۆ لگاکنیپەر))ی ئەکتەردا کرد.

چیخۆف لە ساڵی ١٩٠٤دا بەدەم ئازاری نەخۆشی دەردەباریکەوە ئامادەی یەکەمین شەوی نمایشکردنی شانۆنامەی باخی ئالو باڵو بوو، ئامادەبووان چاوەڕوانی ئەمە نەبوون، بۆیە هەر کە وەژوورکەوت، بە هەڵهەڵە و چەپڵە ڕێزانێکی فرە گەرم پێشوازیان کرد.

لە ئەنجامداو لە دوا ساڵانی تەمەندا، نەوەی یەکێك لە کۆیلەێن زەوی، دەبێت بە خاوەن موڵکێکی گەورە، دیارە ئەم موڵکەی لە کەسوکارییەوە بەمیرات بۆ نەمابووەوە، بەڵکو بەهۆی قەڵەمەکەیەوە دەبێت

بە خاوەن موڵك. کە ماڵەکەی دەگوازێتەوە لە ٣/٤/١٨٩٤دا ڕێگەی گوندی میلیکوڤو دەگرێتەبەر، لەوێندەرو لەناو زەوییەکەی خۆیدا خانوویەکی دروستکرکە ١٢٥ ڕۆبڵی تێ چوو.. لە ١٩/١٠/١٨٩٤دا پاش سەفەرێکی خێرا بە بەرلین و پاریس و مۆسکۆدا جارێکی دی گەڕایەوە بۆ میلیکوڤو. چیخۆف زۆر بەرهەمی ئەدەبی لەناو موڵکەکەی خۆیدا دەنووسێت لەوانە (هاوسەرەکەم، دراوسێ، نەورەس، هۆڵی٦) کە ڕووداوەکانی لە خەستەخانەیەکی گوندا ڕوو دەدەن و پەیوەندی بە کەڵکەڵە پزیشکییەکانی خۆیەوە هەیە.. بەهەر حاڵ چیخۆف وێڕای وەدەستهێنانی سەرکەوتنی ئەدەبی، هەر دەستبەرداری کاری پزیشکی نەبوو، لێرە، لە لادێداو لە ماڵە تازەکەیدا، نەخۆشان پتر سەریان دەدا.

چیخۆف کە ٢٥ ساڵی تەمەنی لە قەبێڵی نووسینکرد، لەدوا ساڵەکانی تەمەنیدا مافی چاپکردنی بەرهەمەکانی بە ٧٥ هەزارو ڕۆبڵ فرۆشت. چیخۆف لە مانگی ١٩٠٤/٥دا لەگەڵ ژنەکەیدا دەچێت بۆ نەخۆشخانەیەکی ئەڵمانیا، کە گەییە ئەوێندەر پاش ٣ هەفتەو لە ٢/٧/١٩٠٤دا لە تەمەنی ٤٤ ساڵیدا دوور لە ماڵبات و کەسوکارو دۆستان، لەنێو بێگانان و لە شارێکی غەریب دا سەری نایەوە، جەنازەکەیان بۆ مۆسکۆ هێنایەوە لەوێندەر لە گۆڕستانی کڵێسای (نودویشی) بە خاك سپێردرا.

<u>سەرچاوەکان:</u>

١- مجموعة آثار **چخوف**، جلداول، داستانهاي كوتاة

ترجمة سرواز **استپانيان**، **چاپ** اول، بهار ١٣٧١

٢- انتون **چخوف** - دشمنان - ترجمة د. سيمين دانشور**چاپ** ششم ١٣٦١

٣- ولاديمير ناباكوف، درسهايي دربارة ادبيات روس

ترجمة فرزانة طاهري، **چاپ** اول، ١٣٧١

٤- تشيخوف ١٧ /ك٢ / ١٨٦٠ - ٢/٧/١٩٠٤

هنري ترويا- ترجمة: خليل الخوري -مراجعة: د. علي جواد الطاهر.

٥- سلسة اعلام الفكر العالمي -تشيخوف بقلم ايليا ايرنبرغ -ترجمة: الدكتور ضياء نافع -ط١ ١٩٧٨

٦- النهايات المفتوحة -دراسة نقدية في فن انطوان تشيكوف القصصي -شاكر النابلسي -المؤسسة العربية للدراسات والنشر ط٢ ١٩٨٥م

٧- ادبيات داستاني -قصة، رمانس، داستان كوتاة، رمان -جمال مير صادقي -**چاپ** سوم، بهار ١٣٧٦-

٨- داستان و نقد داستان -جلد نخست (**چاپ** سوم) -**گزيدة** و ترجمه احمد **گلشيرى.**

پەروەردەو فێرکردن
لە نێوان تەلقینکاری و دیالۆگ دا

(١)

بێگومان فێرکردن و پەروەردە، رۆڵێکی یەکجار گرینگ لە کرانەوەی هزرو بیری رۆڵەکانی هەر میللەتێکدا دەبینێ، بۆیە دەشێت لە رێگەی ناوەرۆکی کتێبی قوتابخانەوە ئایندەی هەر میللەت و وولاتێك پێشبینی بکرێت، یان ئاراستە گشتییەکەی ببینرێت. بۆ وێنە بابەتی خوێندن لە قوتابخانەکانی کوردستاندا، هەرگیز دڵخۆشکەرە نییە، چونکە ئەو شێوازو میتۆدەی ئێمە لە فێرکردندا بەکاری دەهێنین و پەیڕەوی دەکەین، بریتییە لە کۆنترۆڵ کردنی ئەقڵ و ئەقڵیەتی قوتابیان و مێشکی قوتابیمان کردووە بە عەمارێك و پەیتا پەیتا کەلوپەلە مەعریفییەکانی خۆمانی تێ دەهاوین و قوتابی پێ دەستەمۆ دەکەین و گیانی پرسیارو پرسیارکردن و رەخنەی لەلا دەکوژین و دەیکەین بە گوێگرێکی کڕ و بێدەنگ و گیانی قەبوڵ کردنی چەوسانەوەی لەلا دروست دەکەین و پرۆسەی فێرکردن لە ناوەڕۆکە شۆڕشگێڕییەکەی بەتاڵ دەکەینەوە و قوتابی لە شێوازی (فێرکردنی دیالۆگی) دوور دەخەینەوە و هیچمان لێی ناوێ تەنیا ئەشەدو نەبێ، واتە دەیکەین بە جەماعەتی ئەشەدو، دیارە فێرکردنی دیالۆگی، ئەو گفتوگۆ نەزۆکانە نییە کە زۆر جاران دەکرێت، بەڵکو جۆرێکە لە هەست کردن بە واقیعی مرۆڤانی، پەی بردن و هوشیارییە بە واقیعی مرۆڤانی، چونکە مرۆڤ کە واقیعی خۆی ناسی، ئەقڵی پێدا شکا، پەی پێ برد، بیەوێ و نەیەوێ دەستپێکی خۆناسینی لا دروست دەبێ و بەمەش پێویستی بە پەیوەندییەکی دیالۆگی دەبێ، ئیدی دیالۆگ لەگەڵ خۆیدا، لەگەڵ دەوروبەرو کۆمەڵگەی خۆیدا، لەگەڵ ئەو دنیایەدا کە تیایدا و لەگەڵیدا دەژی. جا هەر کاتێ ئەم پەیوەندییە دیالۆگییە دروست بوو، خزمەتی هوشیاری و بێدار بوونەوەی خەڵکی دەکات، رێگەی هەموو ئازادییەکیش لە بێدارییەوە دەست پێدەکات و رێگەی هەموو گۆڕانێکیش لە ئازادییەوە دەست پێدەکات واتە سێ کوچکەی بێداری و ئازادی و گۆڕان تەنیا بە دیالۆگ مەیسەر دەبێت.

بەڵام لە زۆربەی وڵاتانی رۆژهەڵاتی ناڤین دا، دیالۆگ کاتییە، کاتێکت زانی کۆمەڵێك، تاقم و دەستەیەك بە تۆبزی و زەبری چەك، دەسەڵات دەگرنە دەست و لە سەرەتاوە بۆ قایمکردنی جێ پێی خۆیان لیستێکی دوورودرێژی پرەنسیپ و پرۆژەی گەورە گەورەو تەماح بزوێن رادەگەیەنن و مژدەی پێشکەوتن و دیموکراتیەت و ئازادی و ماف مرۆڤ و... هتد بە خەڵکی دەدەن و ساڵان دێن و دەڕۆن بێ ئەوەی هیچ یەکێك لەو پرەنسیپ و پرۆژەو موژدانە هاتبنە دی یان بێنە دی، دەسەڵاتیش کە جێ پێی قایم بووە و بە خەیاڵی خۆی ریشاژۆ بووەو لە زۆر شتان بێ منەت بووەو فێری گەلێك فڕوفێڵ و

چاوبەستەکی و چاوو ڕاو بووە، هەر کە جەماوەر دەنگی ناڕەزایی هەڵبڕێ، بەهێز وەڵام دەدرێتەوە، یان دەخرێتە بازنەی گفتوگۆ و دیالۆگێکەوە کە لە ئەلفییەوە تا یای لە لایەن دەسەڵاتەوەو بە قازانجی دەسەڵات دیاریکراوەو داڕێژراوەو بەرەنجام و ئاکامی ئەم دیالۆگانەش هەر بە قازانجی دەسەڵات دەشکێتەوەو دەکرێت بە پاساوێکی یاسایی تا دەسەڵات بەردەوام بێت لەسەر پرۆسەی سەرکوتکاری خۆی.

(٢)

گوتمان فێرکردن و پەروەردە، لە بنج و بناوانەوە پرۆسەیەکی شۆڕشگێڕییە، هەر پرۆسەیەکی شۆڕشگێڕی بەندە بە بێداری و کردەوەوە، دیارە ئەم پرۆسە شۆڕشگێڕییە بەپێی هەلومەرجی کۆمەڵایەتی و باری پێشکەوتنی هەمەلایەنەی ژیانەوە لە شوێنێکەوە بۆ شوێنێك و لە قۆناغێکەوە بۆ قۆناغێك دەگۆڕێ، ئەمە جگە لەوەی گۆڕان بۆخۆی هەوێنی هەموو شۆڕشێکە، مرۆڤایەتی ئەمڕۆکە لێکدی بە خەبەرەو هەموو لە سایەی یەك شارستانیەتی مرۆڤایەتیدا دەژی، بەڵام هەر میللەت و نەتەوەو کۆمەڵێك لە چوارچێوەی ئەو شارستانیەتە بەربڵاوەدا، بە شێوازی تایبەتی خۆی مومارەسەی مەدەنیەتی خۆی دەکات و هەر مەدەنیەتەش کەلتورو کەلەپوری خۆی بەرهەم دێنێ و ئەم بەرهەمهێنانە هەمەجۆرانە جوانییەك بە دنیاو بە ژیان دەبەخشێت و جیاوازیەکان لە دوا ئەنجامدا دەڕژێنە دەریای حەزارەتی مرۆڤانییەوەو دیالۆگی شارستانییەکان (حضارات) دەوڵەمەند دەکات. و دیالۆگی راستگۆیانە ئاسوودەیی و تەبایی لێ دەکەوێتەوە. بە هەرحاڵ دیالۆگ، لە کەش و هەوایەك دا دروست نابێ تاقمێك بێت بەناوی شۆڕشو شۆڕشگێڕییەوە خۆی بەسەر جەماوەری بێ دەسەڵاتی خەڵکیدا بسەپێنێ و ئەوجا بێ خەڵکانی بێ توانا لە هەموو بوارەکانی سیاسی و ئابوری و بەرگری و رۆشنبیریی و زانستی دا بکات بە خاوەن دەسەڵات و پلەوپایە و لە ماوەیەکی کورت دا ببن بە مۆتەکە بەسەر خەڵکییەوەو رێگە لە هەموو دیالۆگ و بێداری و پێشکەوتن و گۆڕانێك بگرن و بەرە بەرە ببن بە خۆرە و تەنانەت بدەنە گیانی خودی دەسەڵاتیش. ئەمانە دژی هەر گۆڕانێك دەوەستنەوە و لە کاتێکا هەرچی دەستکەوتی تیرەی بەشەرو حەزاراتی بەشەری هەیە زادەی ئازادییە کە خۆی لە خۆیدا داینەمۆی گۆڕینی ژیانە.

(٣)

دیارە خوێنەواری بە رۆشنبیری و بیرەوە، رێگە بۆ ئایندە دەکاتەوەو کۆسپ و تەگەرە و لەمپەرەکان لا دەبات تا رێگە بۆ ئایندە بکاتەوە، بەڵام دەبێ ئەوە بزانین کە وەکو چۆن رابردوو ئێستا بەرەنجامی کارو کردەوە بوون، ئایندەش بە کردەوەو لە سەر بناغەی کردەوان رودەنرێ. هەڵبەتە بایەخی کردەوە مرۆڤانیەکان لەوەدایە چەند دەتوانێ دنیا بگۆڕێت و هەر ئەم توانایەشە کە ژیان لە هەردوو ئاستی تاك و کۆمەڵ دا دەخەملێنێ و دەوڵەمەندی دەکات. دنیا و جیهان شتێکی داخراو یان راوەستاو نییە، بەڵکو کۆمەڵێك ئاستەنگ و تەنگژە و گیروگرفتە دەبێ چارەسەری گونجاوی بۆ بدۆزرێتەوە، بەم پێیە دنیا کەرەستەیەکە مرۆڤ بۆ دروستکردنی مێژوو بەکاری دەهێنێ، دروستکردنی مێژوو بە چەمك و مانا شۆڕشگێڕییەکەی دەکاتە بەزاندنی واقیعی نا مرۆڤانە بەرەو خوڵقاندن و دامەزراندنی ژیان و ژیارێکی تازە. جا هەر دروستکردن و تازە کردنەوەیەك دیالۆگ دەخوازێ و هەر کەسێك بیەوێ لە حەقیقەتی ئەو دنیایەی کە تیای دەژی بگات و حاڵی ببێ، پێویستی بە پەیوەندی دیالۆگی لەگەڵ خۆی و خەڵکانی

دیکەدا هەیە و بە دیالۆگش ئەو پەیوەندییە باوك سالارییەی نێوان قوتابی و مامۆستا هەرەس دێنیٚ و دادەڕوخێت و پەیوەندی دیالۆگی جێی دەگرێتەوە و هەردوو لایەنی پەیوەندییەکە هەم یەکدی فێردەکەن و هەم لێکدی فێردەبن و ئەمەش خۆی لە خۆیدا هەوینی بەردەوام بوون و تازە بوونەوەیە و لەم کەش و هەوایەدا مرۆڤ خۆی دەدۆزێتەوەو تواناو بەهرەکانی خۆی دەناسێت و قسەی خۆی دەکات و هەستی رەخنەیی لەلا بێدار دەبێتەوەو دەگاتە ئەو قەناعەتەی کە هیچ شتێك لە سەرووی رەخنەوە نییە، رەخنە کۆمەڵ لە خلْت و خاشەی پاشکەوتووی و کۆنەپارێزی دەپاڵێویٚ و بەردەوامی پیٚ دەبەخشێت و تازەی دەکاتەوە. و هۆش وەبەر کۆمەڵ دێنیٚ و هانی دەدات کە کار بۆ وەدی هێنانی مرۆڤانی خۆی بکات و تیٚ بگات، گیانی رەخنەگرانەی لە لا دەخولْقێنی، و هەر کە گیانی رەخنەگری لەلا خولْقا ئیدی بەو ئاسانییە ڕانایەت و دەستەمۆ نابیٚ و بەرە بەرە منی زاڵ ئاوێتەی کۆمەڵ دەبیٚ و جۆرێك هاوکوفی لە نێوان تاکەکانی کۆمەڵ و لایەنەکانی دیالۆگ دا چێدەبێت و ئەقڵی لە کارخراو وەگەڕ دەکەوێتەوەو هیچ جۆرە ماڵی کردن و کەوی کردنێك نامێنیٚ و ئازادی راستەقینە لەدایك دەبێت و کۆمەڵ دەشێت واقیعی ئێستای بە ئاڕاستەی ئایندەیەکی مرۆڤانی گەش بخوێنێتەوە و بە کورتی ئایندەی خۆی بخولْقێنی و دای بهێنیٚ، نەك بە ئایندەیەکی حەتمی قاییل بیٚ کە هیچ حەساوێك بۆ دەوری مرۆڤ لە دروستکردنیدا نەکرابیٚ یان نەکرێت، دیارە ئەمەش پرۆسەیەکی هەروا سادەو ئاسان نییە و بە کەفلەکونیٚ نایەتە دی، بەڵکو لە چوارچێوەی کاری مێژوویی درێژخایەندا گەڵاڵە دەبێت و دەخەملیٚ و..

(٤)

سەرکوتکاری زۆرجاران لە مێژوودا وەکو دەیاردەیەکی مێژوویی پەیڕەو کراوە، ئەگەرچی سەرکوتکاری خۆی لەخۆیدا مەحروم کردنی مرۆڤە لە مومارەسە کردنی مرۆڤانی خۆی، بەڵام ئەمە بەو مانایە نییە کە سەرکوت قەدەرە و لە چارەی خەڵکانێك نوسراوەو لە چارەی خەڵکانێکی دی نەنووسراوە، یان جەبرییەتی مێژووە و کەس ناتوانیٚ لێی لابدات، هەر بۆیەش بە درێژایی مێژوو خەبات کراوە لە پێناوی وەدی هێنانی مرۆڤانی مرۆڤ و رەفز کردنەوەی هەر جۆرە سەرکوت و سەرکوتکارییەك، هەڵبەتە ئەم خەباتە وەختیٚ بایەخی خۆی پەیدا دەکات ئەوە دەرك بکریٚ کە مامەڵەی نا مرۆڤانی دیاردەیەکی کاتی یان دەستکردەو زادەی ئەو زوڵم و زۆرەیە کە دەسەڵاتدار و ستەمکار لە خەڵکی بێدەسەڵات و سەرکوێرکراوی دەکات. جا مادامێکی ئەم رەفتارە خەڵکی سەرکوتکراو لە مرۆڤانی خۆی مەحروم دەکات، بۆیە سەرکوتکراوان، درەنگ یان زوو هەستی تۆڵە سەندنەوەی مرۆڤانی پیٚ شێلکراویان دەبزویٚ و بۆ ڕێگەیەك دەگەڕێن کە بیانگەیەنیٚ بە مومارەسەی بوونی مرۆڤانی خۆیان، بەڵام ئەم خەباتە یان ئەم ڕێگەیە نابیٚ بۆ ئەوە بیٚ لە ئەنجامدا لاسایی سەرکوتکارانی خۆیان بکەنەوەو بوونی مرۆڤانی سەرکوتکارانیان یان خەڵکانی دی پیٚ شێل بکەن، بەڵکو دەبیٚ بۆ بەرگریکردن بیٚ لە مرۆڤانی خۆیان و تەنانەت مرۆڤانی چەوسێنەرەکانیانش. چونکە چەوسێنەر کە بە زەبری هێزو دەسەڵات خەڵکی بیٚ دەسەڵات دەچەوسێننەوەو زەلیلیاندەکەن، ناتوانن لە سایەی نەشئەی هەستی دەسەڵاتداریتی دا فریای ئازاد کردنی خۆیان یان ژێردەستەکانیان بکەون. مەگەر تەنیا خەباتی چەوساوان ڕزگاریان بکات و ئازادییان وەبیر بخاتەوە. بۆیە سەیر دەکەین زۆرجار دەسەڵاتدار لە ژێر گوشاری خەڵکی چەوساوەدا، خۆی و دەسەڵاتەکەی وەبیر دەکەوێتەوەو هەم وەکو درێژەدان بە زوڵمی خۆی و هەم وەکو جۆرە خێر و سەدەقەیەك بە چەوساوان پەنا وەبەر هەندیٚ ریفۆرمی سەرڤە سەرڤە و ڕەوتەنی دەبات، ئەم دیاردەی

خێرو سەدەقەیە تەنیا لە سیستەمی کۆمەڵایەتی نا عادیلانەدا دەیخوات و بۆ ماوەیەك دەچێتە سەر، واتە رەنگدانەوەو دەنگدانەوەی بێدادی کۆمەڵایەتی تەژی مەرگ و نا ئومێدی و هەژارییە. ریفۆرمی راستەقینە و کەرەمی راستی ئەوەیە کە هۆکارە بنەڕەتییەکانی چەوساندنەوەو سەرکوتکاری نەهێڵرێت و خەڵکی بهێنرێنە ناو کۆڕی کاری مرۆڤانییەوە تا ژیان بە ئاراستەی وەدیهێنانی مرۆڤانی مرۆڤ دا بگۆڕن و کەس لە خەڵکی چەوساوە و سەرکوتکراو شایستەتر نییە بۆ ئەم کارە، چونکە کەس وەکو ئەوان کۆمەڵگەی چەوسانەوەی تاقی نەکردۆتەوە و کەس لەوان پتر تامەزرۆی ئازادی نییە، دیارە ئازادی لە خۆڕاو خۆبەخۆ نایەتە دی، بەڵکو خەباتی هوشیارانەی دەوێ، خەباتێك بزانێ چۆن بەرجەستەی بکات، خەباتێك کە ئاوێتەی خۆشەویستی و مرۆڤدۆستی بێ و جێگەی کەربوکین و رق و توند و تیژی و زەبر و زەنگی تێدا نەبێتەوە.

دیارە کاریگەری چەوسانەوە، بە تایبەتی ئەگەر چەوسانەوەیەکی درێژخایەن بێ، لە نەست و دڵ و دەروونی خەڵکانی چەوساوەدا دەمێنێ و بگرە زۆرجار چەوساوە وێنەی چەوسێنەرەکەی خۆی لە ناخی خۆیدا هەڵدەگرێ و لە کاتی گونجاودا یان کە دەرفەتی بۆ برەخسێ، جڵەو بۆ چەوسێنەرەکەی ناخی شۆڕ دەکات و کوت و مت لە مەیدانی پراتیکی دا لاسایی ئەو دەکاتەوە، ئەمەش رەنگدانەوەی ئەو واقیعە تاڵەیە کە لە سایەی دا ژیاوە، ئەمانە خەونیان بەو رۆژەوە دیتوە کە ببنە مرۆڤ، بەڵام وێنەی مرۆڤ لە خەیاڵی ئەواندا وێنەی چەوسێنەرەکەیان بووە. جا ئەم لاسایی کردنەوەیە، خۆی لەخۆیدا لە باری دەروونییەوە دەکاتە قەرەبوو کردنەوەی مرۆڤانی لەدەست چوویان، زۆرجار شۆڕش، ئەو شۆڕشەی کە بۆ ئازادی چەوساوان دەخەبتێ، دەکەوێتە هەمان گێژاوەوە بەتایبەتی وەختێ کە شۆڕشگێڕان وا تەماشای شۆڕش دەکەن کە دەستکەوتێکی تایبەت بەوانە، یان دەیانەوێ قۆررخی بکەن، دیارە خاوەنانی ئەم جۆرە بیر کردنەوانە هەمیشە تاپۆی چەوسێنەرانی خۆیان بە سەریاندا زاڵە و درەنگ یان زوو دەکەونە لاسایی کردنەوەیان و لە بنەڕەتدا لە ئازادی دەترسن و دەچنە پێستی چەوسێنەرەکەی خۆیان و بە هەمان شێوازی ئەوان ئازادی کەلەپچە دەکەن و زندە بەچاڵی دەکەن. واتا تا کەسی چەوساوە ترسی چەوسێنەرەکەی لە دڵدا بێ و سیمای ئەوی لە ناخی خۆیدا هەڵگرتبێ، لە ئازادی دەترسێت و ناتوانێ بگاتە ئازادی راستەقینەو بۆیە کەسی چەوساوە دەبێ ترسی چەوسێنەر لە دڵی خۆیدا برەوێنێتەوەو وێنەی ئەو لە دیتنی خۆیدا بسڕێتەوەو بەوپەڕی متمانەوە خودی خۆی لە بواری ئازادیداو لەناو ئازادیدا و بە ئازادی بجەربێنێ، چونکە ئازادی شتێك نییە لە دەرێی مرۆڤدا بێ یان بیرێکی ئەفسانەیی نییە، بەڵکو زەرورەتێکە بۆ کامڵ بوون و خەملاندنی مرۆڤ و وەدیهێنانی بوونی مرۆڤانی مرۆڤ.

بەمجۆرە مرۆڤ دەبێ بگەڕێ فاکتەرو هۆکارەکانی سەرکوتکاری و چەوسانەوە بدۆزێتەوە، تا هەڵوێستێکی تازەی لەمەڕ بنوێنێ و بە چاوێکی تازەوە بیخوێنێتەوەو بەرەو وەدیهاتنی مرۆڤانی مرۆڤ هەنگاو بنێ. هەرچەندە زروق سەرکوتکاری و چەوسانەوە واقیعێکی نا مرۆڤانی بەسەر چەوساوەو چەوسێنەردا سەپاندووە، بەڵام خەڵکی چەوساوە لە سەرێتی لە پێناوی وەدەست هێنانەوەی مرۆڤانی لەدەست چووی خۆی بخەبتێ و ئەمەشی لەباردایە، بەڵام چەوسێنەران بە شێوەیەکی گشتی ئەمەیان لە دەست نایەت و خۆیان بە چەوسانەوەی خەڵکانی دی لەوتاندوەو ئالودە کردووە.

خەڵکی چەوساوەش جۆرێك لە دووفاقی و دوالیزمی هەیە.

هەرچەند لەوە دڵنیان کە بەبێ ئازادی ناتوانن بوونی خۆیان بسەلمێنن کەچی لە هەمان کاتدا جۆرە ترسێکیان لە ئازادی هەیە، تیا ماون لە نێوان ئەوەی کە خۆیان بن یان پاشکۆی چەوسێنەرەکانیان بن، تەماشاڤان بن یان ئەکتەری شانۆ، قسە لە رووبن یان بێدەنگ بن و توانای داهێنان و داهێنانەوەی دنیای تازەی خۆیان کۆت و زنجیر بکەن، ئەمە یەکێکە لە گرفتە کارەساتاوییەکانی خەڵکی چەوساوە، بۆیە دەبێ لە بواری فێرکردندا بایەخی پێ بدرێ و بخرێتە بەرپرسیارو دایەلۆگی لەسەر بکرێت.

(٥)

کاتێ کە خەڵکی چەوساوە ئەو حەقیقەتەی بۆ دەرکەوت کە بارمتەی دەستی چەوسێنەرە، ئیدی بەرە بەرە ژانی ئازادی دەیگرێ.. کە خەڵکی چەوساوە فێر دەبێت، فێربوونی وەکو ئامرازێکی رەخنەیی دەبێ بەرێ پیشاندەری و لەم رێگەیەوە هەم حەقیقەتی خۆی و هەم حەقیقەتی چەوسێنەری وەکو دوو قوربانی کەڵکەڵە مرۆڤانییەکان بۆ دەردەکەوێت و ئیدی لەناو ژانی کەڵکەڵەی ئازادیدا لەدایك دەبێتەوەو هاوکێشەی پەیوەندی ناکۆکانەی نێوان چەوسێنەرو چەوساوەی بە تەواوی بۆروون دەبێتەوەو بە تەواوەتی دەرکی دەکات، دیارە ئەم دەرك کردنە بە تەنیاو بۆ خۆی ئامانجێك نییە، بەڵکو دەبێت بە شێوەیەکی پراتیکی روو بکاتە واقیع و مامەڵە لەگەڵ واقیعدا بکات، ئەم مامەڵە کردنەش دەیگەیەنێتە ئەو ئەنجامگیرییەی کە چەوسانەوە تەنیا کۆسپێکەو دەکرێ بڕدرێ و ببەزێنرێ. کە ئەمە چێ بوو هەنگێ سەرەتای کردەی خەباتگێری دەست پێدەکات و دەردەکەوێ و ئەم دەرکە بۆ خۆی دەبێ بە هێزێکی کردەوەیی و پرۆسەی خەبات دەجوڵێنێ.

جا واقیعی کۆمەڵایەتی سەرکوتامێز، ئەنجامی بێ چەندوچونی ناکۆکییەکانی نێوان چەوسێنەرو چەوساوەیە، دیارە سەرکوت و چەوساندنەوە کار بۆ دەستەمۆ بوونی توێژێ، تاقمێ، دەستەیە یان چینێك دەکات، جا بۆ ئەوەی مرۆڤ نەبێ بە نێچیری سەرکوت، دەبێ خۆی لێ رزگار بکات و لێی هەڵگەرێتەوە، ئەمەش تەنیا بە خەبات و رۆشنبینی و هەڵوێستی شۆرشگێرانە کە کار بۆ گۆرینی جیهان دەکات دێتە دی. جا چەوساوەو سەرکوتکراو بۆ ئەوەی بگاتە ئامانجی خۆی دەبێ بە گیانی رەخنەییەوە روو بەرووی حەقیقەتەکان ببێتەوەو بابەتیانە بەرجەستەی بکات، چونکە تەنیا هەست کردن بە واقیع بەس نییە، بەڵکو هەستکردن بە واقیع دەبێ توانای رەخنەیی بەگەڵ بکەوێت، ئەوجا دەبێتە مایەی گۆران، دەنا تەنیا هەستکردن بە واقیع گۆرانی پێویستی بە دوادا نایەت و لە جێی خۆی دەپوکێتەوە بۆیە پێویستە ئەوە دوپات بکەینەوە کە ئامانجی روون لە بەرچاو نەگیرێت، هیچ دەستکەوتێکی مرۆڤانی نایەتە دی و کاری مرۆڤانی وەختێ بەردەدات کە مرۆڤ توانی ئاستی خۆی بەرز بکاتەوە بۆ دیتنی حەقیقەتەکان و تێ گەیشتنیان و ئەوجا کارکردن بۆ گۆرینی.

*   *   *

دیارە زەبروزەنگ و سەرکوت پیشەی چەوسێنەرانە، چونکە ئەوان ناتوانن لە دەرێی خۆیاندا حەقیقەتە مرۆڤانییەکان بدینن و زۆرجاریش خەڵکی چەوساوە بە دڵرەش و توندوتیژ و کێوی و بەربەری دەزانن، بە تایبەتی وەختێ کە بە گژیاندا دەچنەوە. کە دەسەڵاتدار، خەڵکی دەچەوسێنێتەوە، هەر ئەم کردەی چەوساندنەوەیە، لە مرۆڤایەتیان دەخات و خۆ دەدەنە دەم شەپۆلی چەوسانەوە و پتر تیایدا غەرق دەبن، بەمەش رۆژ بەرۆژ لە ئینسانیەتی خۆیان دوور دەکەونەوە. بەڵام چەوساوە کە لە پێناوی وەدەست هێنانەوەی مرۆڤانی خۆیدا دەخەبتێ، بەمە چەکی چەوساندنەوە لە دەستی چەوسێنەر دەردێنێ و توانای چەوساندنەوەی ناهێڵێ، بەمەش ئەو مرۆڤایەتییەی بۆ دەگێرێتەوە کە بە

زەبری زوڵم و ستەم لە دەستی دا بوو. بەم پێیە چەوساوە کە بۆ ئازادی خۆی دەخەبتێ، لە هەمان کات دا خەباتە بۆ وەدیهاتنی ئازادی چەوسێنەرەکەش، بەمجۆرە مرۆڤێکی تازە لەدایك دەبێ کە هەم مومارەسەی ئازادی خۆی دەکات و هەم زەمینە بۆ مومارەسەی ئازادی ئەویش خۆش دەکات. واتە دنیایەك بونیات دەنێ کە هیچ کۆسپێك نەخاتە بەردەم هیچ کەسێك بۆ مومارەسە کردنئینسانیانەی تەواوی خۆی.

*

هەموو چەوسێنەرێك، کەڵکەڵەی موڵکداری لەسەردایەو وەچە دوای وەچە ئەو قەناعەتەیان لەلا دەچەسپێ کە دەتوانن هەموو بوونەوەرێکی ئەم دنیایە بە زەبری پارە بکڕن و بیخەنە ژێر ڕکێفی توانای کڕینی خۆیانەوە، پارەیان بەلاوە کۆڵەکەی هەموو شتێکەو ئامانجی مرۆڤ لە ژیاندا تەنیا وەدەست هێنانی قازانجە و هیچی دی بۆیە هەمیشە لە خەمی وەدەست هێنانی قازانجی پتردان. ئەم کەڵکەڵەی موڵکدارییە بەرەو سادییەتیان دەبات و لەزەت لە زاڵ بوون بەسەر خەڵکیدا دەبینێ و بەرە بەرە لە ئینسانیەت دەشۆرێتەوەو دەبێ بە شت و تا زیاتر دەسەڵات بەسەر خەڵکی تردا پەیدا بکات بە تەواوەتی لە ئینسانیەت دەشۆردرێتەوەو بە هادارترین موڵکی لە دەست دەدات کە ئەویش ئازادییە. بەمجۆرە وای لێ دێت رقی لە ژیان دەبێتەوەو توانا داهێنەرەکانی ناو ژیان وێران دەکات. و دەبێ بەو قارەمانەی بەشداری لە وێرانکردنی ژیاندا دەکات و کەم و زۆر متمانەی بە خەڵکی و بە ژیان نامێنێ.

* *

یەکێك لە خەسڵەتەکانی کەسایەتی سەرکوتکراو ئەوەیە بە سوکی سەیری خۆی دەکات، دیارە ئەمە لە خۆوە نەهاتووە، بەڵکو لە نەست و لە ناخیاندا پەروەردە کراوە، بە زۆری گوێیان لە چەوسێنەرەکانیان بووە کە ئەمانە بە کەڵکی هیچ نایەن، هیچ نازانن، فێری هیچ نابن.. هێندەیان لەم بەیت و باڵۆرانە بە گوێدا دراوە تا لێیان بووە بە ڕاستی و متمانەیان بە خۆیان نەماوە و لە بری ئەمە متمانەیان بە چەوسێنەرەکانیان زیاد بووەو پێیان وایە هەر ئەوان سەرچاوەی زانیارین و هەر ئەوان لێوەشاوەن و دەتوانن کاروبار بەڕێوە بەرن و هەموو شتێك هەر لەوان دێت و بەس. بەمەش جۆرە قەدەریەتێك لەلای چەوساوە پەیدا دەبێت و تووشی نائومێدی و ڕەشبینی دەبێتەوە، هەڵبەتە تا چەوساوە متمانە بە خۆی پەیدا نەکات و هۆکار و فاکتەری کوێرەوەریەکانی خۆی نەدۆزێتەوە، بە قەدەریەتی واقیعی خۆی قایل دەبێ و ئەمەش لە قازانجی چەوسێنەردایە.

بە هەرحاڵ چەوساوە هەر کاتێك هەستی بە خۆی کرد، ئیدی دەست بە داماڵینی وێنەی چەوسێنەرەکەی لەناو ناخی خۆیدا دەکات، دەکەوێتە سەر ڕاستەرێگەی خەبات لە پێناوی وەدیهێنانی ئازادی خۆیدا، هەڵبەتە ئەم خەباتە نابێ تەنیا لە چوارچێوەی هەست و ئەقڵ دا بوەستێ بەڵکو دەبێ لایەنی کردەیی خۆیشی وەربگرێ و سنوری حەماس و سۆزداریی ڕووت ببەزێنێ و خۆی بە کردەوە بسپێرێت، دیارە قۆناغەکانی کاری تیکۆشان لە پێناو ئازادیدا بە پێی قۆناغە مێژوویەکان و بە گوێرەی ئاستی چەوساوان لە دیتنی واقیعدا دەگۆڕێت. بۆیە چەوساوان دەبێ لە هەموو قۆناغەکانی خەباتدا ئەوەیان لە بەرچاو بێ کە بەشداری پرۆسەیەکی مێژوویی کە پیاوەتی و مرۆڤایەتیان بەو پرۆسەیەوە بەندە و لە چوارچێوەی ئەو پرۆسەیەدا دێتەدی. دەبێ ئەوەیان لە بەرچاوبێت کە هەرکەسێك نەتوانێ خۆی خۆی رزگار بکات، کەس ناتوانێ رزگاری بکات. رزگاری یان ئازادی وەکو دیاردەیەکی مرۆڤانی بە بۆرە پیاوان نایەتە دی بەڵکو پیاوو مرۆڤی ڕاستەقینەی دەوێ، مرۆڤێك بە نیو نەخت دەستبەرداری

مرۆڤانی خۆی نەبێ و سازشی لە سەر نەکات، بۆیە هەڵەیەکی گەورەیە ئەگەر سەرکردایەتی شۆڕشگێر لە پرۆسەی رزگاری و ئازادیدا پشت بە دروشمان ببەستێ و مێشکی چەوساوان تژی دروشمان بکات و بیەوێ بە زەبری دروشمی بریقەدار لایەنگران بۆ خۆی پەیدا بکات. رێگەی هەرە دروست بۆ قایل کردنی چەوساوان، رێگەی دیالۆگە، چونکە قایل بوونی چەوساوە بە خەبات لە پێناوی ئازادی خۆیدا، بەخششێك نییە کە سەرکردایەتی شۆڕشگێر پێ ببەخشێ بەڵکو ئەنجامی دیالۆگێکی ناوەوەی خۆیەتی و ئەم قەناعەتە لە رێگەی بێداربوونەوەو کردەوەوە دەخەملێ و بەرجەستە دەبێ و بەرەبەرە توانای رەخنە گرتنی لە واقیع و ژینگەی خۆی پەیدا دەبێ و دروشمان بە تەنێ بەس نین، بەڵکو قەناعەتیش زەرورییە. چەوساوە بگاتە ئەو قەناعەتەی کەس ناتوانێ ئەو دەورە بگێڕێ کە لە سەرشانی ئەوە. بۆیە سەرکردایەتی شۆڕشگێر دەبێ جۆرە فێرکردنێك بەکار بێنێ کە جەماوەر و سەرکردایەتی بەشداری تەواوی تێدا بکەن و هەر بەوەندە دەست بەردار نەبێ کە واقیعەکەیان بۆ بخاتە روو، ئەم ئاوێتە بوون و بەشدارییە بە کۆمەڵە فاکتەری هەرە کارایە بۆ رەخنە گرتن لە واقیع تا بە شێوەیەکی تازەو دادوەرانە و کاریگەرانە بنیات بنرێتەوە، خەڵکی چەوساوە تەنیا بەم رێگەیە دەتوانن بە شێوەیەکی کاریگەرو واقیعی خۆیان بخوێننەوەو بە جۆرێك بونیادی بنەنەوە کە ئازادی و کەرامەتی مرۆڤانیان دابین بکات.

(٦)

ئەوەی لە پەیوەندی نێوان مامۆستا و قوتابیدا لەناو قوتابخانەکاندا، هەر لە سەرەتاییەوە تا دەگاتە زانکۆ، بەدی دەکرێت، پتر شێوازی حیکایەتخوان و گوێگرە، دیارە ئەم جۆرە پەیوەندییە یەکجار وشکەو زۆرجار مردووە، ئەمە خۆی لەخۆیدا قەیرانی هەرە گەورەی پرۆسەی فێرکردنە. مامۆستا بە جۆرێك لە واقیع دەدوێ و باسی دەکات وەکو ئەوەی شتێکی بێ گیان و مردوو بێ یان لە جێی خۆیدا وەستابێ و هیچ دەورێکی لە گۆڕان و گۆڕین دا نەبێ و بەمەش قوتابی لە بری بەرەوپیری بابەتەکە بچێ و کارلێکی لەگەڵدا پەیدا بکات لێی نامۆ دەبێ، جا کە مامۆستا ناوەڕۆکی بابەتەکەی خستە مێشکی قوتابییەوە، هەڵبەتە زۆر بە کورتی و پچڕ پچڕ، بە جۆرێك مێشکی نەوڕوژاندوون کە مامەڵەی لەگەڵدا بکەن بەڵکو لە بابەتەکە هەڵدێن، جا ئەم پرۆسەی تەلقین دادانە، و گۆڕینی مێشکی قوتابی بە عەماری هەڵگرتنی زانیاریانی زۆرجار زۆر دوور لە ژیانی واقیعی قوتابییەوە و هەنگێ دەوری قوتابی دەبێ بە لەبەر کردن و وەبیر هێنانەوە و کاوێژکردنەوە و دووبارە کردنەوەی ئەو رستەو وشانەی گوێیان لێی بووە بەبێ ئەوەی لێی قووڵ ببێتەوە، دیارە ئەم فێرکردنی تەلقینییە قوتابی لەسەر شێوازی وەبیرهێنانەوەی میکانیکی نیوەڕۆکی دەرسەکان ڕادێنێ و هیچی دیکە. تا مامۆستا باشتر ئەم ئەرکە، واتە تەلقین دادانە بەجێ بێنێ و عەماری مێشکی قوتابی زیاتر بگرێ، ئەوە بەڵگەی بە توانایی مامۆستاو زیرەکی قوتابییە! ئا بەم جۆرە مێشکی قوتابی دەکرێ بە عەمار و مامۆستا زانیارییەکانی خۆی تێدا هەڵدەگرێ کە پێویستە قوتابی لە کاتی خۆیدا، واتە لە تاقیکردنەوەدا وەکو خۆی بیداتەوە دەستی مامۆستا. دیارە لەم شێوازە فێرکردنەدا مامۆستا ناکاتە هۆیەك لە هۆیەکانی فێرکردن، بەڵکو دەکاتە سەرچاوەی کۆمەڵێك زانیاری، زۆرجار سواو و دوور لە ئێستا و تەنانەت داهاتووی ژیانی قوتابی، و قوتابی وەکو بێگارێك وەری دەگرێ تا لە کاتی پێویست دا خۆی یان مێشکی کاوێژ بکاتەوەو ئەو زانیاریانە تا دەکرێ وەکو خۆیان بداتەوە بە مامۆستا. دیارە ئەم شێوازە پتر مامەڵە لەگەڵ زاکیرەدا دەکات و ئەقڵ وەلاوە دەنێ و دەرفەتی داهێنان و پەرەپێدانی بۆ نایەڵێتەوە، مرۆڤ چۆن بەبێ پرسیارو دیالۆگ دەژی، چۆن ممارەسەی بوونی راستەقینەی خۆی دەکات بەبێ ئەوەی کار بکات؟!

دیـاره نـاكرێ، چـونكه زانیـاری راسـتەقینه لـە داهێنانـەوە هەڵـدەقوڵێت و هـەموو داهێنانێـك زادەو بـەرەنجامی نیگەرانییـە و هـەموو نیگەرانییـەك رەگـی لـە هەسـتكردن بـە مەسـئولیەت دایـە. جا مـرۆڤ كـە بۆخـۆی بوونـەوەرێكی پرسیار ئـامێزەو بـەبێ پرسیار هـەڵناكات، تـەنیا لـە نـاو كـاردا و لـە چوارچێوە و مامەڵە كردنی لەگەڵ جیهانداو بـە بەشداری خـەڵكی دیكـە دەتـوانێ وەڵامـی پرسیارە زۆرو زەبەنـدەكانی خۆی بداتەوە. خوێندن و فێركردن كە لە بنەڕەتدا پرۆسەی گەڕانی بەردەوامە بۆ وەدەستهێنانی ئازادی، لەم شێوازەدا دەبێتە تەوق و لە گەردنی قوتابیان دەكرێ، مامۆستا لـەم شێوازەدا وەكـو وێنەیـەكی دژی قوتابیـان دەردەكـەوێ و بـە زانیـاری خـۆی دەنـازێ و بـوونی خـۆی لـە نـەزانی قوتابییەكانـدا بەرجەسـتە دەكات، واتە دیوارێك دەكەوێتە نێوان مامۆستا و قوتابییەوە، بەڵام لە فێركردنی راستەقینەدا تـەبان و مامۆسـتاو قوتـابی لـە رێگـەی دیالۆگـەوە هـەم یـەكتر فێردەكـەن و هـەم لـە یـەكترەوە فێـردەبن. بـەڵام لـە شێوازی تـەلقینی دا، مامۆستا لـە هـەموو بوارەكانـدا بكـەرەو قوتـابی بـەر كـار و كـار لێكـراوەو مامۆسـتا كۆڵەكەی پرۆسەی فێركردنەو قوتابی بەرەنجامەكەیەتی، دیارە تا پتر ئەوە دووپات بكرێتـەوەو جـەختی لەسـەر بكـرێ كـە قوتـابی تـەنیا عـەماری هـەڵگرتنی زانیارییـە، پـتر ئـەقڵیان بـەو دنیایـەدا دەشـكێ كـە پێویستە بیگۆڕن. جا قایل بوونیان بەم دەورە سەلبییەی كە بە سەریاندا سەپێنراوە، راهێنانیانە لەگـەڵ واقیعێدا راهاتنیش خۆی لە خۆیدا كەم كردەنەوەو بگرە سڕینەوەی توانای داهێنانـە لـەلای قوتـابی، كـە بێگومـان ئەمـەش لـە خزمـەتی مەبەسـت و ئامـانجی چەوسـێنەردایە كـە حەزناكـەن ئەوانـە چـاویان بكرێتـەوەو بیر لـە گـۆڕینی واقیعـی ژیانیـان بكەنـەوە، چـونكه چەوسـێنەر بـە سروشـت دژی هـەر جـۆرە شێوازێكی فێركردنە كە ببێتە مایەی نەشونما و پەرەسـەندنی بـەهرەی رەخنـەیی. بۆیـە بـەلای ئەوانـەوە خەڵكی پەسەند و باش، هەرگیز خاوەنی هەڵوێستان نین، بەڵكو ئەوانەن كە بە ئاسانی دەسـتەمۆ دەبـن و لەگـەڵ زروق چەوسانەوەو سـەركوتكاریدا رادێـن و مـل دەدەنـە خـەت و نـەك هـەر هەڕەشـە لـە دەسـەڵاتی ئـەوان ناكـەن بـەڵكو درێژەشـی پـێ دەدەن. جـا ئـەم دەسـتكەوتەی چەوسـێنەران زۆر بـە جـوانی بـەهۆی شێوازی فێركردنی تەلقینییەوە زامن دەكرێت. دیارە ئەم شـێوازەش رێگـە لـە جەماوەری خـەڵك دەگرێـت بێـدار ببنـەوەو خۆیـان بناسـن و مومارەسـەی مرۆڤـانی خۆیـان بكـەن. هەڵبەتـە ئەوانـەی پشـتیوانی لـە فێركردنی تەلقینی دەكەن و مێشكی قوتابی بە عەماری هەڵگرتنی مەبەستەكانی خۆیان دەزانن، تەماحی دەسەڵات وایان لێدەكات بە ئاسـانی ئـەو زانیارییـە ناكۆكانـە نـەبینن كـە مێشـكی قوتـابی پـێ دەئـاخنن، چونكە هەر ئەو ناكۆكیانە رۆژێ لە رۆژان دەتەقنەوەو كارێكی وا دەكەن قوتابی لەو شێوازە فێركردنە كە تەنیا مەبەستی ماڵی كردن و دەستەمۆ كردنیـان بـووە، هەڵبگەڕێنـەوەو یـاخی ببن، چونكه قوتـابی لەنـاو واقیعدا فێردەبێ، یان واقیع چاوی دەكاتەوەو فێری دەكات كـە واقیـع پرۆسـەیەكی بەردەوامـە و گـۆڕینی بەردەوامی پێیە، هەنگێ دەرك بەوە دەكەن كە ئەوەی فێری بوون و فێری كراون، تەنیا سـەرگەرم كـردن و دوور خستنەوەیان بووە لە خەبات لە پێناوی وەدیهێنانی ئازادی خۆیانـدا. دەتـوانین بێـژین لـە روانگـەی سیستەمی فێر كردنی تەلقینییەوە مرۆڤ لەناو عالەمدایە نەك لەگەڵیدا.

هەروەها لەناو خەڵكیدایە نەك لەگەڵیاندا و بۆیە لە روانگەی ئەمانەوە مـرۆڤ تـەنیا تەمەشـاڤانێكی بـێ دەسەڵاتەو ناتوانێ دەوری خۆی دابێنێ، بەم پێیەش مـرۆڤ نـابێ بـە وێـژدانێكی هەسـتەوەرو هەسـت بـەم جیهانە بكات، بەڵكو ئەقڵێكی بۆش و بەتاڵە و ئامادەیە هەرچییەكی تـێ بئـاخنرێ، ئیدی دەوری فێركـار دەبێ بەوەی مێشكی قوتابی بەو زانیاریانە بئاخنێ كە خۆی بە زانیاریان دەزانێ و لـە كـاتی پێویسـت و تـاقی كردنـەوەدا وەكـو خۆیـان لـە قوتـابی دەوێتـەوە، ئەمـەش پـتر راهێنـانی قوتابییـە بـەو واقیعـەی بـۆی

دروست کراوه وماڵی کردن و دەستەمۆکردنیەتی، هەروەها دوور خستنەوەیەتی لە هەر بێداربوونەوەیەکی ویژدانی و ئەقڵی ئەمەش تەنیا لە پێناوی ڕاگرتنی واقیعەکەو درێژەدان بە تەمەنی پڕ چەوساندنەوەی دەسەلات، بەمەش قوتابی ئارەزووی ژیانی لەلا دەتۆرێت" چونکە هەر گۆڕان و گۆڕینێ، ئارەزووی ژیان دەگەشێنێتەوەو دەبوژێنێتەوە.

هەڵبەتە سیستەمی فێرکردنی تەلقینی، مرۆڤ فێری ئەوە دەکات بە زاکیرە بیر بکاتەوە نەك بە تەجرەبە، بە موڵکداری بیر بکاتەوە نەك بە بوون، بەم جۆرە ناتوانێ جگە لە خۆی بیر لە هیچ شتێك بکاتەوە ئەگەر هی خۆی نەبێ بۆیە روحی موڵکداری لا دروست دەبێ و بەبێ موڵکداری پەیوەندی لەگەڵ جیهان و واقیع دا دەبڕێت، هەڵبەتە مەبەست ئەو جیهان و واقیعەیە کە تیایدا دەژی، بێگومان ئەم جۆرە مرۆڤە بەرەبەرە فێری حوکم کردنی خەڵکی دەبێت و بەمەش خۆی دەکوژێت و لە ئینسانیەت دەکەوێت، کەواتە چەوساندنەوە و دەسەلاتداری ڕێگەیان دەچێتەوە سەر کوشتن چونکە ڕەگیان لە ئاشقبوونی مەرگدایە نەك ئاشقبوونی ژیان، هەر بۆیە سیستەمی فێرکردنی تەلقینی زەمینە بۆ مەرگ خۆش دەکات چونکە مرۆڤ لەگەڵ زرووف چەوساندنەوەدا ڕادێنێ و توانای داهێنەرانەی لەکار دەخات و دیارە کە مرۆڤ هەستی کرد هەر چوار دەوری لێ تەنراوە و توانای هیچ جولەیەکی نییە، هەرچەند زۆر نارەحەت و نیگەران دەبێ، بەلام هەر ئەو گەمارۆیە بەرەو یاخی بوون و کودەتای دەبات. جا بەم پێیە فێر کردنی تەلقینی ئامانجی ئەوەیە قوتابی دەستەمۆ بکات و لەگەڵ دنیای چەوسانەوەدا ڕای بێنێ، بۆیە گەورەترین هەڵە ئەوەیە کۆمەڵگەی شۆڕشگێر بکەوێتە لاسایی کردنەوەی کۆمەڵگەی چەوسێنەرو هەر کۆمەڵگایەکی شۆڕشگێر، ئەمە بکات یان دووچاری گومڕایی بووە، یان باوەڕی بە جەماوەری خۆی نەماوە، جا لە هەردوو حاڵەکەدا دەکەوێتە بەر هەڕەشەی یاخی بوون و کودەتا. جا بۆیە پێویستە بە زووترین کات سیستەمی فێرکردنی تەلقینی وەلاوە بنرێ و فێرکردن بکرێ بە ئامرازێك بۆ تیشك خستنە سەر ئەو گیرو گرفتانەی مرۆڤ لەگەڵ دەوروبەری خۆیدا گیرۆدەی بووە، واتە فێرکردنێك کە پرسە مرۆڤانییە فیعلیەکان وەربگرێ، شێوازی بەیانات وەلاوە دەنێ و پەنا وەبەر شێوازی دیالۆگ دەبات. بەم پێیە هەر شێوازێکی فێرکردن ئازادی مەبەست بێ زیاتر پێ لەسەر تێگەیشتن و دەرك کردن دادەگرێ نەك گواستنەوەی زانیاری و لەبەر کردنی، لەم حاڵەتەشدا بابەتی فێرکردنەکە دەکەوێتە نێوان قوتابی و مامۆستاوە و بەمەش ناکۆکی و جیایی نێوان قوتابی و مامۆستا نامێنێ و پەیوەندییەکی دیالۆگی لە بەینیاندا چێ دەبێت و بابەتی فێر بوونەکە بە هۆشیارییەوە دەرك دەکرێ. لە سایەی ئەم شێوازەدا دەسەلات، دەسەلاتی ئازادییە، چونکە لەم شێوازەدا زانیاری لە نێوان مامۆستاو قوتابیدا بە شێوەی دیالۆگ، دەگۆڕدرێتەوە نەك وەکو لە چەمکی فێرکردنی تەلقینیداباوە کە تەنیا مامۆستا سەرچاوەی زانیاری بێ. چونکە لە شێوازی فێرکردنی تەلقینی دا لە دوا ئەنجامدا دەرسەکە دەبێ بە موڵکی مامۆستا، نەك بە کەرەستەیەك بۆ ورووژاندنی هەستی ڕەخنەیی لە نێوان قوتابی و مامۆستادا، بەمجۆرە کاتێ بەخۆ دەزانین بەناوی پاراستنی کەلتورو زانیارییەوە گیرۆدەی سیستەمێك کراوین لە ڕاستی دا حاشا لە کەلتورو زانیاری دەکات. بەلام لە شێوازی دیالۆگ و خستنە رووی گیروگرفتاندا، دەرسەکە نابێ بە موڵکی مامۆستا، بەڵکو دەبێ بە کەرەستە و چرای بیرکردنەوە بۆ هەموان و دەوری قوتابی تەنیا گوێ گرتن نابێ، بەڵکو بە جۆرێکی ڕەخنەیی و دیالۆگی و ئیجابی بەشداری مامۆستا دەکەن و لەم ڕێگەیەوە توانای داهێنان چ لەلای قوتابی و چ لە لای مامۆستا دەتەقێتەوەو واقیع لە بەردەمیاندا دەکرێتەوەو کەشف دەبێت و ئیدی لێرەوە تێکەڵ بە واقیعی ژیانی خۆیان دەبن و گیانی روو بەروو

بونەوەو گۆڕینیان لە لا دەخوڵقیّ و پەرە دەستێنیّ و هەست بە بوونی خۆی و بە بوونی واقیع و ژینگە و جیهان دەکات و ئەمەش خۆی لە خۆیدا هەوێنی خۆشەویست کردنی ژیانە لەلای مرۆڤ. سەرچاوەی بوژاندنەوەی بەهرەی رەخنەگرییە، سەرەتای دیتنی جیهانە وەکو بوونێکی بزۆزی لە حاڵی پەرەسەندن و گۆڕان دا، نەك وەکو بوونێکی وەستاوی لە جێی خۆ چەقیوی نەگۆڕ، بەمجۆرە فێرکردنی دیالۆگی، کە لە سەر بناغەی وروژاندن و خستنە رووی گرفتەکان رۆدەنریّ، مرۆڤ بە بوونەوەرێك دادەنیّ کە لە قۆناغی سەیرورەدایەو بوونێکی مێژویی تەواو نەبوو مومارەسە دەکات و هەر ئەم دەرك کردنەی مرۆڤ بە ناکامڵی خۆی، ناچاری دەکات کار بۆ پەرەپێدانی خۆی بکات، کەواتە فێرکردنی (دیالۆگی) کارکردنە بۆ گواستنەوەی مرۆڤ لە کەینونەوە بۆ سەیرورە.بەمجۆرە ئەم سیستەمە فێرکردنە دان بە ئێستای پرشینگدارا نانیّ و باوەڕ بە ئایندەی پێشوەختە دیاریکراویش ناکات، بەڵکو سەرقاڵی پرۆسەیەکی دینامیکییە کەرەگی لە ئێستادایە و لق و پۆپ بە شێوەیەکی شۆڕشگێڕانە بەرەو ئایندە دەهاویّ. کە ئاوڕیش لە رابردوو دەداتەوەو دەیخوێنێتەوە، بۆ ئەوەیە بزانیّ چۆن ئایندە بە شێوەیەکی ئاقڵانە بنیات بنیّ و بەمجۆرە خەڵکی بێدار دەبنەوەو لە ئامانجەکانی خۆیان تیّ دەگەن و دەبن بە خودانی جیهانبینیەکی واقیعی و کار بۆ وەدیهاتنی ئینسانیەتی خۆیان و خەڵکی دیکە دەدەن.

(٧)

کە باسی دیالۆگ دەکرێت، بەو مانایەیە کە دیالۆگ ووشەیە، ووشەش یان بایەخی ووشە لەوە زیاترە کە تەنیا ئامرازی دیالۆگ بیّ، چونکە هەر وشەیەك بگری، بە تایبەتی وشەی راستگۆ لە جوت مەودای جهانبینی و کردەوە بەدەر نییە، هیچ وشەیەکی راستگۆو راستەقینەش نییە لەناو واقیعی ژیاندا نەیەتە جێبەجیّ کردن و ئەنجامدان، هەر ئەنجامدان و جێبەجیّ کردنێك گۆڕانێکی پێوەیەو دەتوانیّ دنیا بگۆڕێت. بەڵام ئەگەر وشە لە جووت مەودای جیهانبینی و کردەوە دابماڵریّ، ئەوا دەبیّ بە چەنەبازییەکی بێهودەو ناوەڕۆك پوچەڵ، کەواتە بایەخی وشەی کردەوەیی لەوەدایە چەند جیهانبینی گرتۆتە خۆی، چونکە کردەوەی بیّ جیهانبینی، حەقیقەت و پەیامی دیالۆگ پوچەڵ دەکاتەوەو هیچی پیّ ئەنجام نادریّ. بەم پێیە بوونی مرۆڤانی نەدەتوانیّ بێدەنگ بیّ و نە بە وشەی بێهودەو بۆش وبەتاڵ بژی، بۆیە مرۆڤ پێویستی بە وشەی راستگۆو ئاوس بە ڕاستگۆییە تا بیژێنیّ یان پێی بژی و واقیعی بۆ بگۆڕیّ. بەم پێیە ژیان وەکو مرۆڤ، یان مرۆڤانە ژیان، دەکاتە ناسین و زانینی واقیع و کارکردن بۆ گۆڕینی. خۆ مرۆڤ هەر کە واقیع یان جیهانی ناسی راستییەکانی بۆ دەردەکەویّ و بیر لە گۆڕینی دەکاتەوە. جا مادامێکی وشە هەوێنی کردەوە بیّ و کردەوە هەوێن و سەرچاوەی گۆڕین بیّ، ئەوا بێگومان وشە دەبیّ موڵکی هەموو کەس بیّ و هەرکەسە و وشەی خۆی بڵیّ، نەك وشە ببیّ بە موڵکی دەستەو تاقمێك و خەڵکانێکی دی لیّ بێبەش بکرێت، واتە وشە دابەش نابیّ بەسەر قسەکەرو گوێگردا. چونکە لەو دابەش کردنەدا دەسەڵاتدار و بیّ دەسەڵات، چەوسێنەرو چەوساوە دروست دەبێت و دیالۆگ دەبیّ بە هۆیەکی چەوساندنەوە. لە کاتێکا بنەمای دیالۆگ خۆشەویستییە، یان دەشێت بڵێین خودی خۆشەویستییە، بەڵام چەوساندنەوە ئافاتی خۆشەویستیە چونکە لە لایەکەوە رەگی لە سادییەتدایە سەبارەت بە چەوسێنەرو لەلایەکی ترەوە رەگی لە ماسوشیەتدایە سەبارەت بە چەوساوە بۆیە خۆشەویستی کە خۆی لە خۆیدا هەڵوێستێکی بوێرانەیە، هیچ ترسێك ناناسێت و بەوپەڕی بێباکی ئیعتراف بە بەرانبەر دەکات و ماف ژیانی پیّ ڕەوا دەبینیّ کە ئەم مافەش بە وەدیهاتنی ئازادی دەستەبەر دەبیّ. کە خۆشەویستی هەڵوێستی بوێرانە بیّ، ناشێت لەسەر بنەمای چەوساندنەوە ڕۆبنریّ، بەڵکو

دەبێ ئارەزووی وەدەست هێنانی ئازادی لەلای خەڵکی بخولقێنێ، دیارە خۆشەویستی راستەقینە بەو ئامانجەوە بەندە و ئەو ئامانجەش دەکاتە وەدەست هێنانی ئازادی و نەهێشتنی چەوسانەوە کە خۆی لە خۆیدا دژی خۆشەویستییە، مرۆڤ کە نەیتوانی دنیاو ژیان و خەڵکی خۆش بوێ ناتوانێ هیچ جۆرە دیالۆگێکیان لەگەڵدا دروست بکات. کەواتە خۆشەویستی و بێ فێزی سەرچاوەی هەرە رەسەنی دیالۆگە یان دەستپێکی دیالۆگە. چونکە چۆن دیالۆگ لەگەڵ ئەوەی دیدا دەکرێ کە خۆت لەو بە زیاتر و شایستەتر بزانی، چونکە دیالۆگ دەبێ هاوکوفانە بێ لە نێوان لایەنانی دیالۆگ دا و هەوڵدان بێ بۆ ئەوەی بە جۆرێکی هاوبەش واقیعی خۆیان بناسن و بزانن، نەك فێڵ لێکردن بێ و لە پرۆسەیەکی مەلابەزێنانەی بێهودە بەولاوە هیچی دیکە نەبێ، ئەمە بە هیچ پێوەرێك ناکاتە دیالۆگ و زیاتر شەڕەقسەو سڕینەوەی متمانەو قوڵ کردنەوەی گومانە و بێ باوەڕییە لەلای یەکدی، ئەمە زۆر بە زەقی لە کوردەواریدا و لە هەموو بوارەکانی ژیاندا دیارەو پەیڕەو دەکرێت. هەڵبەتە متمانە پێویستە بۆ هەر دیالۆگێکی سەرکەوتوو، چونکە بەبێ متمانەی هاوبەش لە نێوان لایەنانی دیالۆگ دا، ئیدی دیالۆگ دەبێ بە جۆرە کۆمیدیایەك کە جۆرێك لە چەوسانەوەی باوکانە یان برا گەورانە دەگرێتە خۆ.

بێگومان متمانە لە هەموو بارو دۆخ و زروفێك دا رادەی ئەو راستگۆییەیە کە دیالۆگکاران دەریدەبڕن و پەیڕەوی دەکەن و بەبێ متمانە قسەو کردەوە زۆر لێکدی دوور دەبن دیالۆگیش بەبێ هیواو ئاوات نابێ، چونکە ئاوات و هیوا رەگیان لە نوقستانی مرۆڤدایە و مرۆڤ هاندەدا بۆ پڕکردنەوەی نوقستانییەکانی خۆی و چوون بەرەو کەماڵ و بەرەو باشتر، دیارە ئەمە دەبێتە باعیسی بیر کردنەوە و کارکردن و رەخنە گرتن لە واقیع و گۆڕینی بە قازانجی وەدیهاتنی مرۆڤانی مرۆڤ و گەیشتنی بە ئازادی.

کەواتە دیالۆگ تاقە رێگەیە بۆ بیر کردنەوەی رەخنەگرانە کە بیرکردنەوەی داهێنەرانەی بە دوادا دێت، بەبێ دیالۆگ پەیوەندی دروست نابێ و بەبێ پەیوەندی فێربوون نابێ، فێرکردنی راستەقینە و دروست ئەوەیە بتوانێ ناکۆکییەکانی نێوان پەیوەندی مامۆستاو قوتابی لا ببات و وەکو دوو هاوبەش لە یەك پرۆسەدا کار بکەن و واتە لێرەدا مامۆستا لە سەرێ ڕا، بێ رەچاو کردنی حەزی زانین و فێربوونی قوتابی، بابەتەکانی خۆی ناسەپێنێ، چونکە ئەو بۆ ئەوە کار ناکات کە قوتابی بۆ قازانجی دەسەڵاتی مامۆستایانەی خۆی لە دەور خۆی خڕ بکاتەوە، چونکە دەوری مامۆستای راستەقینە بریتییە لە فێرکردن و فێربوون کە سەرچاوەی ئازادییە، هەم بۆ مامۆستا و هەم بۆ قوتابی. کەواتە مامۆستا وەکو پێشڕەوێکی شۆڕشگێڕ ڕای خۆی لە مەڕ جیهان و واقیع، یان ئەوەی خۆی بە دروستی دەزانێ، ناسەپێنێ، بەڵکو پەیوەندییەکی دیالۆگیان لەگەڵدا دروست دەکات کە تەوەرەکەی راوبۆچونی ئەوانە لەمەڕ واقیع و جیهان. هەڵبەتە ئەوانە وەکو مرۆڤ کە روو بەرووی دنیا دەبنەوە تەنیا مانا بە ژیان بە دنیا نابەخشن، تەنیا کاڵای مەتریالی بەرهەم ناهێنن بەڵکو بیرو بۆچون و چەمك و سیستەمان، بەرهەم دێنن، دنیا دەگۆڕن بۆ یەك دنیا لە مێژوو و کەلتور. جا هەر ئەم خەسڵەتە مرۆڤانییە وا لە مرۆڤ دەکات کە روو بەرووی هەڵوێستێك دەبێتەوە هەوڵی ئەوە بدات رەمز و رازەکانی بکاتەوەو دەرکی بکات و تێی بگات و لە هەموو روویەکەوە تیشکی بخاتە سەرو هەڵوێستی لەمەڕ وەربگرێت، چونکە هەڵوێست وەرگرتن خەسڵەتێکی مرۆڤانییەو هەر کەس و گروپێك گوزارشت لە هەڵوێستی خۆی نەکات، دەبێ بێدەنگی هەڵبژێرێ و بێ دەنگ بوونیش لەم جۆرە حاڵەتانەدا هاوتای مەرگە.

(٨)

هەڵبەتە پرۆسەی فێرکردنی دیالۆگی، خۆی لەخۆیدا پرۆسەیەکی شۆڕشگێڕییە، هەڵبەتە پێوەری شۆڕشگێڕی هەر ئەوە نییە پەیڕەوی سەرکردە بکەی و گوێڕایەڵی قسەو کرداری بی، چونکە شۆڕشگێڕێتی راستەقینە جۆرێکە لە بەشداری و خەڵکی شۆڕشگێڕ ناکرێن بە موڵکی سەرکردەکان، چونکە تەنیا دروشم و مێشك شۆردنەوەو میلیشیات، شۆڕشی راستەقینە بەرجەستە ناکات، چونکە ئەم دیاردەیە زیاتر دیاردەی کۆیلاندنە تا دیاردەی ئازادکردن و رزگاری بێ. هەرکەسێك ئارەزووی باڵادەستی و دەسەڵاتی بەسەر خەڵکیدا هەبێ، دەبێ ماف کار و قسەو ئازادی هزر لە خەڵکی بسەنێتەوە یان بەلای کەمەوە ئەو مافانەی پێ ڕەوا نەبینێ. جا ئەو سەرکردە شۆڕشگێڕانەی نایانەوێ دیالۆگ لەگەڵ خەڵکی دا بکەن، ئەوا یان چوونەتە پێستی چەوسێنەرەوە یا گومڕابوون و ڕۆڵی راستەقینەی خۆیان لێ شێواوە، دیارە لە هەردوو حاڵەتەکەدا لە شۆڕشگێڕی دوورکەوتوونەوە و فریان پێوە نەماوە، ئەمەش ئەو حەقیقەتە دووپات دەکاتەوە کە گەیشتنی شۆڕشگێڕان بە دەسەڵات دوا قۆناغ نییە، هەر کەسێك بگاتە دەسەڵات و رەفزی دیالۆگ لەگەڵ خەڵکیدا بکات، جاڕی پاشگەز بوونەوە لە شۆڕشگێڕێتی خۆی دەدات و ئەوە دەسەلمێنێ کە توانای جێ بەجێ کردنی ئارمانجەکانی شۆڕشی نییە.

بەم پێیە بە دیار دەکەوێت کە دیالۆگ لەگەڵ جەماوەردا مەرجێکی پێویستە بۆ هەر شۆڕشێکی راستە قینە، هەر ئەمەشە کە شۆڕش لە کودەتا جیا دەکاتەوە، چونکە کودەتاچی دەیەوێ بە هەر شێوەو شێوازێك بووە، شەرعیەت بۆخۆی وەدەست بێنێ، بەڵام شۆڕشگێڕ بیەوێ و نەیەوێ بە حوکمی واقیعی شۆڕشگێڕانەی خۆی دەبێ جۆرە دیالۆگێکی بوێرانە لەگەڵ جەماوەری خەڵکدا بکاتەوە، چونکە ڕەگی شەرعیەتی شۆڕشگێڕ لەو دیالۆگەدایە و هەر لەوێندەرەوە لق و پۆپ دەهاوێ و بەر دەگرێت، بۆیە شۆڕشگێڕ لە رای خەڵکی ناترسێت، لە بەشداری خەڵکی لە دەسەڵاتدا، ناترسێت، لەوە شەرم ناکات بە ڕاشکاوی باسی دەستکەوت و سەرکەوتنەکانی، یان هەڵەو ناکامییەکانی خۆی بکات، و تا خێراتر و زووتر ئەو دیالۆگە لەگەڵ خەڵکیدا دەست پێ بکات، شۆڕش پتر ڕەگ لە رەسەنایەتی و شەرعیەتی خۆیدا دادەکوتێ، جا دیالۆگ چەند بۆ شۆڕش پێویستە، ئەوەندەش بۆ خودی مرۆڤ پێویستە، چونکە مرۆڤ بوونەوەرێکی دیالۆگبازەو بەبێ دیالۆگ، کە خۆی لەخۆیدا پەیوەندییەکی رەسەنە، ناتوانێ بوونی مرۆڤانی خۆی وەدی بێنێ، لە دیالۆگ دا متمانەی هاوبەش لە نێوان سەرکردەو خەڵکیدا چێ دەبێت، هەر شۆڕشێك ئەم متمانەیەی نەبێ یان نەمێنێ، ئەوا ئەو شۆڕشە ناگاتە ئاکام و ئامانجی خۆی کە بریتییە لە ئازادی. هەڵبەتە دەبێ ئەو حەقیقەتەش فەرامۆش نەکرێ کە شۆڕش ، نە سەرکردایەتی لەبەر خاتری جەماوەر دەیکات و نە جەماوەر لەبەر خاتری سەرکردایەتی دەیکات، بەڵکو هەردوو لایەن لە چوارچێوەی یەکەیەکی یەکپارچەی یەکگرتوودا ئەنجامی دەدەن، ئەم یەکیەتییەش نایەتە دی تا سەرکردایەتی بە گیانێکی خاکیانەی بوێرانەی پڕ خۆشەویستییەوە روو بەرووی جەماوەر نەبێتەوەو پێشوازی نەکات، دیارە ئەم بوێرییەش لەلای هەموو کەسێك نییە، هەر کەسێکیش ئەم بوێرییەی نەبێ بە جۆرێ مامەڵە لەگەڵ خەڵکیدا دەکات وەکو هەر شتێکی دی، بەمەش ڕەوتی بوژانەوەو ژیان سست دەبێت و دەمرێت.

شۆڕشی راستەقینە هەوڵدانە بۆ گۆڕینی ئەو واقیعەی کەرامەتی مرۆڤی تێدا پێشێل دەکرێت، دیارە خەڵکانی سودمەند لەو واقیعە شۆڕش ناکەن، بەڵکو خەڵکانی چەوساوە لەگەڵ سەرکردەکانیاندا شان دەدەنە بەر شۆڕش. دیارە لە شۆڕش دا دەبێ بایەخێکی گەورە بە هەستی خەڵکی و کاریگەری ئەو هەستە لە کاری شۆڕشگێڕیدا بدرێ ،دیارە ئەم پرۆسەی شۆڕش و شۆڕشگێڕاندنە لە مێژوو بەدەر نییەو

لەناو چوارچێوەو ڕەوتی مێژوودا بەرجەستە دەبیٚ، هەر حەقیقەتێکی مێژووییش بگری لە هەمان کاتدا حەقیقەتێکی مرۆڤانییە، نە مێژوو بەبیٚ مرۆڤ دەبیٚ، نە مرۆڤ بەبیٚ مێژوو دەبیٚ، مێژوو، مرۆڤ دروستی دەکات، و مێژووش مرۆڤ دروست دەکات، کاتیٚ مرۆڤ لە مافی بەرهەمهێنانی مێژوو مەحروم بکریٚ دەکەوێتە ژێر باری دەسەلاٚت و دەسەلاٚتداران، ناچار دەبیٚ بۆ بەزاندنی ئەو واقیعی ژێر دەستەییە، بە هوشیارییەوە بەشداری کاری شۆڕشگێڕی بکات، نەك وەکو هەر کەل و پەلێکی دی ژێر دەستەیی قەبولٚ بکات.

شۆڕش بەشێوەیەکی گشتی ڕەفزی کۆمەڵگەی سەرکوتکاری دەکات، تا کۆمەڵگەیەك لە جێی دامەزرێنیٚ، خەڵکی لە پێناوی وەدیهێنانی ئازادی خۆیاندا ژیان بجەڕبێنن و گەشە بە تەبیعەتی دیالۆگی شۆڕش بدەن، کە هەر ئەو تەبیعەت و سروشتە دیالۆگییە شۆڕش دەکات بە کارێکی کەلتوری پەسند، هەر ئەم تەبیعەتە دیالۆگییەیە کە سەلامەتی ڕەوتی شۆڕش دەپارێزیٚ و لەوەی دوور دەخاتەوە کە ببیٚ بە دام و دەزگا و ڕێکخراوی بیروکراتی بۆش و ناوەڕۆك پووچەلٚ، ئەوانەی شۆڕش بەو ئاراستەیەدا دەبەن، زیاتر ئەو کۆنە شۆڕشگێڕانەن کە بوون بە دیاردەی کۆنە پەرستانە و پێیان وایە خەڵکی بەبیٚ ئەزمون دەتوانن بگەنە دەسەلاٚت و بەبیٚ دیالۆگ مومارەسەی بکەن.

بەم پێیە دیالۆگ فاکتەرێکی هەرە گرینگە بۆ وەدەست هێنانەوەی مرۆڤانیەتی مرۆڤ و بۆ ئەوەی بخرێتە سەر ڕاستە ڕێگەی کاری ئازاد، کاری ئازادیش ئەوەیە کە مرۆڤ بتوانیٚ لە ڕێگەیەوە واقیع و خۆی بگۆڕیٚ و گرینگترین پێداویستی ئازادی ئەوەیە کە مرۆڤ بەو کۆت و زنجیرانە بحەسێت کە توانا مرۆڤانییەکانی پێوەند و کەلەپچە دەکات، هەروەها توانا و بەهرە داهێنەرە مرۆڤانییەکانی خۆی بناسێت، چونکە خەبات لە پێناوی کۆمەڵگەی ئازادا، هەرگیز نایەتە دی تا مرۆڤ ئەوپەڕی ئازادی بۆ خۆی فەراهەم نەکات.

جا لێرەدا دەبیٚ ئەوە دووپات بکەینەوە کە چەوسانەوەو سەرکوت، بە دوورە پەرێزی لە دیالۆگ مەیسەر دەبێت، هەڵگرانی ئەم بۆچوونە کە کەمینەی دەسەلاٚتدار پێکدێنن بۆ ئەوەی درێژە بە دەسەلاٚتی خۆ بدەن هەمیشە هەولٚ دەدەن چەند بەرەکی بخەنە ناو چەوساوانەوەو نەیەڵن قسەیان یەك بگریٚ و هەست بەوە بکەن کە پێویستیان بە یەکگرتنە، بۆیە ئەو دەسەلاٚتدارانە بە هەموو شێوەیەك چەمکی یەکێتی و ڕێکخستن و خەبات و هەر وتەو کارێك کە بۆنی شۆڕشگێڕی لیٚ بیٚ دەخەنە لیستی یاساغانەوە، چونکە خەتەرن و هەر کە چەوساوە دەرکی کردن ئیدی ئارەزوو و کەڵکەڵەی ئازادی لەلا دروست دەبێت و ئەمەش خۆی لەخۆیدا سەرەتایە بۆ دیالۆگ کە کەڵکەڵەی ڕەخنەو ڕەخنەگری لیٚ دەکەوێتەوەو بە شۆڕش کۆتایی دێت. بۆیە چینی دەسەلاٚتدار، زۆرجار کە خۆی لە بەردەم هەڕەشەی جدی شۆڕشی چەوساوان دەبینێتەوە، بە پەلە پرۆزیٚ دەکەوێتە هەندیٚ ڕیفۆرمی سەرڤە سەرڤە، وەك ئەوەی بڵیٚ زەرەر لە نیوەش بگەڕێتەوە هەر قازانجە، تا ئەوان شۆڕشیان دەست پیٚ نەکردووە و هەموو شتێکیان ڕانەماڵیوە، ئێمە فریای خۆمان بکەوین و هەندیٚ ڕیفۆرمان بکەین، بەلاٚم ئەم کارە هەرگیز ناکۆکییە بابەتی و ناوخۆییەکان، کە چەخماخەی شۆڕشن، چارەسەر ناکات. ئەو کاری ریفۆرم و ریفۆرمکارییەش زۆر دوورە لە شۆڕشگێڕییەوە بەڵکو چەواشەکارییەکە کە دەسەلاٚتدارانی چەوسێنەر بۆ چاوبەستەکیٚ لە خەڵکی پەیڕەوی دەکەن، بەمەش هێندەی دی متمانەی جەماوەر لە دەست دەدەن، کە متمانە هەموو کاتێك بناغەی دیالۆگە. دیالۆگیش لە پێناوی ئازادیدا، ئەوە ناگەیەنیٚ جەماوەر لە واقیعێك ئازاد بکریٚ تا بە واقیعێکی دی لە قاڵبی بدەیت، بەڵکو بێدار بوونەوەی جەماوەرە کە ملکەچی

هیچ بارودۆخێکی نا دادپەروەرانە نەبێ بەڵام ئەمەش بە مانای بەرەڵایی نییە، چونکە ئازادی بەبێ مەسئولیەت یان بەبێ دەسەڵاتی یاسایی نییە و نابێ، بەڵام دەشێت دەسەڵات بەبێ ئازادی هەبێ. بە هەرحاڵ بە شێوەیەکی گشتی نە ئازادی بەبێ دەسەڵات دەبێ و نە دەسەڵات بەبێ ئازادی دەبێ، هەموو ئازادییەك لەوەیە لە هەندێ زرووفدا ببێ بە دەسەڵات، جا لێرەدا ئازادی و دەسەڵات لێکدی جیا نین، و بەڵکو پەیوەندییەکی بەردەوامیان لە نێواندایە. دەسەڵاتی راستەقینە دژی ئازادی ناوەستێ، چونکە خۆی لە ئەسڵدا ئازادییە و بووە بە دەسەڵات، هەروەها دەسەڵاتی راستەقینە بەبێ ئازادی هەڵناکات، بۆیە لە کاری دیالۆگی دا دەسەڵات و ئازادی دوو رووی یەك پارچە دراون لە رێکخستنی ژیاندا، دەسەڵات بۆ بەرەنگار بوونەوەی تەسەڵوت، ئازادی بۆ بەرەنگار بونەوەی ئاژاوە.

ژێدەران:

١- التخلف الاجتماعي/ سيكولوجية الانسان المقهور – د. مصطفيَ حجازي ط٦

٢- ثورة الامل/ نحو انسنة التقنية/ ت: ذوقان قرقوط/ اريك فروم بيروت ١٩٧٣

٣- علم النفس والتاريخ د. ريكان ابراهيم/ بغداد ١٩٨٧

٤- فن الحب/ اريك فروم/ ت: مجاهد عبدالمنعم مجاهد بيروت/ ط٢/ ١٩٨١/٢/١٤

٥- **گريز** از آزادي، اريك فروم/ ت: عزت الله فولادوند
چاپ ششم ١٣٧٠ (١٩٩١)

٦- الخوف من الحرية/ ت: مجاهد عبدالمنعم مجاهد ط١ ١٩٧٢ بيروت

٧- تعليم المقهورين باولو فرايري، ترجمة الدكتور يوسف نورعوض ط١ ١٩٨٠ دار القلم بيروت.

پەیڤ و پەیام و ڕەسەنایەتی

-١-

وەکو دیارە پەیامی ڕۆشنبیریی هەر گەل و نەتەوەیەك بەرەنجامی هەوڵ و تەقەلای کەلتووری ئەو گەل و نەتەوەیەیە بەدرێژایی ڕۆژگار. هەر کەلتوورێکیش لە هەل و مەرجی کۆمەڵایەتی و سیاسی و ئابووری و تەنانەت ڕوحی خۆیدا سەرهەڵدەدات و گەشە دەکات و دەخەملێت واتە نەدوا کەوتنی ڕۆشنبیریی و شارستانی نەپێشکەوتنیان قەدەرو چارەنووس نین، بەڵکو فاکتەری بابەتی و خودی دەوری تێدا دەبینێ. زۆر جار گوتراوە ڕۆشنبیران ئاڵا هەڵگری نەتەوەن، دەنگی جەماوەری بێدەنگن، ویژدانی گەلن، کە هەموو ئەو دەستەواژانەو هی دیکەش بەڵگەن بۆ گرینگی پەیامی ڕۆشنبیریی و قورسی ئەرکی ڕۆشنبیران. واتە خۆدان پەیامی ڕۆشنبیریی ئەوە بە خەڵکی دەڵێت کە پاشکەوتن چارەنووسیان نییە، هەموو کاتێ، کە فاکتەرەکانی پاشکەوتنیان دەرك کردو کاریان بۆ لابردنی کرد دەتوانن بگەنە ئاستی ڕۆشنبیریی و کەلتووری خەڵکانی دی و هیچیان لە خەڵکانی دی کەمتر نییە، ئەمە جگە لەوەی ماڤی ئاسایی خۆیانە وەکو خەڵکانی دیکە بن و لە ناوجەگەری مێژوودا بژین و شان بە شانی گەلانی دیکە بەشداری بەرهەمهێنانی مێژووی تیرەی بەشەر بکەن و بگەنە کەماڵی مرۆڤانی و بەزەبری ڕۆشنبیریی و شارستانیەتی تایبەتی خۆیان جوانییەك بە ڕۆشنبیریی و شارستانیەتی مرۆڤانی ببەخشن. واتە پەیامی ڕۆشنبیریی بانگەوازێکی دوور لە هەر پیلانگێڕییەکە بۆ خۆتازەکردنەوەی مرۆ و وەدی هێنانی مرۆڤانی مرۆڤ، کە ئەمەش بە گۆڕینی کەرەستەی بیرو بیرکردنەوە دێتەدی، چونکە گۆڕینی کەرەستەی بیرکردنەوە، ئەقڵ و ئەقڵیەت لە تەمەڵی ڕزگار دەکات و جادووی چەمکی ڕەگەز پەرستانەی هەر باڵادەستییەك بە تاڵ دەکاتەوە، بۆیە داگیرکەرانی نەتەوەی کورد زۆر بە جددی هەوڵیان داوە کە خودان پەیامی ڕۆشنبیریی لە کوردا هەڵنەکەون تا کورد هەر بە پاشکۆیەتی ئەوان بمێنێتەوە.

هەڵبەتە دەبێ ئەوە فەرامۆش نەکەین کە پەیامی ڕۆشنبیریی هەر میللەتێك کاتێ بەرجەستە دەبێت، کە خەڵکانی دی، میللەتانی دی وەکو چالاکییەکی مەزن هەستی پێ بکەن، وەکو چالاکییەکی شارستانی و ڕۆشنبیریی گەلێکی دیاریکراو هەست بە دەلالەتە مرۆڤانییە کاریگەرەکانی بکەن و دەوڵەمەندییەك بە ئەزموون و تەجرەبەی مرۆڤانی ببەخشێت و وەهم و تەمتومانی هەر باڵا دەستییەکی ڕەگەز پەرستانە بڕەوێنێتەوە. چونکە ئامانجی پەیامی ڕۆشنبیریی بەردەوامی و قوڵکردنەوەی پەیوەندییە مرۆڤانییەکانە، و دژی هەر زاتییەتێکی تەسکە، ئیدی ئەو زاتییەتە لە کەڵکەڵەی نیشتمانیدا خۆی بنوێنێ یان لە شۆڤێنیەتی نەتەوەییدا بەرجەستە ببێ.

واتە پەیامی ڕۆشنبیریی لە ناوەڕۆکدا هەموو مرۆڤایەتی دەدوێنێ، کە لە شێوەی هەمە جۆریشدا خۆی دەنوێنێ، لەبەر ئەوەیە کە فاکتەرە بابەتی و خودییەکان نەیان هێشتووە مرۆڤایەتی بە یەك ئاست و بەشێوەیەکی هاوسەنگ لە هەموو دنیادا پەرەبسەنێت. ئەمەش بووەتە هۆی ئەوەی کە وڵاتان و میللەتانی دنیا، وێڕای لێکچوونی زۆر پرس و دۆزی بنەڕەتیان لە ڕووی کرۆکی مرۆڤانییەوە، تایبەتمەندی خۆیان هەبێ لە مێژوویاندا، لە میتۆدی کارکردنیاندا، لە پرۆسەی بنیاتنان و گەشەکردن و

راپەڕینیاندا، بۆیە تەجرەبەی جۆراوجۆری شارستانی و کەلتووری گەلان لەدوا ئەنجامدا دەکاتە موڵکی هەموو مرۆڤایەتی و سەرچاوەی سروش لێوەرگرتن و قەدبڕ کردنی ڕێگاکان سەبارەت بە گەلانی دواکەوتوو لەبەر هەر هۆیەك، بەرەو کەماڵی مرۆڤانی. کەواتە پەیامی ڕۆشنبیریی، دەکاتە بەردەوامکردنی پەیوەندییە مرۆڤانییەکان بەو چەمك و مانایەی کە هەر پەیوەندییەکی ساغڵەم و دروست، هاوکوفی و بەرانبەرییە لەنێوان لایەنەکانی هاوکێشەی پەیوەندی، ڕێگەخۆشکردنە بۆ بەرانبەر کە مرۆڤانە مومارەسەی خۆی بکات و بەتوانا تایبەتییەکانی خۆی، چەند بچوکیش بن، بزاڤی ڕۆشنبیریی مرۆڤانی دەوڵەمەند بکات.

جا بەم پێیە تا بازنەو مەودای ڕۆشنبیریی فراوانتر بێ، پەیامی ڕۆشنبیریی زیاتر پەل و پۆ دەهاوێ بۆ ناو کۆمەڵ و پتر بەردەوامی بە پەیوەندییە کۆمەڵاتییەکانی ڕۆشنبیریی دەبەخشێت و ڕۆشنبیریی کۆمەلایەتی دەخەملێت و یاساو ڕێساکانی دیموکراتیەتی هزری و داهینان و بلاوکردنەوە پتر زەروورەت پەیدا دەکەن، جا لێرەوە هۆشیاری ڕۆشنبیرییەکی مرۆڤانی چێ دەبێت و ڕێز لە توانا ڕۆشنبیرییە مێژوویی و زندوەکانی هەر گەلێکی دی دەگرێت و ئیدی کارلێکێ ڕۆشنبیریی مرۆڤانی لەنێوان بزاڤی ڕۆشنبیریی هەموو گەلانی دنیادا دروست دەبێ و ئیدی پرۆسەی خۆتازەکردنەوەو خۆهاوچەرخاندن دەست پێدەکات و فاکتەرەکانی ڕاپەڕینی شارستانی دەجولێنێ و ڕێ" لە فاشیزمی سیاسەت دەگرێت کە لە بنەڕەتدا پشت بە شۆڤینیەتێکی ڕۆشنبیریی دەبەستێت.

"٢"

دیارە پەیامی ڕۆشنبیریی ئەوە نییە کە رابردووی ڕۆشنبیریی نەتەوەیی شەرح و شرۆڤە بکات و لە دیدو هزری ڕۆڵەکانی نەتەوەدا بیکات بە بت و بپەرسترێ و بە رادەیەك بپیرۆزێنرێ کە کەس نەشێت باسی بکات و ناوی بێنێ، بەڵکو بریتییە لە خەملینی ناوەوە و تیشك هاویشتن بۆ دەوروبەرو دەرەوەی خۆی، دیارە هەر تیشك هاویشتنێ بۆ دەرەوەی خۆ کاتێ دەبێت کە لە ناوەوە خاوەنی سەرچاوەی تیشکی خۆ بێت، هەڵبەتە ئەم تیشك هاویشتنە بۆ سەر خەڵکانی دیکە“ وڵاتان و گەلانی دیکە نیشانەی کرانەوەو لێك حاڵی بوون و کارلێکی ئیجابی و بە بەرهەمە. هەر بەوەش ئاسۆ لە هەر میللەتێك هەڵدێ و تەمتومانی فاشیەت و گۆشەگیری لێ دەڕەوێتەوە. و بەو پەڕی متمانەوە بەخششی ڕۆشنبیریی خۆی دەخاتە ڕوو. و بێ ترس و دیموکراتیانە بەناو پرۆسەی کارلێکی ڕۆشنبیریی دەکەوێت و بە گوێرەی هاوکێشەی وەرگرتن و بەخشینی ڕۆشنبیریی مامەڵە لەگەڵ باری ڕۆشنبیریی گەلانی دنیادا دەکات و هەم خۆی دەناسێنێ و هەم گەلان دەناسێت و دوور لە هەر گرێیەکی دونییەتی ڕۆشنبیریی، مامەڵە دەکات و بێ لە ڕوو دامان و بە پێی ئەرکی نەتەوەیی ڕۆشنبیریی، وڵاتانی دنیا لەرەوتی پەرەسەندنی جددی بوارێن ڕۆشنبیریی نەتەوەیی خۆی ئاگادار دەکاتەوە و دەستکەوتەکانی لەو بوارانەدا دەخاتە ڕوو، بەڵام سەیر دەکەی هەندێ وڵاتێن تازە ئازاد بوو، زۆر جار گوێ بەوە نادەن لایەنە ڕەسەنەکانی پەرەسەندنی ڕۆشنبیریی تازەی خۆیان بە گەلانی دنیا نیشان بدەن یان بناسێنن، تەنیا هەندێ لایەنی کاڵ و کرچ و ئاسایی و بانگەشەیی ڕۆشنبیریی دەگەیەنن بەدەرەوە کە لەلایەکەوە بە هیچ جۆرێ ناکاتە نوێنەری بزاڤی ڕۆشنبیریی نەتەوەیی و کەم و زۆر سەرنجی جددیانەی بێگانان ڕاناکێشێت، واتە ئەو پرۆسەیە جگە لە بێهودەیی چ شتێکی دیکەی لێ ناڕوێت. هەڵبەتە ئەم کارە لە ڕوویەکییەوە دەگەڕێتەوە بۆ ئەو ڕوانگە سیاسییە تەسکەی پشتیوانی لە تەرجەمەی، بۆ نموونە، بەیانێك یان هەواڵێکی سیاسی دەکات و گوێ بە تەرجەمەی چالاکییەن فەلسەفی نەتەوەیی یان دانراوە مێژوویی و ئەدەبییە

نەتەوەییەکان نادات. ئەمە لە کاتێکا کە پەیامی ڕۆشنبیریی نەتەوەیی لە بنەڕەتدا بە فەلسەفەو مێژوو و ئەدەبیات و زانستان پشت ئەستورە نەك بە گوتاری سیاسی کاتی و ڕەوتەنی، کە خۆی لە خۆیدا کەش و هەوایەکی بیروکراتیانەی وەها دەسازێنێ کە زەمینە بۆ زندە بەچاڵکردنی دیموکراتیەت و ئازادی هزر خۆش دەکات، ئیدی بەرە بەرە ناکۆکی دەکەوێتە نێوان هۆشیاری سیاسی و هۆشیاری هاوچەرخەوەو، ڕۆشنبیریی یان بزاڤی ڕۆشنبیریی، بە تایبەتی لە قۆناغی خۆیبوون و ئازادیدا، باجی ئەو ناکۆکییە دەدات، چونکە هۆشیاری سیاسی نا هاوچەرخ، هۆشیارییەکی گۆشەگیرەو دوورە لە هەر کارلێکێکی ڕۆشنبیریی مۆدێرن، تەنانەت لە مامەڵکردنیا دەگەڵ کەلەپوری نەتەوەییشدا ناتوانێ هاوچەرخانە لەگەڵ کەلەپوری هزری نەتەوەییدا مامەڵە بکات و تەنیا بە ئەندازەی پێداویستییە سیاسییە تەنگەکان ئاوڕی لێ دەداتەوەو مامەڵەی لەتەکدا دەکات، ئەمەش جۆرێك لە ناوچەگەرێتی سیاسی لێ دەکەوێتەوە کە خۆی لە خۆیدا دژی نەتەوە پەروەرییە، هەروەها لە چوارچێوەو بازنەیەکی کۆنە پەرستانەی مەحکوم بەداروخاندا، لەسەر حەساوی کەلەپور برەو بە ڕۆشنبیرییەکی سەرڤەسەرڤەی پەراوێزی دەدات. ئیدی جۆرە چەمك و ڕوانگەیەکی کۆنەپەرستانە بۆ خۆیبوونی ڕۆشنبیریی پەیدا دەبێت و دەبێتە مایەی دابڕان و گۆشەگیری نەتەوەیی.

"٣"

هەڵبەتە بەپێی ئەو چەمکە کۆنەپەرستانەیە، خۆیبوونی ڕۆشنبیریی، دەبێ زۆر بە پارێزەوە مامەڵە لە تەك ڕەوتی پەرەسەندنی ڕۆشنبیریی لە دنیادا بکات. دیارە ئەم ترس و پارێزکارییەش، لە ئاستی ناوخۆدا بەوە دەشکێتەوە کە هەموو جۆرە کارلێکێکی ڕۆشنبیریی دەگەڵ ڕەوش و ڕێچکەو ڕێبازە فیکرییەکانی دنیادا قەدەغەو حەرام بکەیت، کە ئەمەش تەنیا گۆشەگیری نەتەوەیی لێدەکەوێتەوە. هەڵبەتە ئەم دەرگا داخستنە بۆ هەر بوارێکی چالاکی مرۆڤ دەست بدات، ئەوا هەرگیز بۆ بواری ڕۆشنبیریی، بە هەر هەموو لقەکانییەوە ناشێت، چونکە گوتاری ڕۆشنبیریی، لە بنچ بناوان و بنەڕەتی خۆیدا گوتارێکی مرۆڤانی و جیهانییەو چوارچێوەو بازنە و کوت و زنجیرو زندان قەبوڵ ناکات، کە ئەوەی دەگەڵ کرا، یاخی دەبێت و تۆڵەی خۆی دەکاتەوەو.. بۆیە لە بازنەنانی خۆیبوونی ڕۆشنبیریی بەهەر هەنجەت و بیانوویەك بێ، کارێکی کۆنە پەرستانەیەو نیشانەی تێ نەگەیشتنە لە جەوهەر و کرۆگی پرۆسەی ڕۆشنبیریی، چونکە ڕۆشنبیریی هەرگیز نە لە گۆشەگیرییەوە هەڵقوڵاوەو نە گۆشەگیری قەبوڵ کردەوە، تەنانەت ئەوەی کە ئەمڕۆ کەلەپوری ڕۆشنبیریی پێ دەگوترێ و زۆرجار بە مەبەست و بێ مەبەست دەپیرۆزێنرێ، هەرگیز هزرو بیرێکی گۆشەگیرانە نەبووەو بەڵکو سەرو سەختی دەگەڵ فەلسەفەو هزری نەتەوەو گەلانی دنیادا هەبووەو هەم کاری تێ کردوون و هەم کاریان تێکردووە، واتە لە یەکتردا خۆیان تازە کردۆتەوە ویەکتریان لە رووی فیکری و فەلسەفی و هونەرییەوە دەوڵەمەند کردووە. بەم پێیە کارلێکی ڕۆشنبیریی نەك هەر ڕاستییەکی حاشا هەڵنەگری ئەمڕۆیە، بەڵکو حەقیقەتی هەموو سەردەمێك بووەو زانست و فەلسەفەو ئەدەبیات و هونەرو فولکلۆرو ئەفسانەێن گەلان، سیما گشتییەکانی ئەم حەقیقەتانەیان بۆ بەرجەستە کردووین و بێ هیچ ترس و پارێزکارییەك مەودا مرۆڤانییەکانی کارلێکەری و کارلێکراو یان لە بەخششی ڕۆشنبیریی نەتەوەیی خۆدا هەرس کردەوەو نواندووە.

ناسیونالیزم (القومیە) کە جەوهەرو بونیاتی نەتەوە پێك دێنێ و یەکێکە لە کۆڵەکە هەرە جەوهەری و بنەڕەتی و گرنگەکانی نەتەوە، تا ڕادەیەکی زۆر و بەشێوەیەکی دیار لە ڕۆشنبیرییدا بەرجەستە دەبێت،

چونکە بونیادی نەتەوەیی لە رۆشنبیرییدا یەجگار دیارو ئاشکرایە لە زمانەوە بیگرە تا دەگاتە ئایدۆلۆژیا.

رەسەنایەتی نەتەوەیی پەیوەندییەکی زندوو، و راستەوخۆی بە مێژووی رۆشنبیریی ئەو نەتەوەیەوە هەیە، و خۆیبوونی رۆشنبیریی کاتێ کارایی خۆی دەسەلمێنێ، کە بتوانێ بیرو بیرکردنەوەی گۆشەگیری وەلاوەنێ و بەشداری لە پەرەپێدان و چالاکاندنی بزاڤی رۆشنبیریی هەموو تیرەی بەشەر بکات و برژێتە دەریای رۆشنبیرییە نەتەوەییە جیاوازەکانەوە. هەر رۆشنبیرییەکی نەتەوەیی بەمەدا رەسەنایەتی نەتەوەیی خۆی دەنوێنێ کە بە روونی گوزارشت لە جیهانیەتی فیکرو حەتمیەتی کارلێکی رۆشنبیریی بکات. واتە کاریگەری فیکری خۆی لەسەر کاروانی رۆشنبیریی تیرەی بەشەردا هەبێ.

هەڵبەتە دینامیکییەتی فیکری و رۆشنبیریی هەر گەل و نەتەوەیەك بەوەدا دەردەکەوێت کە چ کەلەپورێکی هزری بەرهەم هێناوەو هەیە. چەند لە ئێستای بزاڤی رۆشنبیریی نێو نەتەوەییدا بەشدارو ئامادەیە. دیارە پەیوەندی و بەردەوامی پەیوەندی نێوان رابوونی هزری ئێستاو کەلەپووری فیکری (رابردوو). لە بنەڕەتدا دەکاتە بەردەوامی پەیوەندی قۆناغە زەمەنییەکانی مێژووی ئەو گەل و نەتەوەیە، دەکاتە بەردەوامی پەیوەندی نێوان نەسل و نەوە یەك لە دووی یەکەکانی، ئەمەش لە روانگەی نەتەوەییەوە، تەبایی و کۆکی کۆمەڵایەتی پێ دەبەخشێت.

"٤"

گەلێك دەتوانێ زۆر بە جددی و ئیجابیانە بچێتە ناو پرۆسەی کارلێکی هزری رۆشنبیرییەوە، کە باوەڕی تەواوی بە یاساو رێسای بەخشین و وەرگرتن هەبێ، نەبەخشین دووچاری غروری بکات و نە وەرگرتن بە کێماسی و شەرمەزاری بزانێ، چونکە هزرو رۆشنبیریی دیالیکتیکی کارلێکە نەك دیالیکتیکی داخران و خۆبەزیاتر زانین. چونکە رۆشنبیریی لە جەوهەرو تەبیعەت و کرۆکدا گوزارشت لە تەبیعەت و روحی مرۆڤانی تیرەی بەشەر دەکات. واتە هزرو رۆشنبیریی لە بنەڕەت و گەوهەردا گۆتارێکی مرۆڤانی بێ سنوورە و گەر لە رەسەنایەتی خۆی هەڵنەگەڕێتەوە، ئەوا هیچ قاڵبێکی رەنگ و رەگەزان قەبوڵ ناکات، گەر قەبوڵی بکات ئەوا دووچاری کەچڕەوی دەبێت و مەودایەکی فاشیانە وەردەگرێت، چونکە هەر دوورکەوتنەوەیەکی رۆشنبیریی لە گوتارە مرۆڤانیەکەی رێگە بۆ سەرهەڵدانی رۆشنبیرییەکی فاشیانە خۆش دەکات" هەڵبەتە ئەو کەلەپورە رۆشنبیرییە دەوڵەمەندەی مرۆڤایەتی لە رۆژگاری ئەمڕۆدا پێی گەییوە، بە درێژایی زەمان و رۆژگار دروست بووەو سەر لەبەری تیرەی بەشەر، بەشێوەی راستەوخۆ یان نا راستەخۆ بەشداری لە بەرهەمهێنانیدا کردووەو ئەمڕۆکە بووە بە موڵکی هەموو تیرەی بەشەرو لەناو پرۆسەی کارلێکدا و بەپێی یاساو رێسای بەخشین و وەرگرتن، دەوڵەمەند بووەو لە قۆناغ و سەردەمێن جیاوازدا خەمڵیوە. دیارە هەر گەل و نەتەوەو وڵات و شارستانیەتێك بەپێی بارودۆخ و هەل و مەرجی مادی و روحی خۆی و لە چوارچێوەی سیاقی کۆمەڵایەتی گشتی خۆیدا بەشداری لە بەرهەمهێنانیدا کردووە.

"٥"

بە درێژایی قۆناغەکانی مێژوو گەلێك گۆڕانی مادی و شارستانی بەسەر ژیانی تیرەی بەشەردا هاتووە، هەڵبەتە شان بەشانی گۆڕانە مادی و شارستانییەکانیش گۆڕانکاری هزری بە گوێرەی جۆری ژیان و پێداویستیەکانی ژیانی تازەی مرۆڤ هاتۆتە گۆڕێ. واتە گۆڕانکاری مادی، گۆڕانکاری هزریشی بەگەڵ

دەکەوێت، کە زادەی پێداویستیەکانی ژیانی تازەی مرۆڤە. بۆ وێنە پێداویستیەکانی ژیانی گوند جیاوازن لە پێداویستییەکانی ژیانی شارو هەر یەکەشیان بیرو بیرکردنەوەی خۆیان بەرهەم دەهێنن، بەڵام ئەمە بەو مانایە نییە. بە تایبەتی لە رۆژگاری ئەمڕۆدا، کە دنیا بووە بە گوندێکی بچووك. کە بتوانن لە رەوتی جیهانی بزاڤی سەردەم دابڕێن و هیچ پەیوەندییەکیان پێوەی نەبێت، چونکە ئەمڕۆکە و لەم چەرخەدا کارلێك لەگەڵ رەوتی جیهانی بزاڤی سەردەمدا بووە بە قەدەرو چارەنووسیان، میللەتان و وڵاتان و کەس ناتوانێ خۆی لێ ببوێرێ، هەر میللەت و وڵاتێك ئەو غەڵەتە بکات دەکەوێتە پەراوێزی مێژووەوە و لە خۆ کوژی پتر هیچ چارێکی دیکەی نامێنێ، بۆیە مەنتیق وای لێ دەخوازێ بە شێوەیەکی ئیجابیانە بچێتە ناو پرۆسەی کارلێکی چەرخی خۆیەوەو مامەڵە لەگەڵ دنیادا بکات، تا مامەڵەی لەتەکدا بکرێت و شوێنی شایستەی خۆی لە قۆناغی مێژوویی خۆیدا بگرێت و مامەڵە لەگەڵ گیروگرفتەکانی سەردەمی خۆیدا بکات و گیروگرفتی خۆی بۆ نەوەکانی دوای خۆی بەجێ نەهێڵێت..

بێگومان کە باسی پەرەسەندنی مادی و شارستانی یان پەرەسەندنی سیاسی و کۆمەڵایەتی و شارستانی دەکرێت، دەبێ ئەوە بزانین، کە پەرەسەندن پرۆسەیەکی خۆ بەخۆ، یان خۆ رسك نییە، بەڵکو زادەی کۆمەڵێك بزوێنەری بەهێزو ئاڵۆزی مێژووییە، چونکە بزوێنەری مێژوویی نەبێت، هیچ میللەتێك وەکو پێویست پەرە ناسەنێ، هەر میللەتێك بزوێنەری مێژوویی لەپشت نەبێ ناتوانێ بە ئاسانی ببێ بە شەریکی بەرهەمهێنانی مێژووی تیرەی بەشەر بەهەر هەموو لق وپۆپەکانییەوە، هەڵبەتە خەڵکی هەر قۆناغ و سەردەمێك، دەنگ و رەنگی سەردەمی خۆیەتی، جێ پەنجەی خۆی بەسەر قۆناغی خۆیەوە بەجێدێڵێ و ئیدی ئالاکە بۆ نەوەی دوای خۆی بەجێ دێڵێت، دەستکەوتی هەر قۆناغێکی زەمەنیش بەندە بە زروف و بارودۆخی مادی و روحی ئەو قۆناغەوە، بەندە بە هەلومەرجی ژیانی ئەو سەردەمەوە، بە هەموو پێداویستی و گیروگرفتەکانییەوە، دیارە رەسەنایەتی دەستکەوت و دەرهاوێشتەی هەر قۆناغێك لەوەدا دەردەکەوێت کە چەند بزوێنەرە بۆ قۆناغی دوای خۆی، دەنگدانەوە و رەنگدانەوەی لە قۆناغی دوای خۆی چەندە، چەند تێکەڵاوی پرۆسەی کارلێکی قۆناغی پاش خۆی دەبێت... چەند بەشداری لە ئاراستەکردنی چالاکییە مرۆڤانییەکانی ئێستای کۆمەڵدا دەکات، چەند تێکەڵ بە بزوێنەرەکانی واقیعی هاوچەرخی ژیانی کۆمەڵ دەبێت.

دیارە جیاوازی نێوان سەردەمێك و سەردەمێکی دی پتر لە پەرەسەندنی ئاستی فیکری خەڵکەکانیدا بە دیاردەکەوێ تالە شتە مادییەکانی دیکەی دەرێی مرۆڤ، لە ئاستی چالاکی و بەرهەمهێنانی شارستانیاندا بە دیار دەکەوێت.. واتە لە پەرەسەندنی ئەقڵی مرۆڤ و چالاکییە مادی و پەیوەندییەکانیدا دەگەڵ سروشت، و شتاندا، لە چواچێوەی پەیوەندییە کۆمەڵایەتییە گشتییەکاندا دەردەکەوێت، واتە ئەقڵی مرۆڤ چەند زانستیانە دەگەڵ ئەمڕۆدا بەرەو ئاییندە کاردەکات.

هەڵبەتە نابێ ئەوە فەرامۆش بکرێ کە هزرو ئەقڵ بەدەم کەشفکردنی یاساکانی ژیانەوە، خۆی لە بۆتەی سوننەتەکانی ژیاندا، واتە لە بۆتەی پەرەسەندن ، و تازەبوونەوەو پێشکەوتندا، دادەڕێژێتەوە ئیدی ژیان، ژیان دادەهێنێ و هەتا هەتایە هەر دەتەقێتەوەو تازە دەبێتەوەو خۆی تازە دەکاتەوە، کەواتە خۆ تازەکردنەوەو خۆ هاوچەرخاندن لە سوننەتە هەرە بنەڕەتییەکانی ژیانەو هەر کەسێك ئەو توانایەی نەبێ دەمرێت و نامێنێ.

"٦"

ژیان له بنەڕەتدا جیاوازو هەمە رەنگە، بۆیە دکتاتۆریەت و یەککڕەنگی لە هەر بوارێکی ژیاندا نابەجێ و ناپەسندەو مرۆڤ لێی هەڵدێ، جا هەر ئەو جیاوازییەی سروشتی ژیان وای کردووە بوونەوەرانی ناو ژیان پتر پشتیوانی لە فرەیی بکەن لە هەموو بوارەکاندا.. جا دیموکراتیەتش لە ناوجەرگەی جیاوازی بیرو بۆچوونەکاندا دەردەکەوێت و کرانەوەی دیموکراسی یەکێکە لە سیما هەرە دیارەکانی پەرەسەندنی شارستانیانە. دیارە بە پێچەوانەشەوە لوتبەرزی و توندڕەوی لە سیماکانی پاشکەوتنی شارستانیەتە کە بواری ئازادی و داهێنان نادات..

هەر راو بۆچونێك لەمەڕ واقیع و حاڵەت و دیارەکانی هەر بوارێکی چالاکی مرۆڤ. قابیلی دیالۆگەو هەرگیز چەکێك نییە بە دەستی ئەم و ئەوەوە تا دژی ئەم و ئەو بەکار بێت، چونکە ئەگەر جیاوازی راو بۆچوونان چەك بێ. ئەوا هەر لە یەکەم لەحزەوە، بەرانبەرەکەی ئیلغا دەکات و جاڕی مەرگی خۆیشی دەدات و رێگەی تازە بوونەوەو تازەکردنەوە لە هەر راو ئیجتهاد و بەخشش و دەستکەوتێك دەگرێت کە هەوێنی پەرەسەندنە.. **بۆیە هەر هەوڵێك بۆ ئەوە بدرێ کە شوعلەو مەشخەڵی تازەبوونەوە بکوژێنێتەوە، لە پاشکەوتنی شارستانی پتر چ شتێکی دیکە نادورێتەوە، هەر پاشکەوتنێکیش بگری تەنیا داروخانی فیکری و شارستانی و سیاسی و ئەدەبی و هونەری.. بەرهەمدێنێ و ئیدی کرێ گرتەو ریاگۆو درۆزن و رمۆزن و حەقیقەتکوژان وەکو داڵ تێی دەوڕوکێن و دەیلەوتێنن و گەندەڵی دەکەن و قۆناغی توندرەوی و مەسخکردن دەست پێدەکات و بەرە بەرە مرۆڤ لە مرۆڤایەتی دەکەوێت و دەکەوێتە پەراوێزی مێژووەوەو لە کاروانی شارستانیەت بەجێ دەمێنێ.**

دیارە هەر لە بواری باسی شارستانیەتدا دەبێ ئاماژە بە رۆڵی وشە بکەین، کە چۆن لە بەرەبەیانی مێژووەوە تا رۆژگاری ئەمڕۆ دەستکەوتە شارستانیەکانی تیرەی بەشەری پاراستووەو بووە بە چ سەرچاوەیەکی دەوڵەمەندی کەشفکردنی بونیادی فیکری بەشەر لە هەر شوێن و کاتێکدا، وشە، خۆی لەخۆیدا شۆڕشێکی گەورەو سەرکەوتنێکی بەشەری گەورە بوو، کە دڕی بە جەهالەت و پاشکەوتن داو، بناغەی تەلاری شارستانی دامەزراند..

<u>سەرچاوەکان:</u>

١- **نخبگان** و جامعه/ تیَ. بیَ راتامور/ علیَ رضا **چاپ** اول ١٣٧٧.

٢- الرسالة القومية الثقافية بين الاصالة والمعاصرة عزيز السيد جاسم/ بغداد ١٩٨٩.

٣- الثقافة والمجتمع/ رايموند وليامز/ ترجمة وجيه سمعان/ مراجعة محمد فتحي.

٤- آراء نقدية في مشكلات الفكر والثقافة، د. فؤاد زكريا الهيئة المصرية العامة للكتاب ١٩٧٥.

٥- أوهام النخبة او نقد المثقف/ علي حرب/ المركز الثقافي العربي/ ط١ ١٩٩٦.
٦- التراث والثورة/ غالي شكري/ دار الطليعة للطباعة والنشر/ بيروت/ ط١ ١٩٧٣.

جیهانی چیرۆکڤانی
ئەحمەد مەحموود

١٩٣١ – ٢٠٠٢

(١)

یەکێکە لە چیرۆکنووسە ناودارەکانی ئێران و چەندین ڕۆمانی گەورە و کاریگەری هەیە، لەوانە: (هاوماڵەکان، چیرۆکی شارێك، زەوی سووتماك، مەداری سفر دەرەجە و، درەختی هەنجیری مەعابد). لە پاییزی ساڵی ٢٠٠٢دا بەدەم ئازاری نەخۆشییەوە لە نەخۆشخانەی میهرداد –ی تاران کۆچی دوایی کرد و کار و بەرهەمێکی زۆر و ڕەسەنی لەپاش بەجێما و، لە ڕیزی پێشەوەی نووسەرە بەرجەستە و شەریفەکانی ئێرانە.

لە ساڵی ١٩٣١دا لە ئەهواز لە دایکبووە، خوێندنی سەرەتایی هەر لەوێندەر تەواو کردووە. لێ پتر خۆی بەخەڵکی دیزفول دەزانی" چونکە دایك و بابی خەڵکی ئەو شارە بوون. بێ گومان ئەحمەد مەحموود بەڕەگەز کوردە و بەخۆیشی ئەمەی نەشاردۆتەوە و شەرمی لەم حەقیقەتە نەکردووە! ئەم نووسەرە وەکو گەلێك لە خەڵکانی ڕۆژهەلات، هەر لە سەرەتای گەنجییەوە تووشی سیاسەت بوو و، کەوتە زیندان و پاشان نەفی کرا بۆ بەندەری (لنگە) کە ڕۆمانی (درەختی هەنجیری مەعابد)ەکەی یادگار و یادەوەری ئەو شارەیە، دەیگوت درەختێکی گەورە و بەسێبەر و پڕ سایە بوو و لەژێریدا سفرەمان ڕادەخست و نانمان دەخوارد.

یەکەم چیرۆکی خۆی بەناوی (صب میشە – ڕۆژ دەبێتەوە)، لە ساڵی ١٩٥٤دا، لە گۆڤاری (ئومیدی ئێران)دا، بەناوی ئەحمەد مەحموودەوە بڵاو کردەوە و ئیدی لەوە بەملاوە (إعطا) بوو بەئەحمەد

مەحموود. ئەحمەد مەحموودیش بوو بەو کەڵەنووسەرەی کە چەندین شاکاری ئەدەبی لەدوای خۆی بەجێهێشت. ئەحمەد مەحموود بۆ کاروباری بژێوی و بەڕێوەبردنی ژیانی ڕۆژانە، خەم سارد و بێ موبالات و تەنانەت بێ سەروبەر بوو، بەخۆی لەم بارەیەوە دەڵێت: (ئەگەرچی لەو کارانەی کە بۆ دابینکردنی ژیان پێویست بوون، ناپایەدار بووم، بەڵام لە بیرکردنەوە و نووسیندا زۆر مکوڕ و تەنانەت سەرسەخت بووم). هەر ئەم سووربوونە بوو کە لە ساڵی ١٩٥٧دا کۆمەڵە چیرۆکی (مول)ی لێکەوتەوە و هاتە چاپ و بڵاوکرانەوە. ئیدی لەمە بەدواوە وەکو نووسەری بواری کورتە چیرۆك ناسرا، تا لە ساڵی ١٩٧٤دا یەکەم ڕۆمانی بەناوی (هاوماڵەکان) بڵاو کردەوە. تەنیا چیرۆکی کورتی دەنووسی. لەوانە: (دەریا هێشتا ئارامە – ١٩٦٠، بێهوودەیی – ١٩٦٢، میوانی ژێر باران – ١٩٦٧، کوڕیژگەیی خۆیی غەوارەکان – ١٩٧١).

هەرچەندە نووسەر لەپاش ڕۆمانی (همسایەها – هاوماڵەکان) زیاتر ڕووی کردە ڕۆمان، بەڵام کورتە چیرۆکیشی فەرامۆش نەکرد و پاش ڕۆمانێن (هاوماڵەکان – ١٩٧٤، چیرۆکی شارێك – ١٩٧٩، خاکی سوتماك – ١٩٨٢) سێ کۆمەڵە چیرۆکی کورتی بەناوی (دیدار ١٩٩٠، حیکایەتی ئاشنا ١٩٩١، از مسافرت تاتب خال – ١٩٩٢) چاپ و بڵاو کردۆتەوە و ئەوجا لە ساڵی ١٩٩٣دا ڕۆمانی (مەداری سفر دەرەجە)ی بڵاو کردەوە. (درەختی هەنجیری مەعابد – ٢٠٠٠) دوا ڕۆمانیەتی.

ئەحمەد مەحموود لە ساڵی ٢٠٠٠دا تووشی نەخۆشی هەناسەسواری (تەنگەنەفەسی) بوو.

لە ساڵی ٢٠٠١دا چەندین خەڵاتی ئەدەبی پێ درا، دیارە ئەم خەڵاتانەش زۆر لە جێی خۆیدابوون، چونکە ناوەندی ئەدەبی ئێران کەسێکی خەڵات کرد کە لە نێوان ڕۆماننووسانی ئێرانیدا دیار بوو.

جا ئەحمەد مەحموود لە نامەیەکیدا بۆ کۆڕی خەڵاتەکەی، کە خۆی بەشداری تێدا نەکرد دەڵێت:

(خەڵکانی وەکو من کە ٤٥ ساڵی ڕابردوویان لە گۆشەگیری و بێ دەنگی تەواودا قەتاندووە، ئەوەی توانیویانە کردوویانە، ئێستاش کاتی ئەوە هاتووە شوێن پێی حافیز هەڵگیرێت، لە خەڵوەتخانە وەدەربکەون و دەرفەت بەلاوان بدرێ کە بەخەلات و هەر جۆرە هاندانێکی دیکە دڵخۆش بکرێن تا بەرهەمی زیاتر و چاکتر لە هی هاوتەمەنانی من دابهێنن و بخوڵقێنن). ئیدی مەحموودی دەوڵەت ئابادی لەجیاتی ئەحمەد مەحموود، خەڵاتەکەی گەڕاندەوە و ڕایگەیاند کە ئەحمەد مەحموود لەدوا تەلەفۆنیدا لەگەڵ ئەودا، سوپاسی خۆی بۆ بەڕێوەبەرانی بۆنەکە ڕادەگەیەنێ و خەڵاتەکە ڕەت دەکاتەوە، چونکە ئەم جۆرە خەڵاتانە تازە بۆ ئەو ناکەنە هیچ جۆرە هاندانێك" دەوڵەت ئابادی لە تەعلیقی خۆیدا گوتی:

(وا جارێکی دیکە حیکایەتەکەی فیردەوسی لە مێژووی ڕۆشنبیریماندا دووبارە دەبێتەوە*).

حەسەنی میر عابدینیی توێژەر و ڕەخنەگر لە بۆنەی خەڵاتکردنی ئەحمەد مەحمووددا دەڵێت: (چیرۆکنووسێکی بەتوانایە" خوێنەر ڕادەکێشێت و ناچاری دەکات تا کۆتایی لەگەڵیا بڕوات).

مەحموودی دەوڵەت ئابادی لە کۆڕێکی دیکەدا دەڵێت: (ئەحمەد مەحموود – بێ خۆهەڵکێشان و لاف لێدان بەوەی کە کاری گەورەی ئەنجامداوە – کاریگەرییەکی گەورەی بەسەر زمان و ئەدەبیاتی ئەم وڵاتەوە بەجێهێشت).

محەمەد قاسم زادە –ی نووسەر و ڕەخنەگر دەڵێت: (لە کارەکانی مەحمووددا، شێوە خاوەکەی زمان دەگۆڕێ بۆ ئەدەبێکی باڵا).

سەفدەری تەقی زادەی نووسەر و ڕەخنەگریش دەڵێت: (بەدەگمەن نووسەرێك توانیویەتی وەکو ئەحمەد مەحموود هەڵکشان و داکشانی بزاڤە کۆمەڵایەتی و ڕووداو و ئەنجامە پەیوەستەکان بەخەباتی

ڕزگاریخوازی و بارودۆخی جەماوەری خەڵکی باشوری وڵاتەکەمان بەو زیندووویەتی و کاریگەرییە نیشان بدات). هەروەها دەربارەی زمانی مەحموود دەڵێت: (زمانی مەحموود ڕەوان و خۆشە، خوێنەر ڕادەکێشێت، فارسییەکی دەوڵەمەند و دروست و مکومی هەیە، زاراوە ناوچەییەکان لە شوێنی ئاسایی خۆیاندا بەکار دێنێ. وەسفی زیندان و زیندانیان و ئەشکەنجە بەرجەستەترین دیمەنێن ناو ئەدەبیاتی ڕۆمانی ئێمەن")

بەڵام مەخابن پاش ئەم خەڵات و خەڵاتکارییە و بەکەمتر لە ساڵێك، بەدەم زۆرانبازی دەگەڵ نەخۆشی هەناسەتەنگییەوە، لە ڕۆژی هەینی ٢٠٠٢/١٠/٤دا لە نەخۆشخانەی میهرداد لە تاران بەیەکجارەکی تەسلیم بوو و گیانی سپارد.

(٢)

ئەحمەد مەحموود یەکێك بوو لە نووسەرە گەورە و مرۆڤدۆستەکانی سەدەی بیستەم. ئەم کەڵەنووسەرە هەرچەندە ژیانی شەخسی زۆر بەرتەنگ بوو، لە ماڵێکی بچووکی گەڕەکی نارمەك –ی ڕۆژهەڵاتی تاراندا، لەگەڵ ڕۆژانە ژیاندا لە زۆرانبازیدا بوو، لێ لە بوارێن وشە و چیرۆکاندا دنیایەکی ڕەنگین، بەرین و پڕ جۆشوخرۆشی ئەوتۆی بۆ خۆی سازاند بوو کە سەری لە کەشکەڵانی فەلەك دەسوو و پەیوەندی بەئایندەوە دەکرد" مەحموود مسیبەت و شکست و قارەمانێتی و مێردەزمەی هاوبەشی مرۆڤی ڕەنجبەری وڵاتی خۆی و هەموو جیهانی لە چیرۆکدا هونەراندووە. بۆیە مەحموود وێڕای هەموو تەنگدەستی و مەزڵومیەت و گوشارێك کە لە ژیانی شەخسیدا ڕووبەڕووی بوو، مرۆڤێکی بەختەوەر بوو" چونکە ژیا بەبێ ئەوەی ببێ بەنێچیر و چەشەی ژیان. بەڵکو بوو بەفەرمانڕەوای ژیان و بەبوونی ئەدەبی خۆی فەسڵێکی سەرەکی مێژووی ئەدەبیاتی چیرۆکی هاوچەرخی تۆمار کرد" بەهەرحاڵ جیهانبینی و بیری مەحموود لە ڕێگەی هونەرەوە ڕێی خۆی بەرەو ئایندە کردۆتەوە، ئیدی ڕۆخانەیەکە و لە ئەنجامدا دەڕژێتە ئۆقیانووسەوە.

ئەم پیاوە بەبەردەوامی لە خۆتازەکردنەوە و خۆجەڕباندنی ئەدەبیدا بوو. تا لە ژیاندا بوو دەستبەرداری ئەم خەسێت و سوخەت و نەفەسی خۆتازەکردنەوەیە نەبوو، بەتایبەتی لە بواری ئەستاتیکادا. ئەم دیاردەیە زۆر بەڕوونی لەدوا دوو ڕۆمانیدا، واتە لە: (مەداری سفر دەرەجە و، درەختی هەنجیری مەعابد)ا بەدی دەکرێت. لەم جووتە ڕۆمانەدا سەرەتای سەرهەڵدانی ڕەگەز و توخمی بونیادگەری و فورمالیستی، لە تەکنیکی هونەری خودانی (هاوماڵەکان و، چیرۆکی شارێك)دا دیارە. لێ بەداخەوە مەرگ مەودای نەدا کە ئەم تەکنیکە تازەیە بەشێوەی چڕتر لە چەند شاکارێکیدا ڕەنگ بداتەوە و فەسڵێکی تازەش لە بواری جوانیناسیدا بکاتەوە و هونەر و دەستەڵاتی خۆی تێدا بنوێنێ.

ڕۆمانی (مەداری سفر دەرەجە)ی ئەحمەد مەحمود، ئەگەر لە چوارچێوە گشتییەکەیدا لە خانەی ڕیالزمدا بێ، ئەوا نووسەر هەوڵیداوە هونەرمەندانە لە ڕێگەی بەکارهێنانی ڕەگەزێن ڕەمزی و چەمکێن ڕەمزئامێز و هەندێ جار چەمکی خواستنکاری لە چوارچێوەی بونیادی ڕیالستیدا، قوڵییەکی هونەری ئەوتۆ بەکارەکەی ببەخشێت کە خوێنەر ناچار بێت لە ڕێگەی دیار و ئاشکرایانەوە پەی بەپەنهان و نائاشکرایان ببات و ئەودیوی ڕووداوە دیار و ڕواڵەتییەکان دەرك بکات"

مەحموود، ئەوەندە ئاشقە مۆدپەروەری و قوتابخانە و ڕێبازێن ئەدەبی نەبوو. پتر پابەندی چۆنیەتی خوێندنەوە و سەرنجێن هونەری خۆی بوو. لە خەمی ئەوەدا بوو کە بەرهەمی هەمەجۆر و نەمر بخوڵقێنێ، کە سەرچاوەی هەر یەکێك لەو بەرهەمانەی، خەیاڵی خۆی و ئەزموونی تایبەتی خۆی

دەربارەی ژیان بووە. هەمیشە ویڵی دوای تازە بوو، کاتێک جیاوازترین و تازەترین تەجرەبەی چیرۆکڤانی خۆی لە بوارێن فۆرم و بونیاد و زماندا دەستپێکرد کە هەموو بەرهەمەکانی ڕابردووی لە زەین و یادی زەمان و مێژوودا مۆری نەمری و جاویدانی لێ درا بوو.

لە هەندێ کورتەچیرۆکێن کۆچیرۆکی (دیدار – ١٩٩٠)وە تا ڕۆمانی (مەداری سفر دەرەجە – ١٩٩٣) و پاشان (درەختی هەنجیری مەعابد – ٢٠٠٠) کە بەرهەمی دواین دەساڵی تەمەنیەتی، دەبینین نووسەری (هاوماڵەکان – ١٩٧٤) و (چیرۆکی شارێک – ١٩٨١) و (زەوی سوتماک – ١٩٨٢) لە هەوڵ و کۆششی بەردەوامدایە بۆ داهێنانی بەرهەمی جیاواز لە (بواری جوانناسی ڕۆمان)دا. بەرجەستەترین بەرهەمی ئەم قۆناغەی تەمەنی تەژی ڕەگەزێن تازە، چەمکی کینایی و قارەمان و وەزع و حاڵی ڕەمزی ئەوتۆن کە خوێنەر هەواڵەی ئەودیو مەبەستە ڕواڵەتییەکان دەکەن و خوێنەر ئاوێتەی زهنیەتی ڕەمزیی ڕۆمانەکە دەبێ و لەدوای تەواوبوونی ڕۆمانەکەش هەر لەناو جیهانی دەقەکەدا دەژی و لە گێژاوی ژانی گۆڕانی کۆمەڵایەتیدا بۆ پێگە و دەوری خۆی دەگەڕێت. ئەمەش زۆر بەڕوونی لە ڕۆمانی (مەداری سفر دەرەجە)دا ڕەنگی داوەتەوە و بەرجەستە بووە.

تا زەمانی بەرهەمهێنانی ڕۆمانی (مەداری سفر دەرەجە) و پاشان ڕۆمانی (درەختی هەنجیری مەعابد) کە هەردووکیان لە ڕوانگەی (زانای گشت)ەوە دەگێڕدرێنەوە. هەموو ڕۆمان و زۆربەی چیرۆکە کورتەکانی مەحموود لە ڕوانگە و زمانی یەکەم کەسی تاکەوە (منی گوتیار)ەوە گێڕدراونەتەوە. (مەداری سفر دەرەجە) لە باری بونیادی گشتی چیرۆک و، زمان و بابەتەوە زۆر لە ڕۆمانەکانی تری مەحموودەوە بەتایبەتی (هاوماڵەکان) نزیکە و لە ڕووی جیهانبینی و ڕوانگە و کاری ڕەگەزەکینایی و ڕەمزییەکانی چوارچێوەی تێفکرینی ڕیالستی چیرۆکەوە و لە ڕووی ئەسڵی بونیادییەوە لێکچوونی لەگەڵ ڕۆمانی (درەختی هەنجیری مەعابد)دا هەیە. لە (هاوماڵەکان) و (مەداری سفر دەرەجە)دا هەموو شتەکان، ژینگەی کۆمەڵایەتی و تەنانەت بەرژەوەندی و پەیوەندی نێوان قارەمانەکان و پێگەکانیش تەنیا بەکۆمەکی کاری ناوەڕۆک و کاردانەوەی زمان دەکەونە بەر دیدەی بینین و گۆشە تاریک و نادیارەکانیان دەردەکەون. دەڵێی هەر کاراکتەرێک چرایەکە کە بەحەرەکەتی بەردەوام لە شوێنی خۆیدا، هەم خۆی ڕووناک دەکاتەوە و هەم ئیمکانی دیتنی گۆشە و کەنارێن دیمەن و شتەکان و مرۆڤەکانی دی بۆ خوێنەر دەڕەخسێنێ. جیاوازی سەرەکی نێوان گۆشەنیگای یەکەم کەسی تاک لە (هاوماڵەکان)دا و دیدی (زانای گشت) لە (مەداری سفر دەرەجە) لە جوملەی ئەو چرایانەن. لە (هاوماڵەکان)دا دەڵێی یەک چرا هەیە کە ئەویش بەدەستی گوتیاری چیرۆکەکەوەیە و شتەکان، ژینگە و ڕووداوەکانی ناو شانۆکەی پێ ڕووناک دەکاتەوە و بەخوێنەری نیشان دەدات. لە حاڵێکدا لە (مەداری سفر دەرەجە)دا (زانای گشت) گەرچی دەسەڵاتی ڕەهای هەیە و دەتوانێ هاوکات تیشک بخاتە سەر هەموو دیمەن و گۆشە و کەنارەکان و بەردەوام گۆشەنیگای خۆی چڕ بکاتەوە و بەدرێژی و پانی و قوڵی زەمان و شوێندا بیگێڕێت، بەڵام وەکو پێویست سوود لەم گۆشەنیگا بێ سنوورە وەرنەگیراوە.

ئەگەر (هاوماڵەکان) چ وەکو بونیاد و چ وەکو قارەمان و ڕووداو تەواو ڕیالستی بێ و یەک دیو و یەک توێ و یەک ڕووی هەبێ، ئەوە زادەی قۆناغێکی ژیانی مەحموودە کە ڕوانینی نووسەرە بۆ بوون. مرۆڤ و مێژوو ڕوانینی بابایەکی شایەد بووە و بەس. بەڵام (مەداری سفر دەرەجە) بەرهەم و بەری سەردەمێکی تازەی جیهانی چیرۆکڤانی مەحموودە. سەردەمێک کە ئاوێتەکردنی (پێش ئاگایی لە ئاییندە) و (شایەدی ئێستا) ئەفراندنێکی نوێ و هوشیارانەی لە ئەدەبیاتی هاوچەرخی چیرۆکڤانیدا لێ کەوتەوە و لە ماوەیەکی زۆر کورتدا پەیڕەوانێکی لە دەوری خۆی خڕ کردەوە.

زمان لە ڕۆمانی دوو بەرگی (درەختی هەنجیری مەعابد)دا دیاترین لایەنی جیاوازی دوا بەرهەمی مەحمووده لە هەموو بەرهەمەکانی پێشووتری. ئەگەر بونیاد و ناوەڕۆکی بەرهەمێن پێشووی مەحموود بەتایبەتی (مەداری سفر دەرەجە) زمانێکی ڕونکاری بخوازێ کە خۆی وەکو ڕەگەزێکی ناوەوەی بونیادی لەگەڵ کار و کاردانەوەیێن بەردەوام (حەرەکەت و گفتوگۆ) بسازێنێ، ئەوا لە ڕۆمانی (درەختی هەنجیری")دا ڕووبەڕووی زمانێکی وەسفکاری وەها دەبینەوە کە لە کارە ئەدەبییەکانی مەحموودا هیچ پێشینەیەکی جدی نییە. ئەرك و کاری زمان لە (مەداری سفر دەرەجە)دا بریتییە لە نیشاندان و وێنەگرتن. کەچی لە (درەختی هەنجیر")دا ئەرکی زمان بریتییە لە وەسف و نواندن. زمانی ڕونکاری (مەداری سفر دەرەجە) چونکە لە زمانی ڕونکاری (توضيحي)یان وەسفی (درەختی هەنجیر") لە شانۆ نزیکترە و هەڵسوکەوتی قارەمانەکان و ڕووداوەکان لە ڕابردووەوە دەستی پێ کردووە و لە ئاستانەی زەمانی ئێستادا لە ناوەوەی زماندا دەگاتە دوا شێوە و فۆرمی خۆی. بۆیە چیرۆکەکە بەناچاری پەنای وەبەر فرمانی ڕابردوو و بەزۆری ڕابردووی تەواو بردووە" بەڵام لە زمانی وەسفکاری (درەختی هەنجیر")دا کە ڕەوتی زەمان لە ئێستاوە بەرەو ئایندە دەکشێت، فرمانی ڕانەبردوو، بەتایبەتی ڕانەبردووی ئیخباری بەکار هاتووە. ئاساییە لە هەموو ئەو شوێنانەی کە هێڵی زەمانی حاڵ لە تەداعیاتی زهنی قارەمانەکاندا لە ڕابردووی دوور یا نزیکدا دەشکێتەوە. فرمانی ڕابردوو بەکار هاتووە. لە بونیادی ڕۆمانێکی وەکو (مەداری سفر دەرەجە)دا کە زمان بەشێکە لە بونیادی چیرۆك و لەگەڵ هەر کاراکتەر و لەگەڵ هەر کار و دیالۆگێکدا دێتە ئاراوە، لە ڕاستیدا بەڕەگەزێکی هەرە گرینگ و ڕاستی دەژمێردرێت و دەبێت زیاتر لەگەڵ مانایێن ڕاستەقینەی وشەکان و زاراوە و دەربڕینەکاندا بەکار ببرێت. نووسەری ریالست ناتوانێ و نابێ وەزع و حاڵەکان و وێنە زەینییەکان و بابەتییەکان بەخۆڕایی و بەشێوەیەکی نابەجێ پەرە پێ بدات. نابێ درێژدادڕی نابەجێ بکات. قسەی بەلاش بخاتە سەر زاری قارەمانانی پووچەڵ و کارتۆنی و هەموو زانیاری و ئەزموونەکانی خۆی کەشکۆڵ ئاسا بترنجێنێتە ناو یەك ڕۆمانەوە و بیکا بەقووتی عەتاران. ڕیزکردنی بابەتێن دوور لە هێڵی ئەسڵی ڕۆمان لە هەندێ ڕۆمانی دووروودرێژی ڕیالستی سەردەمی ئێمەدا، ئەو حیکایەتە کۆن و بەرهەمە هەڵبەستەوانی و پەخشانیانەی سەدەکانی پێش مۆدرنیتەوە بیر خوێنەر دێنێتەوە کە هێڵی سەرەکی و هەوێنی چیرۆکەکە لەپشت کۆمەڵێك بابەتی تیۆری و ئەخلاقی و فەلسەفی و چیرۆکێن لاوەکییەوە بزر بووە. کەچی ئەحمەد مەحموود لە زۆربەی هەرەزۆری بەرهەمەکانیدا، بەڕای زۆربەی خودان ڕاوبۆچوونان، خۆی لە درێژدادڕی بونیادی ڕۆمان پاراستووە و لەو ڕووەوە زۆر باڵادەست و سەرکەوتووە. ئەحمەد مەحموود بەڕۆمانی (درەختی هەنجیر") سەلماندی کە نووسەرێکە بەهوشیارییەوە لە زیادەبێژی و درێژەدادڕی نووسین بێزارە و کە لە چیرۆکە سەرکەوتووەکانی پێشووشیدا پەنای وەبەر چڕی زمان و کورتبڕی بابەت بردووە تەنیا لەبەر زەرووڕەتی بونیادی نەبووە. بەڵکو ئەمە تایبەتمەندییەکی سروشت و تەبیعەتی جوانی ناسی ئەو بووە.

تایبەتمەندی بەرجەستەی (کورتبڕی) لە زمانی ڕونکاری و نێوەڕۆکی ڕۆمانەکانی پێشوویدا، ئەگەرچی بەجۆرە درێژەدادڕییەکی هونەری لە قەڵەم دەدرێت، بەڵام لە ڕاستیدا دوا ڕۆمانی (درەختی هەنجیری مەعابد) و زمانی وەسفکاری ئەو ڕۆمانە، ئەوەی ساغ کردەوە کە کورتبڕی نێوەڕۆك و زمان هەم یەکێکە لە تایبەتمەندییە هونەرییە دژوارەکانی ئەو و نیشانەی پاراوی خەیاڵی ئەوە بەڕۆشنبیریی هاوچەرخ و هاودەم.

هونەری مەحموود لە هەردوو ڕۆمانی (هاومالەکان و مەداری سفر دەرەجە)دا لە ڕەوانی پەخشانەکەی و لە زمانی ڕونکاری چیرۆك و گێڕانەوەدایە. ڕیتمی ڕستەکان، ئاهەنگی وشە، جێگۆڕکێ و گۆڕانی بەردەوامی فرمانەکان، ئاوەڵفرمان، ئاوەڵناو، ئامرازی پەیوەندی لە بونیادی ڕستەدا، کورتی ڕستەکان و دەستگرتنەوە لە بەکارهێنانی ئاوەڵناو، ئاوەڵفرمان و هاوواتایان" هێندە بەوردی و ناسکی ئەنجامدراوە کە ئەم بونیادە تایبەتییە لە زمانی پەخشانی چیرۆکدا، لە زۆر شوێندا یارمەتی بەرجەستەبوونی چەمك و حاڵەت و تەنانەت هەستی ناوەوەی قارەمانەکان و وەزعیەت و ڕەوشی ڕووداوەکان دەدات. هەڵبەتە ئەرکی هونەر و ئەدەبیات وەڵامدانەوەی پرسیاران نییە، بەڵکو دۆزینەوە و بەرجەستەکردنی هونەری هاندەرە دەروونی و سۆزدارییەکانە.

لە (مەداری سفر دەرەجە) و (درەختی هەنجیری مەعابد)دا خوێنەر لە هەر یەکێکیاندا دەبێت بەبەردەوامی پەیگیری ئەو هەستە پەنهانە بکات کە لە بونیادی ناوەوەی ئەم دوو ڕۆمانەدا پەنهانە.

لە ڕۆمانی دوو بەرگی (درەختی هەنجیری مەعابد)دا، لە ڕووی بونیادی گشتییەوە، ئێمە ڕووبەڕووی (جیهانێکی واقیعی) و (جیهانێکی خەیاڵین) کە هاوسێ و هاوزەمانن و (جیهانی چیرۆکڤانی) ڕۆمانەکە پێکدەهێنن. سەربهووردی تراجیدی ماڵباتی ئەسفەندیارخان ئازەرپاد و ئەو نەگبەتییەی کە یەخانگیری فەرزەندان و پاشماوەکانی ئەم ماڵباتە دەبێت، ناوەڕۆکی جیهانی واقیعی ڕۆمانەکەیە و درەختەکە و پیرۆزاندنی میتاواقیعی درەختەکە و ڕێوڕەسمی ئایینی سەبارەت بەدرەختەکە، سەرپەرشتی زیارەتگە و مەزاری درەختەکە کە وەکو عەلەمدار پشتا و پشت لە بابەوە بۆ کوڕ دەمێنێتەوە، یادداشتەکانی عەلەمداری یەکەم و سەرەنجام گەشەکردنی ڕیشە و لقوپۆپی درەختەکە ژیانی شارێك وەکو نموونەی وڵاتێك ئیلفیج دەکات" بابەتی جیهانی خەیاڵییە.

بەرگی یەکەم و بەشێك لە سەرەتای بەرگی دووەمی ڕۆمانەکە، بونیادێکی تەواو ڕیالستی هەیە و چەمك و شتە ڕەمزییەکان کە لە بەرگی دووەم بەدواوە و بەرە بەرە جیهانی خەیاڵی و فەنتازی ڕۆمانەکە پێك دەهێنن، ڕاستەوخۆ و ناڕاستەوخۆ پەیوەندییان بەدرەختەکەوە هەیە.

ڕەگەزێن ڕەمزی و چەمکێن خوازەیی ڕۆمانەکە لە بەرگی یەکەمدا بەباشی لە بونیادی ڕیالیستی چیرۆکەکەدا قاڵبی گرتووە" لە نیوەی کۆتایی بەرگی دووەمی (درەختی هەنجیری") خوێنەر دوو زەمان و دوو شوێنی جیاواز کە یەکێکیان واقیعی و ئەویتریان خواستنکارییە (استعاری) دەبینێ کە هاوزەمان و شان بەشانی یەکترن.

(٣)

ئەحمەد مەحموود، پیاوێکی گۆشەگیر و سەرسەخت و پشت بەخۆ بەستوو بوو. بەڕەنجی خۆی و هەوڵ و کۆششی زۆر توانی ناو و ناوبانگێك پەیدا بکات و لە مەیدانی چیرۆکستانی هاوچەرخی ئێراندا ئەم پایە بەرزە بەدەست بێنێ. تاکو مردیش هەر مرۆڤێکی ڕەنجدەری غەمین بوو، کاری بەکاری خەڵکانەوە نەبوو. بەبێ دەنگی و لەناو بێ دەنگی خۆیدا سەرگەرمی کاری هونەری خۆی بوو، لە هەوڵی بەردەواما بوو کە ئاستی بەرهەمەکانی بگەیەنێتە پلەیەکی بەرزتر.

هەرچەندە زۆربەی ڕەخنەگرانی ئێمە لە ئاستی کارەکانی ئەودا، بێ دەنگ بوون. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا، بەرهەمەکانی چوونە ناو کۆمەڵ، گەیشتنە زمان و دڵ و گوێی خەڵکی. هەندێ لە بەرهەمەکانی کراون بەزمانانی ئەڵمانی، ڕووسی، ئینگلیزی، فەرەنساوی و ئەرمەنی و کوردی(**)

گیروگرفتی ژیان و کاری ئەدەبی ئەحمەد مەحموود هەمان دژواری ژیان و کاری نووسەرانی جیهانی سێیەمە. واتە لە لایەکەوە هەڵپەی ژیان و ئەرکی پەیداکردنی بژێوی خۆی و ماڵ و منداڵ، لە لایەکی دییەوە هەوڵدان بۆ بەرزکردنەوەی ئاستی هونەری و خزمەتی کەلتووری. جا هەر ئەرکی ژیانی ڕۆژانە و پەیداکردنی کار و کاسبی و دابینکردنی بژێوی، خۆی لە خۆیدا کارێکی زۆر قورسە و مرۆڤ لەبن دێنی" کەچی بەو حاڵەشەوە ئەحمەد مەحموود، لە کاری ئەدەبی خۆی ڕازی نییە و (پتر لە شەست ساڵ تەمەن و ئەم کارە کەمە بەمایەی شەرمەزاری) دەزانێت" بەڵام ئەگەر سەختی و دژواری ژیان و ئەرکی ڕۆژانە و بێ ڕەواجی بازاڕی قەڵەم لە بەرچاو بگرین دەشێت بگوترێ کە نووسینی چوار ڕۆمان و پتر لە پەنجا چیرۆکی کورت کارێکی کەم نەبووە. بەڵگەی ئەشقێکی گەورە و بەهرە و توانایەکی ڕەسەنە. مەحموود و گەلێك لە نووسەرە چاکەکانی دیکەی وڵاتی ئێران دەبووایە لە چەند بەرەیەکی دژواری وەك: کاری ئەدەبی، هەڵپەی ژیان، نووسین و نووسینەوەی کتێبان، سەرپەرشتی کەسوکار و خاوخێزان و کاری زەوقکوژی ئیداریدا بجەنگن و بخەبتن.

چیرۆکەکانی ئەحمەد مەحموود، بەقۆناغی پڕ لە گۆڕاندا ڕەتبوون. لە سەرەتادا کاریگەری چیرۆکێن هیدایەت و چوبەك –یان پێوە بووە. پاشان کە ئەزموونێکی پەیدا کردووە و خۆی ناسیوە ڕووی کردۆتە ڕیالزم و ڕیالزمی کۆمەڵایەتی. ڕۆمانی (مەداری سفر دەرەجە) بەلوتکەی داهێنانی هونەری مەحموود دەژمێردرێت"

هاماجی (فەزا) زۆربەی چیرۆکەکانی هاماجی گوندییە و کەمتر پەیوەندییێن شاری تازەیان تێدا دەبینرێت. خەباتی ساڵانی ٥٠ – ٧٠ی سەدەی بیستەم هێشتا بەسەر بیر و بیرکردنەوەیدا زاڵە. قارەمانانی چیرۆکەکانی – جگە لە نەوزەر ئەسفەندیاری لە مەداری سفر دەرەجەدا و چەند قارەمانێکی دیکە لە کۆمەڵە چیرۆکی دیدار و چیرۆکی ئاشنادا، تاك مەودا و سادەن. بەڵام ئەو ڕاستییەش زەق و دیارە کە مەحموود لە زۆربەی چیرۆکەکانی خۆیدا واقیعی ژیانی خەڵکی بێ بەش و مەحروم دەخوڵقێنێتەوە و کەسایەتی و قارەمانانی چیرۆکەکانی لە ناوەوە و لە دەرەوەڕا بەرجەستە دەکات، خوێندنەوەی بەرهەمەکانی ئەحمەد مەحموود زەرورین بۆ تێگەیشتن لە ژیانی خەڵکی گوندی و ژینگەی باشوری ئێران، بەتایبەتی ئەهواز و خوزستان، گەڕەکەکانی ئەهواز و شێوازی ژیانی خەڵکی ئەم شارە و سیاسەتی زاڵ بەسەر ئێراندا لە سەردەمی دکتاتۆریەتی شاهنشاییدا.

کەسێك بیەوێ کارەکانی ئەحمەد مەحموود بناسێت، دەبێ لە کۆمەڵە چیرۆکی (مول) –ەوە دەست پێ بکات، کە بریتییە لە هەشت کورتە چیرۆك، مەنەلۆگ زاڵە بەسەریاندا، کورتبڕی خەسڵەتێکی دیکەی زاڵی ئەم کۆمەڵە چیرۆکەیە. مەحموود دەیەوێت قسەی خۆی بکات و ئەزموونی خۆی دەربڕێت و حاڵ و حەوسەڵە و تاقەتی درێژدادڕی نییە. کۆمەڵەی دووەمی (زائر زیر باران – ١٩٦٨) ئەم کۆمەڵەیە لە ڕووی شێوە و شێوازی چیرۆکڤانییەوە دەکرێت بەدوو بەشەوە. بەشی یەکەمیان کاریگەری چیرۆکەکانی هیدایەت و عەلەوی و چوبەك –یان پێوە دیارە. نووسەر هێشتا نەبووە بەخودانی دەنگی خۆی، بەشی دووەمیان ئەو چیرۆکانەیە کە نووسەر خۆی دۆزیوەتەوە و لە کەمەندی بونیاد و تەکنیك و شێوازی نێودارانی پێش خۆی ڕزگار بووە. لە کۆمەڵە چیرۆکی (غریبەها و پسرك بومی)دا پەرەی بەو شێوە و شێوازەدا کە لە بەشی دووەمی (زائری زیر باران)دا پێی گەیی بوو. بەردەوام گەشەی بەشێوازی تایبەتی خۆی دا تا لە هاوماڵەکاندا شێوازێکی تایبەت و دیاری دۆزییەوە.

*

یەکێك لە ئارمانجەکانی نووسەر، بەتایبەتی نووسەری ڕۆژهەڵاتی دەکاتە دۆزینەوە و کەشفکردنی پێداویستییە کۆمەڵایەتییەکانی ناو کۆمەڵگەی خۆی، واتە نووسەر دەبێ خودان کەشفی خۆی بێت، دەنا بیروباوەڕی زۆر لەم دنیا بەرین و ئاڵۆزەدا هەن کە هەر یەکێکیان بگریت دەشێت لە شوێنی خۆیدا شایانی تێفکرین و قووڵبوونەوە بێت. ڕیالیستانی ئێرانی، کە ئەحمەد مەحموود یەکێکیانە ئەم خەسڵەتەیان هەیە کە وازیان لەم گەمە سواوەی ڕۆشنبیریی (واتە وەرگرتنی باوەڕ و بیری خەڵکانی دی) هێناوە و ڕوویان کردۆتە قوڵایی ژیانی ئێرانی" دوو چیرۆکی یەکەمی کۆمەڵەی (غریبەها") وەسفی ژیانی خەڵکی خوزستان لە ڕۆژانی جەنگی جیهانی دووەم و داگیرکردنی ئێران لە لایەن هاوپەیمانانەوە دەکات.

*

با جاریٚ بێینەوە سەر ڕۆمانی (هاوماڵەکان. بابەتی ئەم ڕۆمانە، بابەتێکی سیاسی – کۆمەڵایەتییە. بونیادێکی زۆر ورد و مەحکەمی هەیە. دیمەنەکانی ژیان بەجۆرێ وێنە دەگرێت کە دەبێت بەبەشێك لە خودی بابەتەکە و لە دەرێڕا لێی بار ناکرێت. ئەگەر ئەم ڕۆمانە لەگەڵ (شوهر آهو خانم)ی عەلی محەمەد ئەفغانیدا – کە ئەویش کوردە – بەراورد بکەین، بەئاشکرا دەردەکەوێت کە بەرهەمەکەی ئەفغانی وێڕای هەموو خەسڵەتێکی ناوازەی خۆی، لە زۆر شوێندا دەکەوێتە درێژدادڕی، نانەوای کرماشانی سەید میران باسی ئەفسانەیێن یۆنانی دەکات و موتریبەکە دەکەوێتە فەلسەفەڕێسی. لە ڕۆمانی هاوماڵەکاندا ئەم جۆرە خۆنوواندنە ڕۆشنبیرییە بەدی ناکرێت. نووسەر دەیەوێت دیتن و باری سەرنجی خۆی لەمەڕ شوێنێن دیاریکراو و قۆناغێکی دیاریکراو لەناو چیرۆکەکەدا بەرجەستە بکات. قارەمانانی ئەم چیرۆکە بەگوێرەی خەسڵەتێن بەدەنی و سۆزداری و چۆنیەتی ژیانیان قسە دەکەن و هەڵسوکەوت دەکەن و هەڵوێست دەنوێنن. قسەکانیان ڕەنگدانەوەی دەرد و ئازارەکانی خۆیانە و هەقیان بەسەر ئەفسانەیێن یۆنانی و چیرۆك و حیکایەتێن کۆن و تازەوە نییە. قسەی زل زل ناکەن. خۆ بەخۆ و بەبێ هۆ لە دیمەنەکانی ناو چیرۆکەکەدا دەرناکەون و ژیانی پڕ هەوڵ و تەقەلا و ڕەنج و ڕووداو چارەنووسی هەموویانە یان زۆربەیانە.

قارەمانی سەرەکی ڕۆمانەکە (خالید)ی ناوە. نووسەر لە قۆناغی هەرزەکارییەوە، واتە لە تەمەنی ١٠ – ١٢ ساڵییەوە تا سەرەتای ٢٠ ساڵی لەگەڵیدا دێت و سەربوری ژیانی ئەو و دەوروبەرەکەی هونەریانە نیشان دەدات. هەر هەموو بابەتەکە بەزمانی ئەوەوە دەگێڕدرێتەوە. جا کورتکردنەوەی ئەم ڕۆمانە بەلەزەت و چڕە ڕووداو و بەسەرهاتە گەلەك ئەستەمە. بۆیە وا چاکە سەرەداوێکی هاماج و بونیادی ڕۆمانەکە بدەینە دەستی خوێنەر تا خۆی بەیارمەتی ئەم سەرەداو و ڕێنوێنە، گۆشە و کەنارێن ڕۆمانەکە کەشف بکات و ئاگاداری لێهاتوویی نووسەر لە بواری چیرۆکڤانیدا ببێ. چیرۆکەکە بەمەنەلۆگێکی خالید دەست پێ دەکات. بەڵام دیسپلینێکی لۆجیکی بەسەر ئەم مەنەلۆگەدا زاڵە. خالید چ وەکو تاك و چ وەکو باری کۆمەڵایەتی سیمایەکی دیار و تایبەت بەخۆی هەیە. وەکو زۆربەی لاوانی ئێرانی لە کاریگەری سیاسی و کۆمەڵایەتی شار و زەمانی خۆی بەدەر نییە، کەسێکی ئاشنا و زیندووە لە لای خوێنەر. نووسەر دیوی ناوەوە و دەرەوەی، واتە لایەنی سۆزداری و کۆمەڵایەتی ژیانی قارەمانەکەی لە بەرچاو گرتووە و زۆر واقیعیانە مامەڵەی لەتەکدا کردووە. ئەم ڕۆمانە ئاوێنەیەکی درز بردووی شکاو نییە کە وێنەی شێواو و لێڵ و تێکەڵوپێکەڵی بنیادەممان پیشان بدات. بەڵکو ئاوێنەیەکە کۆمەڵ دەنوێنێ. ڕووداوەکانی ژیان بەڕاستی و واقیعیانە نیشان دەدات. دروستە کە نووسەر، ڕووداوەکانی چیرۆکەکەی

بەگوتاری (خالید) دەست پێ کردووە، لێ خاڵی گرینگ ئەمەیە کە ئەم ڕووداوانە تەنیا بەقارەمان و کاراکتەری سەرەکی ڕۆمانەکەوە پەیوەست نین. بەڵکو پەیوەندی بەکەسانی دیکەشەوە پەیدا دەکات و وەختێ کە کاراکتەرەکانی دی دێنە قسە، قسەی خۆیان دەکەن و سیمای واقیعی خۆیان نیشان دەدەن. لە چیرۆکەکەدا، لەبن دێڕی مەنەلۆگی خالیدا، گفتوگۆی خەڵکانی دیکەش دەژنەوین. هونەری نووسەر پتر لەمەدایە کە هونەریانە ڕووداوەکان دێنێتەوە ناو زەمانی ئێستا و بەگوتارێن بەردەوام نیشانیان دەدات. بەلاّم بەیارمەتی و کۆمەکی ئەم شێوەیە دەتوانێ چیرۆکێکی تازە بێنێتە ئاراوە. چیرۆکەکەی، یەکەیەکی یەك پارچەیە و بەجووڵە و وەسف، سیمای واقیعیەت و حەقیقەت دەنوێنێ. نووسەر، سەرەتا دەمانباتە ناو ماڵێکی هەژاری شاری ئەهواز. ئەو کەسانەی کە لەم ماڵەدا دەژین لە بەرچاومان گیانیان دەکەوێتە بەر و بەژیانی بابی خالید، دایکی، ئەمانی چایچی، بلور –ی ژنی، ئافاق، محەمەد میکانیك، ڕەحیمی وڵاخدار" و خەڵکانی تری چینەکانی خوارەوەی کۆمەڵ ئاشنا دەبین. سیمای خالید و کردارەکانی خالید خاڵی سەرەکی ڕۆمانەکەیە. لەم بارەیەوە ڕۆمانەکە لە خانەی کلاسیکدایە، بەلاّم بەزەبری پەنابردنی نووسەر بۆ مەنەلۆگ، ڕۆمانەکە خەسڵەتێکی تازەش پەیدا دەکات" (هاوماڵەکان) ڕۆمانێکە بەزمانێکی تەڕ و تازە لایەنەکانی واقیع نیشان دەدات نەك لایەنێن ژیانی پڕ لە شڵەژانی تاکە کەس کە نیشانەی بەرهەمێن ڕۆمانێن مودرینە.

کار و گوتارێن خالید چەقی ڕۆمانەکە پێکدێنن. بەلاّم چەقێکی داخراو و سنووردار نییە و ڕووی لە جیهانی بەرینی کۆمەڵگەیە و قۆناغێکی ژیانی سیاسی و کۆمەلاّیەتی ئێران لە دەیەی ساڵی ١٩٥١دا نیشان دەدات.

قۆناغی یەکەمی ئاشنایی خالید بەژیانی کۆمەلاّیەتی و گەییشتنی بەتەمەنی خۆناسین، بەپەیوەندی ئەو دەگەڵ (بلور خانم)دا دەست پێ دەکات. بلور خانم ژنێکە لە مێردەکەی ڕەنجاوە و لە باوەشی خالیدی لاودا بۆ لەزەت دەگەڕێت و لەزەت دەبینێ و یەکەمین جورعەی هەنگوینی ئارەزووی پێ دەنۆشێت. خالید لە قولاّیی سروشتی هەرزەکارانە و گەرموگوڕی خۆیەوە ئەم پەیوەندییە دەردەبڕێت:

(" تێك ئالاّوین، بەجۆرێکی ئەوتۆ بەخۆوەم دەگوشێت ئێسقانەکانم دێنە ژان" دڵم وەکو چۆلەکەی ڕەمیدە دەفڕێت").

هەنگاوی دووەمی خالید لە پرۆسەی هاتنە ناو کۆمەڵەوە ئەو کاتەیە کە دەگەڵ ئیبراهیمدا دەبن بەمووی لووت لە غولاّم عەلی خان و شووشەی پەنجەرەکەی دەشکێنن. چونکە غولاّم عەلی خان بەدزییەوە ژنێکی هێناوەتە ماڵەوە. غولاّم عەلی خان، خالید دەباتە پۆلیسخانە بەدارکاریکردنێکی چاکی دەدات. لێ پاشان بەناوبژیوانی (ئەمان ئاقا) ئازاد دەبێت و لە هەمان قۆناغدا ئاشنا و شارەزای بێدادییە کۆمەلاّیەتییەکان دەبێت.

هەنگاوی سێیەمی خالید ئەو کاتانەیە کە ئاشنایەتی دەگەڵ کیژێکی ئەروستوکراتی جواندا کە ناوی دەنێت (چاو ڕەش) پەیدا دەکات. لێرەدا گیرۆدەی ئەشقێکی پاك و بێ گەرد و تەنانەت ڕۆمانسی، بەلاّم دوو لایەنە، دەبێت. عەشقێك کە سەراپای بوونی دەسووتێنێ و بەدەم عەزرەت و ناکامییەوە بەرەڵلاّی دەکات.

هاوئاهەنگی کەسایەتی خالید لە مەیدانی خەباتی کۆمەلاّیەتیدا – ئەوساکەی کە پەیوەندی بەحیزبەوە دەکات – دەشێت لەگەڵ کەسایەتی یوسف خان –ی ڕۆمانی (سووشون)ی خاتوو سیمینی دانیشوەر و ماکان –ی ڕۆمانی (چاوەکانی) بوزورگی عەلەویدا بخرێتە بەر باس و پێکتر بەراوردکردن و

شـوبهاندن. جگـه لـەوەی کـه لـه هاوماڵەکانـدا خالیـدی شـاقارەمانی ڕۆمانەکـه، بـەره بـەره ئـەزموونی کۆمەڵایەتی – سیاسی پەیدا دەکات. له کاتێکدا یوسف و ماکان کەسایەتی و کاراکتـەرێن توندوتۆڵ و مکومن و بەرەو ئارمانی سیاسی خۆیان پێشڤه دەچن. نووسەری هاوماڵەکان ژیانی خالید لـه سـەرەتای هەرزەکارییـەوە تـا تەمـەنی بلـوغی بـەدەنی و فیکـری بەرجەسـتە دەکـات و نیشـانی دەدات کـه کـردار و گوتاری ئەو له قوڵایی ژیانێکی فەقیرانەوە هەڵدەقوڵێت. قاڵبووی بۆتەی هەژاری و کوێرەوەرییە. (ماکان) و (یوسف خان) هیچ یەکێکیان تامی هەژاری ناچێژن. ئەمان له جوملـەی خـەڵکانێکی بـەتوانا و ڕێزداری ئەوتۆن که ڕێگەی بەرزبوونەوە بۆ پلەیێن باڵای کۆمەڵگه له بەردەمیاندا وازە. دەتوانن دەگەڵ سیستەمی دکتاتۆریـەتی شاهنشـاهیدا بسـازێن و بـبن بـەوەزیر و وەکیـل لـێ ئارمـانجی وان ئارمـانجێکی مـەزن و مرۆڤانییە. ڕزگارکردنی کۆمەڵه له چنگی ئـەژدیهای هـەژاری و گەنـدەڵی ئیمپریالسـتی و لـه ڕێگـەی ئـەم خەباتە هوشیارانە و مرۆڤانییـەدا دەمرن. لێ خالید ڕۆڵـەی ماڵباتێکە کـه لـه سۆنگەی بێ کارییـەوە لـه قوڕی ڕەش نیشـتووە" برسـی، هەراسـان و دەستەپاچە و زۆرلێکراو، یـاخیبوونی ئـەو لـه دژی بونیـادی کۆمەڵگه و پەیوەندیکردنی بەحیزب و خەباتی کۆمەڵایەتییەوە، پتر ناچارییە تـا هەڵبـژاردنێکی ئازادانـه. ئەو هیچ چارەیەکی دیکەی بۆ شکاندنی کۆت و بەندی کۆمەڵایەتی نییە.

لێ لە گەرمـەی خـەباتی کۆمەڵایەتیدا، دەسـتبەرداری ژیـانی تایبـەتی خـۆی نـابێ" چاو ڕەش لـه یـاد ناکـات و گـاڤێ دەکەوێتـە زینـدان بـەیادی ئـەو سـوکنایی بەهـەژاری و کلـۆڵی خـۆی دەدات و پڕشـنگی چاوانی چاو ڕەش کەش و هەوای تەنگ و تاری زیندانەکەی لێ ڕووناک دەکاتەوە.

چیرۆکەکە بـەره بـەره کـەوانی بەرزبوونـەوە تـەی دەکـات و نووسـەر بەوێنـەگرتنی ڕووداوە نـاوەکی و دەرەکییـەکان دەمانباتـە نـاو جەرگـەی ڕووداوەکـانی دەیـەی ١٩٥١، چـیرۆکەکە زۆر بـەجوانی خوێنـەر ڕادەکێشـێت، وردە ڕووداوەکـان، یـان ڕووداوە لاوەکییـەکان، لێهاتووانـه لـه یـادی خالیـدا دەهۆنرێنـەوە. قارەمانانی چیرۆکەکە تێکەڵاوی ژیانی یەکدی دەبن و تانوپۆی ژیانیان هێنده تێکەڵ بەیەکتربوون، که جیاکردنـەوەیان گەلـەك ئەسـتەمە. نووسـەر گـاڤێ لـه نـاوەوە و گـاڤێ لـه دەرێـرا دەیانداتـە بـەر زەیـن و تێڕوانین. بـۆ وێنـه بـابی خالیـد کـه ئاسنگەرێکه و کـاری نـەماوە و کەوتۆتـە چلەنشـینی و بـۆ ڤـەبوونی کلاڤەی بەختی خۆی کتێبی (ئەسرار قاسمی) دەخوێنێتەوە، جارێك لەگەڵ محەمەد میکانیکدا که خودان لۆژیکێکی دنیاییە، ڕووبەڕوو دەبێتـەوە. لـەم ڕووبەڕووبوونەوەیـەدا، نادروسـتی لـۆژیکی بـابی خالیـد و بێهوودەیی کارەکەی ئاشکرا دەبێت.

قۆناغی یەکەمی ژیانی خالید، قۆناغی ئاسوودەیی و سـەر ڕەحەتییـە، ئـەم قۆناغـەی ژیـانی بەگەمـه و گـەڕان کۆتـایی دێـت تـا بـابی دەسـت لـه کـار دەکێشـێتەوە و لـه ماڵـەوە دادەنیشـێت. لـێ چلەنشـینی و خوێندنەوەی (ئەسرار قاسمی) دادی نادات و ناچار ماڵ و منداڵ بەجێ دەهێڵێت و بەدووی کـاردا ڕوو لـه دەڤـەرێکی دیکـه دەکـات، بـۆ شـارەکانی ئەوبـەری کەنـداوی فـارس دەڕوات. ئـەم ڕووداوی ڕوو بـەڕوو بوونەوەیە لەگەڵ هەژاری و ئاشنا بوونی دەگەڵ (پندار) و (شەفەق)، خـەباتکارانی سیاسـیدا، ڕێگـەیـەکی دی دەخاتـە بـەردەم خالیـد ئەگـەر ئـەم ئاشـنابوونە نەبوایـە بیگومـان ئـەویش وەکـو ئیـبراهیم بـەڕەڵلا و گیرفانبڕ دەردەچـوو لـێ شکسـتی بـابی و ئامـادەیی خـۆی بـۆ پێشڤەچـوون و ڕێنـوێنی پنـدار و شـەفەق دەیخەنە سەر ڕێگەی ژیانی سیاسی و کەسێکی لێدەر دەچێت کە بەشداری ڕەوتی ڕووداوەکان دەکـات نەك وەکو وردە بەردێکی نێو جۆگەیەك که شەپۆلان بۆ هەر کوێیان بوێ، بۆ ئەوێنـدەری بـبەن ئاشـکرایه کـه پەرەسـەندن و گـەورەبوونی بـەدەنی و فیکـری و سـۆزداری خالیـد سـێبەری بەسـەر سەرانسـەری

کتێبەکەدا کردووە ئاشنایی ئەو بەشێوەی جۆراوجۆری ژیان چەقی سەرەکی چیرۆکەکەی پێك هێناوە دیارە ئەمە تەنیا لەبەر ئەوەنییە کە چیرۆکەکە لە زمانی ئەوەوە دێتە دەربڕین و نیشاندان، بەڵکو لەبەر پێگەی ئەوە واتە خالید هەڵقوڵاوی ناو جەرگەی ژیانی هاوماڵەکانە، کە نموونەی ڕەش و ڕووتی جەماوەری کۆمەڵگەن. لەوێندەرەوە هەڵدەقولێت، گەورە دەبێت هەم سێبەر دەخاتە سەر ئەوانی دیکەو هەم بەشێك لە تەرزی ژیانیان عەکس دەکاتەوە و دەنوێنێ بەڵام لە هەمان کاتدا جۆشوخرۆشی دەیەی ١٩٥٠ی خەباتی خۆماڵیکردنی نەوت و ژیانی چینە هەژارەکانی باشووری ئێران، لە میانەی وەسفی ژیانی خالیدەوە بەرجەستە دەبێت.

ڕووداوە لاوەکییەکانی وەك بەسەرهاتی (ڕەحیمی ولاخدار) لەو کاتەوە کە ژنەکەی دەمرێت و ژنێکی دی دێنێ و دەبێتە مایەی ڕیسوایی ڕەحیم و، ئەوساکە ڕەحیم دەیکوژێت و منداڵەکانی بێ سەرپەرشتیار دەمێننەوە و خۆی دەکەوێتە زیندان و پاشان بەتاوانی کوشتنی ژنەکەی ئیعدام دەکرێت، و چیرۆك و بەسەرهاتی ژیانی غولامی کوڕە پووری خالید، هاپۆ بەندەر، شێخ شوعەیب و ئافاق" هەمووی لە تان و پۆی ژیانی خالیدا دەچنرێن.

ئەو چیرۆکەی کە خالید دەیگێڕێتەوە، سێ بەشە: سەرەتا بلوغ و بێ ئاگایی، ئاشنایی دەگەڵ مەسەلەێن کۆمەلایەتی و خۆشەویستی چاو ڕەش و ژیانی ناو زیندان ولێرەوە ئاشنای هەندێ سیما و کەسایەتی دیکە دەبین. یەکێك لەو کەسایەتیانە (ناسر ئەبەدی)یە. پیاوێکە کە دەستی پەیوەندییێن نادروستی کۆمەلایەتی توری داوەتە زیندانەوە. ناسر، لە زیندانا خالید دەناسێت، داوای لێدەکات فێری خوێندن و نووسینی بکات، و ئەوە نیشان دەدات کە چ توانایەکی گەورەی هەیە بۆ چاك بوون، ئەگەر ژینگەیەکی لە باری بۆ فەراهەم بکرێت، مرۆڤێکی بەکەڵکی کۆمەلایەتی لێدەردەچێت. بە خالید دەڵێت: تۆ دنیات نەدیوە کوڕۆ" ڕۆژێ دێ عەفوویەك، شتێ بدرێ" ئەمە جگە لەوەی کە خوێندەواری لە زینداندا پتر بەکەڵکی مرۆڤ دێت.

جا هەر شان بەشانی ئەم کاراکتەرانە کە ڕەمزی ژیانی سادە و چینە بێنەوا کانن، خەڵکانی وەکو (شەهری) و (عەلی شەیتان)یش هەن کە نوێنەرو ڕەمزی بەدکاری، حیلەبازی و دەغەڵبازین. ئەمانەش لە پاڵ خالیدا و هاو پەیوەست لەگەڵ خالیدا بەرجەستە تر دەبن. لە ڕۆمانەکەدا گوزەری خالید لە جیهانی منداڵی ئارامەوە بۆ ژیانی پڕ لە بەسەرهات و تێکچڕژاو دەبینین. لە چوار چێوەی گشتی چیرۆکەکەدا ئەوە دەبینین کە چۆن ڕەوت و ڕووداوێن ژیانی کۆمەلایەتی و ئاشقێنی خالید پەرە دەستێنێ و پتر شارەزایی لە جیهان و ژیان پەیدا دەکات و خەڵکی زیاتر دەناسێت. جا لەم کەین و بەینەدایە کە دەرس و عیبرەت لە ژیان وەردەگرێت، ئاشنای ڕەنج و ستەم و هەروەها ئاشقێنی ڕاستەقینە دەبێت و دەگاتە قەناعەت کە ئەم ئەشقە جیاوازە لەو دەست تێکەڵکردنەی کە لەگەڵ بلور خانمدا هەیەتی. چونکە ئەم ئەشقە، بەتایبەتی کە ئاوێتەی حورمانە و هەر ئەمەش هەوێنی ئەشقی ڕۆمانتیکی و ئەشقی عیرفانی ڕۆژ هەلاتییە کە ڕەگی لە حورمان و دووریدایە" هاوماڵەکان، بەشێوەی ڕۆمانانی وەکو (دایك)ی گۆرکی هاتۆتە نووسین، کە لە وێدا قارەمانی ڕۆمانەکە لە قولایی هەژاری و ڕەنجەڕۆیی و ڕەنجبێوەرییەوە سەر هەڵدەدات و بەناو شانۆی خەباتی حەماسی سیاسەت دەکەوێت. لێ لە هاوماڵەکاندا ئەم هەوێنە حەماسییە کە چەند دەهەیەك هەوێنی ڕۆمانێن ڕیالزمی کۆمەلایەتی بوو، بەدی ناکرێت و نییە.

خەباتی سیاسی لە شوێنێکی نا سکدا دەپچڕێت. حکومەتی نیشتمانی دکتۆر مسەدەق بەهۆی پەلاماری ئیمپریالزم و ناپاکی ناوخۆ هەرەس دێنێ و پایەو بناغەی خەبات لەوە سست ترە کە بەرەی

خەبات بتوانێ بەردەوام بێ و کاروان بگەیەنێتە مەنزڵ. ئەم حەقیقەتە کە سکێچی گشتی هەموو خەباتە سیاسییەکانی قۆناغی لە مەشروتە بەدواوەی ئێرانە، ئەوەمان بۆ دەردەخات کە پرۆسەی خەبات بێهودە لە بازنەی دەستپێك و شکست و شکست و دەستپێك دا خولاوەتەوە و هەر ئەحمەد مەحمود خۆی ئەم حاڵەتەی لە ڕۆمانی (زەوی سوتماك)دا دووبارە کردۆتەوە هۆی ئەمەش سستی پایە کۆمەڵایەتییەکانی خەباتی سیاسی بووە.

هەموو بەشەکانی ڕۆمانی هاوماڵەکان بەیەك شێو\ەوشێواز نەنووسراون. بۆ نموونە بەسەرهاتی ئاشقێنی خالید و چاو ڕەش بەزمانێکی شاعیرانەی غەزەل ئامێز نووسراوە، بەتایبەتی لەو شوێنەدا کە ئەم جووتە ئاشقە بەدووقۆڵی و دوور لە چاوی خەڵکی پێکڤە پیاسە دەکەن: (" بەسەر چیمەنەکەدا دەڕۆین. هەستدەکەم باری لەشم سووك بووە. خەریکە باڵ بگرم. قامکی چاو ڕەش دەکوشم. دەگەینە دەوەنە خورمایەك، گەڵاکانی عەینی سەرەنێزەچوون بەیەکدا. من بەلای چەپی دەوەنەکەدا ڕەت دەبم، چاو ڕەش بەلای ڕاستی دەوەنەکەدا ڕەت دەبێت. دەستمان بەسەر دەوەنەکەدا دەخشێت) لە هەمان دیمەندا، نوکی چەند گەڵا خورمایەك کە ڕەپ ڕاوەستاون، دەچێت بەدەستیاندا و خالید لەم بەرەوە و چاو ڕەش لەو بەرەوە" نایانەوێت دەستی یەکتر بەربدەن، لێ تیژی گەڵاکان ماوەکەی نێوانیان زیاتر دەکات و دەستیان لێکدی دەترازێت و ئەمە دوا دیداریان دەبێت. تیژی گەڵاکان هێمایە بۆ دڕکی ژیان و جیاوازی چینایەتی کە لێکدییان جودا دەکاتەوە.

زمان، لە هەندێ بەشی ڕۆمانەکەدا، توند و حەماسی دەبێت" چونکە لێرەدا چیدی سەروکارمان دەگەڵ ئاشقێنی ئەو جووتە هەرزەکارەدا نامێنێ، ڕوو بەڕووی یاخی بوونی (ناسر ئەبەدی) و دیمەنی کوشتنەکەی دەبینەوە و بێگومان ئاساییەکە ڕیتمی قسە لە غەزەلەوە دەگۆڕێت بۆ شین و لاوانەوە. بەشی کۆتایی ڕۆمانەکە بەهەمان ڕیتم و زمان دەست پێدەکات، لە حاڵێکا لە بەشی پێشترا زیاتر سەروکارمان دەگەڵ غەزە لکاریدا بوو" دیارە ئەم ڕیز بەندییە لە ڕۆمانەکەدا نییە و لێرەدا تەنیا بۆ ئاسانکاری ڕەخنە و هەڵسەنگاندن ئەم ڕیز بەندییە گریمانەییە کراوە. هاو ماڵەکان، وەکو هەر چیرۆکێکی دیکەی چاك، یەکەیەکی یەکپارچەیە و وەکو خودی ژیان بەشەپۆل و پڕ گێژاوە. ئەشقی خالید بۆ چاوەڕەش هەرچەندە گەلەك ناسك و ئەفسوناوییە، بەڵام ڕەوتی سەرەکی چیرۆکەکە ڕاناگرێت، بەڵکو دەبێت بە بەشێك لە هەمان یەکپارچەیی کە پتر وەقفی وەسفی ژیانی خەڵکانی هەژار و ڕەنجبەر کراوە. ژوورەکان و خەڵکە کرێ نشینەکانی (هاوماڵەکان) ژیانی خەڵکی باشووری ئێران، بەتایبەتی شارنشینان لە خۆ دەگرن. تەرزی ژیان و کاری خەڵکی، بیروباوەڕو بژێویان، ڕەفتاری مامورانی دەوڵەت لە گەڵیاندا، حاڵ و هەوای ناوچەیی ئەهواز و خۆزستان لەڕۆمانەکەدا ڕەنگی داوەتەوە جا خوێنەری ئازیز با پێکەوە دیقەت بدەین:

ئافاق، تاسکەبابی ناوەتە سەرئاگر. بۆن و بەرامەی خۆشی تاسکەبابی هەموو حەوشەکەی پڕکردوو\ە" سەنەم عەباکەی لە ناو قەدی بەستووە و نان دەبرژێنێ. تیشکی خۆر باڵی بەسەر هەموو حەوشەکەدا کێشاوە. هاڵاوی گەرمی تەنورەکە فرە لە گیان خۆشە. نانەکانی سەنەم ئێژی کولیچەن، تامی زەردێنەی هێلکەی کوڵا و دەدەن.

(بۆن و بەرامەی خۆشی تاسکەبابی) و (تامی کولیچەیی نان) ڕوانینی وردی نووسەر نیشان دەدات. ئەمە سوخەت و خەسڵەتی نووسەرانی ڕیالستە کە وردەکاری ژیانی ڕۆژانەی خەڵکی لە خوڵقاندنی بونیادی سۆزداری و کردارییاندا بەگرینگ دەزانن. هێندە بەدیقەت ئەم وردە کاریانە وێنەدەگرن کە

خوێنـەر دەچـێتە پێسـتی قارەمانـانی چـیرۆکەکەوە و لـە نزیکـی نزیکـەوە هەسـتیان پێـدەکات و لێیـان تێدەگات.

ئەم پەیوەندییە ڕیالستیانە لـە (هاومالّـەکان)دا لـە ناوەوە دەکرێنـەوە و پـەرە دەسـەنن و هـەموو شـاری ئـەهواز دەگرێتـەوە، لـە هاومالّەکانـدا، خالیـد و خـەبات دووچـاری شکسـت دەبـن بـەلاّم ئاکامـەکانی ئـەم شکستە کە لە دوای کودەتای ٢٨/ مورداد/١٩٥١دا ڕوویدا، بەچیرۆکێکی دیکە، کە پاشماوەیان درێژەی هاومالّەکانە دەسپێردرێت، بەچیرۆکی (چیرۆکی شارێك) دەسپێردرێت کە خالید نەفی دەکرێت و باری قۆناغ و سەردەمی ئەسارەت ئامێز و کلۆلی دەگرێتە کۆڵ.

(٤)

ئەحمەد مەحمود لەڕۆمانی (هاومالّەکان)دا و لـە زمانی خالیدی شاقارەمانی چیرۆکەکەوە، هونەریانـە ئەوەمان نیشان دەدات کە هەرگیز نابیّ بەرەڤانی لە ژیان فەرامۆش بکرێت" دەبا دەمێکی دیکـەش لەگـەڵ خالیدا پێکەوە بقەتێنین. خالید تاکێکەو ڕادەکێشرێتە ناو ڕووداوە مێژووییەکانـەوە، ململانێـی نێـوان هێـزە ناکۆ کـە کۆمەلاّیەتییـەکان چارەنووسـی دیاریـدەکان نەخشـەو پلـۆتی ڕۆمانەکـە لەسـەر گـۆڕانی کـە سایەتی و باوەڕەکانی ئەو قالّب دەگرێت و لەرێگـەی وەسـفی هـەڵس و کـەوت و مامەڵـەی ئـەوەوە دەگـەڵ خەڵکیدا، دەگـەڵ ڕوداوو دیاردەکانـدا پـەرە دەسـتێنیّ و قۆنـاغێکی مێـژوویی دەگرێتـەخۆ. ئـەم ڕۆمانـە جوانـە پێـنج سـەد لاپەڕەییـە، بەشـی یەکـەمی دوو ڕمـانی دیکـەن بـەناوی (چیرۆکی شـارێك– ١٩٨١) و (زەوی سوتماك– ١٩٨٢).

ئەگەر بمانەویّ بۆ سەرچاوەکانی ئەم ڕۆمانە بگەڕیین، ئەوا جگە لە ئەزموونی چڕو دەوڵەمەندی خودی نووسەر، ڕۆمانانی دیکەی وەك: (پیّ خاوسان)ی زاهاریا استانکو و (پۆلاّی زاخاو دراو)ی ئەسترۆفسکی دێنـەوە بیر. پاڤل و خالیـد لێکچوونی زۆریـان لـە نێواندایـە. هاومالّـەکان، ڕوو لـە داهێنـانی جیهـانێکی مرۆڤانی ئەوتۆیە کە هێوەتر لە وردە شتە مێژوویی و کۆمەلاّیەتی یان چینایەتیەکان دەڕوات. بۆیـە هـەر لێکدانەوەیەکی حزبیانە زیانی گەورە بەم کارە جوانەی ئەحمەد مەحمود دەگەیەنێت" بەهەرحاڵ نووسەر نەهاتووە پشت بە بەهاێن کلێشەیی ببەستیّ، بەڵکو بابەتەکەی لـە قالّبێکی هونەریدا دەخاتە ڕوو، دوور لەهـەر تیـۆری بازییـەك، خوێنـەر دەخاتـە نـاو جەرگـەی ڕووداوەکانـەوە. هـەر بۆیـەش کارەکـەی بەکەلەپورێکی دەوڵەمەندی ئەدەبیاتی هاوچەرخی ئێران دەژمێردرێت. ڕووداوەکانی (هاومالّـەکان) لـە زاری یەکەم کەسی تاکەوە و بەگوێرەی زنجیرەی کات، دەگێردرێنـەوە خالیدی نۆلاوی تەمەن ١٥ ساڵە وەکـو شـایەتێکی وریـا و بەسـەرنج، ژیـانی خـەڵکانی هەمـە جـۆری نـاو مەملەکـەتی (هاومالّـەکان) دەگێڕێتەوە. خوێنەر بەردەوام لەدیدی ئەوەوە ئاشنایەتی دەگەڵ واقیع و ڕووداوەکان پەیدا دەکات و پیّ بەپێی ئەو لەگەڵ ڕەوتی ڕووداوەکاندا دەچێتە پێشیّ.

خالید باسی مالّباتی خۆی دەکات. باسی دایکی دەکات کە نموونەی مرۆڤی ڕەنجدەر و بەسەبر و پشوو درێژە، باسی بابی دەکات کە دەچێتە خەلوەتەوە و دەپارێتەوە کە کاری دەست بکەوێت و لە ئەنجامدا بەناچاری و لە پێناوی بژێوی خاو خێزان ڕوو دەکاتە ولاّتی کوێت. ژیانی ڕەحیم ولاّخدار و برایم و حەسەنی کوڕی، ژنەکەی ڕەحیم کە دەمرێت، ڕەحیم ڕەزوان دەخوازێت و پاش کوشتنی ڕەزوان دەخرێتـە زینـدان و لـە دار دەدریّ. گوزەرانی خواجە توفیـق–ی تلیاکی و کـە قاچاخچییەو لـەو ڕێیـەدا دەمرێت، هـا پـۆ بەنـدەر و خۆزگـە و ئاواتـە سـادەکانی، سـەنەم و کـەرەم، ئـەمانی چایچـی و ژنـە هـەوە سـبازەکەی (بلـور خـانم) کـە خالیـد بـەخۆی فێـر دەکـات. ژیـانی محەمـەد میکانیـك، ناسردەوانی، مـەلا

ئەحمەد و ماڵ و منداڵەکەی، هەر هەموویان بەشێوەیەکی ئاسایی و پێکەوە تێکەڵاوی ڕەوتی ڕووداوەکانی مێژوودەبن. جا دەست ڕەنگینی و بەهرە و توانا و هونەری نووسەر لەوەدایە کە توانیویەتیّ خەڵکانێکی زۆر بەهەموو جیاوازییەکانیانەوە، لە پێکهاتەیەکی کۆك و جواندا گرد بکاتەوە. هەموو ئەو کەسانە بەشداری لە پێشڤەچوونی چیرۆکەکەدا دەکەن، کەسیان زیادنین، هەر یەکەیان بەجۆرێك لە دروستکردنی کەش و هەوای خوازیاری نووسەردا بەشداری دەکەن.

لە فەسڵی یەکەمدا، ژینگەی چیرۆکەکە بەشێوەیەکی تازە و خەیاڵ وروژێن دێتە وەسفکردن، جا لەم ناوەندەوە خالید سەفەری پڕ خەتەری خۆی بەرە و گەورە بوون دەست پێدەکات. لە دوای ڕووداوێك هەواڵەی پۆلیسخانە دەکرێت. لەوێندەرەوە پەیامی زندانییەکی سیاسی بەهاوڕێکانی ئەو زیندانی یە دەگەیەنێت. ئیدی بەمجۆرە لە ناو نۆ لاوانی (هاوماڵەکان)دا هەڵدەکەوێت و وەکو ئەوان تووشی کە چڕەوی سێکسی و ڕەوشتی نابێت، بەڵکو ئاسۆیەکی تازەی لەبەر دەم ڤەدەبێت.

لە فەسڵی دووەمدا، کار پەیدا دەکات و لە چاخانەکەی ئەمان ئاغادا دەبێت بەشاگرد. ئێمە و خالید پێ دەنەینە دنیایەکی بەرینترەوە. خەڵکانێکی دی دێنە ناو دنیای ڕۆمانەکەوە:بێکاران، تلیاك کێشان، شوفێران، کرێکاران، و خەڵکانی حزبی و حزبچی. ئەم دنیایە دەرفەتی زیاتری دەداتێ کە زیاتر کۆمەڵگە بناسێت. مەسەلەی خۆماڵیکردنی نەوت لەم و لەو دەژنەوێت. دۆست و ئاشنای تازە پەیدا دەکات، ڕۆژنامەی حزبی دەخوێنێتەوە، پێی بۆ کۆڕە جەماوەرییەکان دەکرێتەوە و دەکەوێتە خولیای دۆزینەوەی وەڵامی پرسیارەکان. گەلێك لە بۆ چوونی حزبییەکانی پێ قەبوڵ نییە، بەڵام چ ڕێیەکی دی نادۆزێتەوە. خالید نوێنەری قوناغێکە، سەربوری خالید نموونەیەکە و تەجرەبەی بەشێك لە نۆ لاوانی ئەو ساڵانە عەکس دەکاتەوە.

خالید، لە فەسڵی سییەمدا دەبێت بەکەسایەتییەکی حزبی، لە چالاکییەکانی حزبدا بەشداری دەکات. دەکەوێتە بەردەستی ئەمن، جارێك لە دایەرەی ئەمن ڕادەکات. لەم کاتانەدا لە کۆڕێکی جەماوەریدا بەشداری دەکات و پێی لە جێ دەچێت، پەنا دەباتە بەرماڵێك و لەوێندەر ئاشقی (چاوڕەش) دەبێت. لەمە بەدواوە هەستی ئاشقانە بەشێکی گرینگی ژیانی خالید پێکدێنێ. فەسڵی سێیەم بەگرتنی خالید کۆتایی دێت.

فەسڵەکەی تری (هاوماڵەکان) بۆ وەسفی قۆناغی گرتنی خالید و حەپسی ئینفرادی و شێوە و جۆری تەحقیق و ئەشکەنجەدان و ژیانی ناو زیندان تەرخان کراون. ئەحمەد مەحمود لەم بەشەدا باشترین وەسفی زیندانی لە ئەدەبیاتی ئێران تۆمارکردووە. کەس ئەم کارەی لەو باشتر نەکردووە.

هاوماڵەکان لە لوتکەدا تەواو دەبێت، خالید حوکمەکەی تەواو دەکات و دەچێت بۆ خزمەتی سەربازی و ئیدی تەواو قاڵ بووەتەوەو خالیدەکەی جاران نییە.

بەهەر حاڵ ڕۆمانی (هاوماڵەکان) بەرەنجام و درێژە و پەرەسەندنی چیرۆکەکانی تری نووسەرە. ئەم ڕۆمانە قۆناغێکی پڕ بزووتن و بزاڤی خەڵکی بێ دەست و کەم دەست و دەستکورتی باشووری ئێران بەشێوەیەکی دەوڵەمەند و لە ناوجەرگەی گۆڕانکارییەکانی مێژوودا هونەریانە بەرجەستە دەکات.

***

بەر لە کۆتایی پێویستە ئاماژە بۆ ئەوە بکرێ کە هەموو یان زۆربەی قارەمانانی چیرۆکێن ئەحمەد مەحمود لە وەزع و حاڵێکی تراژیدا دەژین. بەشێوەیەکی گشتی یان خەباتگێڕی شکست خواروودن یان لە مەیدانی خەباتدا مردوون، یان گوند یيانێکن کە ئاوو زەوی وماڵیان لە دەست دەدەن و دێنە شارەوە

و له شاریشدا پەناگەیەکیان دەستناکەوێت یان پیاوان و ژنانی ستەمدیدەن و پەیوەندیێن نادروستی کۆمەڵایەتی تێکیان دەشکێنێت. لە چیرۆکێن وەکو: دیدار، سایە، خرکش، تب خال، بازگشت" بێزاری و بەزین و هەرەس وغوربەت و بەدبەختی وێنە دەگرێت، بەڵام نەك بەشێوەی فەردی یان سایکۆلۆژی، بەڵکو بەشێوەی کۆمەڵایەتی. دیارە کە نووسەر شارەزای هەوراز و نشێوی کاری کۆمەڵایەتی و ڕەنجی بەشەرییەو، دەرد و ئازار و ڕەنجی مرۆڤ لە ناوەوە وەردەگرێت و تەماشای دەکات و وێنەی دەکێشێت" قارەمانانی نووسەر زیاتر سەر بەگروپ و تاقمێکی ڕەنجبەر و بێزاری نەوەیەکن کە لەژێر پێی قورسی کۆمەڵگەی ناکۆکدا دەبنە قوربانی.

ئەحمەد مەحمود خودان جیهانبینییەکی واقیعی و مێژووییە، باسی ئەو ڕووداوانە دەکات کە خەڵکی ئێران لەو قۆناغانەدا تیایدا ژیاون و هەڵس و کەوتیان لەگەڵدا کردووە. هەڵبەتە چیرۆکنووس باری دەروونی و سایکۆلۆژی قارەمانەکانیش فەرامۆش ناکات و پەیوەندیێن سۆزداری وماڵباتی و سایکۆلۆژی قارەمانەکان دەخاتە بەر پشکنینی هونەری، ئیدی بەمجۆرە گشت و عمومی لە پاژ و تایبەتیدا نیشان دەدات. هەر ئەمەش ئارمانجی نووسەری ڕیالیستییە. قارەمانانی چیرۆکەکانی ئەویش هەم تایبەتن و هەم عامن. نووسەر ئەو شتانە نیشان دەدات کە بەهۆی نوێنەرانی قارەمانی تایبەتییەوە دەگوترێن یان ئەنجام دەدرێن هەڵبەتە هونەر سەر بەهەر قوتابخانەیەکی ئەدەبی بێ هەرگیز کۆپی کردنی موو بەمووی واقیع نییە. دیارە ڕەفتاری قارەمانی چیرۆکیش پەیوەندی نزیکی بەکات و شوێن و پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکانەوە هەیە و لە گەڵیاندا جۆشی خواردووە" چیرۆکێك زەمانی نەبێ، یانی بزاڤی نییە" زەمان هەرگیز لە گەڕانەوە نایەت، لێ پێدەچێت مرۆڤ تاقە بوونەوەرێك بێ کە بتوانێت لە زەینی خۆیدا زەمان دووبارە بکاتەوە" هەست بەجۆرە زەمانێك بکات کە توانای پاراستنی ڕووداوەکانی لە کاروانی حەرەکەت و پەرەسەندنی خۆیدا لە سەرەتاوە تا کۆتایی (مێژووی ژیانی خۆی) هەبێت بەم پێیە وێڕای زەمانی سروشتی زەمانێکی زەینیشی دەبێت. جا لەم ڕووەوە مرۆڤ دەتوانێت هەموو قۆناغەکان سەر لەنوێ بخوڵقێنێتەوە" ئەگەر نەتوانێت ئەم خوڵقاندنەوەیە بەشێوەیەکی واقیعی ئەنجام بدات، ئەوا دەکەوێتە داوی خەیاڵ پەروەرییەکی نەخۆشانەوە.

پەراوێز:

* حیکایەتەکە ئەمەیە: سوڵتان مەحمودی غەزنەوی بەڵێنی دابووە فیردەوسی کە ئەگەر (شانامە) تەواو بکات خەڵاتێکی باشی دەکات، بەڵام سوڵتان وەعدەکەی نەبردە سەر، فیردەوسی هەجوی کرد. سوڵتان لە ترسی بەردەوامبوونی هەجوی فیردەوسی، لێبڕا وەعدەکەی بەرێتە سەر! بەڵام کاتێ خەڵاتەکەی نارد کار لەکار ترازا بوو، درەنگ بوو" لەوکاتەدا کە ئەو کاروانەی خەڵاتەکەی پێ بوو دەچووە ناو شارەوە، کاروانێکی دی لە شارەوە وە دەردەکەوت و تەرمی فیردەوسی پێ بوو.

* هاوماڵەکان، لە ساڵانی هەشتایەکانی سەدەی ڕابردوودا لە چیاو بەدەم ژیانی پێشمەرگایەتییەوە لەلایەن حەمەکەریم عارفە وە کراوە بەکوردی و چاپی یەکەم کراوە، لە ساڵی ٢٠٠٢دا لە هەولێر و لە لایەن دەزگای ڕۆشنبیریی و ڕاگەیاندنی گوڵانەوە چاپی دووەم کراوەتەوە.

سەرچاوە:

١- **گۆڤاری نگاه نو**، شمارة ١٠ آبان ١٣٨١، تأملي در منش زيبائي شناختي احمد محمود- مهدي قريب

٢- المدي، العدد (٣٧) تموز ٢٠٠٢

٣- نقد آثار احمد محمود، عبدالعلي دستغيب، تهران ١٣٧٨

٤- الروائي احمد محمود: لقد نلت جائزتي من جمهور القراء

گولان العربي ٤٨، آيار/ ٢٠٠٠، جلال **زەنگابادی**

٥- ڕۆمانی (هاومالّەکان)

٦- مانيز مردمی هستيم گفتوگوبا محمود دولت آبادي، **امير حسن چهل تن، فريدون فرياد**

چاپی یەکەم ١٩٨٩

زۆر سوپاس بۆ ئەدیبی بەتوانا مامۆستا جەلال زەنگابادی کە سەرچاوەی یەکەم و سێیەمی دامێ و سودی زۆرم لێیان وەرگرت.

ڕۆمان = ئەوپەڕی هونەراندن

(١)

ڕۆمان، یەکێکە لەو هونەرە بالآیانەی کە تاکو ڕۆژگاری ئەمڕۆش ڕەواج و بایەخی هونەری خۆی لەدەست نەداوە. هەڵبەتە راوبۆچوونی هەمەجۆرو جیاوازو ناکۆك لەمەڕ پەیوەندی ژیانی شەخسی ڕۆماننوس دەگەڵ دەقی ڕۆماندا هەیە. فلۆبیر کە یەکێکە لە کەڵە ڕۆماننووسەکانی فەرەنسا، پێی وایە

ڕۆماننوس دەبێت لە هەموو شوێنێکی ڕۆمانە\کەیدا ئامادەبێ و لە هیچ شوێنێکی ڕۆمانەکەشدا بەدیار نەکەوێت. فلۆبیر لە بارەی ژیاننامەی ڕۆماننووس و ژیانی ڕۆژانەی ڕۆماننوسەوە دەڵێت:(ڕۆماننوس ماڵی ژیانی وێران دەکات" تا بە بەردەکانی ماڵی ڕۆمانەکەی بنیات بنێ و ئاوایکات،) بێگومان ئەمە وا دەگەیەنێت کە هەرگیز لەگەڵ نووسینەوەی ژیاننامەی ڕۆماننوسدا نییە، بەو حەساوەی کۆمەك بە حاڵی بوونی ڕۆمانەکە دەکات، میلان کۆندیراش پێی وایە ژیانی شەخسی ڕۆماننوس پەیوەندی بەخودی خۆیەوە هەیە، کەم و زۆر زەمینە بۆ دەرککردنی بیرو هەستەکانی خۆشناکات و بگرە زیانیش بەشێوەو ماهیەت و نێوەرۆکی بەرهەمەکانی دەگەیەنێت.

دیارە ئەو ڕۆماننووسە ناودارانە پێیان وایە کە ژیاننامەی قارەمانانی ڕۆمانەکانیش گرنگ نین. بەڵکو ئەندێشەو هەستیان، کەشفکردنی ئەو ئەندێشەو هەستانە گرنگن و دەبێ بوونی قارەمانەکە فەتح بکرێت. بێگومان ئەندێشەو هەست نە لە ژمارە دێن و نە لە چوارچێوەیەکدا کۆنترۆڵ دەکرێن، بۆیە وەختێ کە ڕۆمان سەروساخت لەگەڵ ئەندێشەو هەستی هەمەجۆرو جیوەییدا پەیدا دەکات. ئیدی ئەو بابەتە ڕۆمانە چێدەبێت کە پێی دەگوترێت ڕۆمانی فرە دەنگ. هەڵبەتە ڕۆمانیش پابەندی یاساو ڕێسای گۆڕانەو هەرگیز لەیەك فۆرم و قاڵبدا نامێنێ و مێژووی ڕۆمان و قۆناغەکانی ڕۆمان لە کۆنەوە تاکو ئەمڕۆ ئەو ڕاستییەیان سەلماندووە. کەواتە ڕۆمان ڕەهەندو مەودا جۆراوجۆرەکانی بوون لە مەحەکی هونەر دەدات و هونەرییانە بێ پایانی و ئاڵۆزی بوون نیشان دەدات" دیارە ئەم پرۆسە هونەرییە وا دەخوازێت کە خەیاڵ و واقیع ئاوێتەی یەکدی بکرێن و ئاسۆی بەرینی بوون نیشان بدرێت" کە ئەم کارەش کرا، ئیدی بۆ خۆی قاڵب و فۆرمی خۆی دەخوڵقێنێ و هەنگینێ ژانرێکی هونەری دەردەکەوێت کە هونەری ڕۆمانی پێدەگوترێت. هەڵبەتە لێرەداو بۆ ڕوونکردنەوەی پتر و سوودی زێدەتر دەبێ ئاماژە بەوە بکرێت کە کافکا لەم بوارو مەیدانەدا سەر ئامادەو لە ڕیزی هەرەپێشەوەیە.

(٢)

گوتمان ڕۆمان پابەندی یاساو ڕێسای گۆڕانەو هەرگیز لە یەك قاڵب و چوارچێوەدا نەماوەتەوەو تەنانەت مالیجەی هونەری بابەتەکانیشی گۆڕاون، بۆ وێنە ڕۆمانی سەدەی هەژدە پتر خووی دابووە سەرگەرمکردن و خوڵقاندنی ڕووداوی سەیر و بەرێکەوت، بەڵام لە سەدەی نۆزدەدا پتر ڕوودەکاتە واقیعگەرایی (بالزاك و فلوبیر") ڕۆمانی سەدەی بیستەم پتر یاخی بوونە لە کەلتوور و کەلەپووری ڕۆمانی سەدەی نۆزدەم و ئیدی لەگەڵ ئاڵۆزبوونی ژیان و دنیاو ژینگەو دەوروبەردا ڕۆمانی فرە دەنگ، یان فرە دەنگی لە ڕۆماندا پەیدا دەبێت و ئەمەش حەزوو ئارەزوویەکی شەخسی دروستی نەکردووە، بەڵکو زەرورەتی کەشفکردنی (بوونی مرۆڤ) وای خواستووەو تا ڕۆژگاری بەشەرییەت بەم ڕۆژەگەییوەو ڕۆمانی تازە پەیدابووە. ڕۆماننووسان هەوڵدەدەن خۆ لە مەتەڵی زەمەنی بەشەری بدەن، خۆ لە یادەوەریی وبیرەوەریی شەخسی دووربگرن و، چەند قۆناغێکی مێژوویی لە فەزای یەك ڕۆماندا بهونەرێنن.

ڕۆمان بەپێی قۆناغەکانی چەکەرەکردن و نەشونماو گەشەکردن و گۆڕانی خۆی، هەر جارەو هەر قۆناغەی بەشێك یان لایەنێکی نەناسراو و نادیاری (بوونی) کەشف کردووە. بێگومان کەرەستەی کەشف و کەشفکاری ڕۆمان تەنیا هونەرو وردەکاری هونەرییە، بابەتی ئەم پرۆسەیەش مرۆڤ و پاراستنی مرۆڤایەتی مرۆڤە. خۆ ئەگەر ڕۆمان لەم خەتە لایدا هەنگێ دەکەوێتە دەرێی بازنەی مێژووی خۆی و" ڕۆماننوس دەبێت بە بابایەکی هەرزە وێژی فرە وێژی چەنەبازی چەقاوەسووی درێژدادڕی

منجری حیکایەتبێژ لە پێناوی حیکایەتدا. بێگومان ئەمەش پێچەوانەی پرۆسەی کەشف و کەشفکارییە کە یەکێکە لە بنەماکانی رۆمان. بروخ لەم بارەیەوە دەڵێت:(هەر رۆمانێك کە بەشێکی نادیاری بوون کەشف نەکات، نا ئەخلاقییە، کەشفکردن تاقە ئەخلاقی رۆمانە) رۆمان دنیایەکی تەواو سەربەخۆیەو ناچێتە ژێر باری هیچ جۆرە وابەستەگییەك یان پەیامدارییەکەوەو خۆی بۆ خزمەتی هیچ جۆرە ئایدۆلۆژیایەکی دیاریکراو یان رژێمێکی سیاسی تەرخان ناکات، رۆمان کار بۆ ئەوە ناکات ببێ بەخودانی حەقیقەت، بەڵکو بەدووی حەقیقەتدا دەگەڕێت" هەڵبەتە گەڕانێکی بێ کۆتایی، چونکە حەقیقەت لە گۆڕان و، گۆڕینی هەمیشەیی و بەردەوامدایە.

(٣)

رەنگە هەندێك پێیان وابێ کە ئێمە لەسەروبەندو رۆژگارێکداین کە کەشف و کەشفکاری زانستی و تەکنولوژیا هەموو شتێکی فەتح کردووەو حەقیقەتەکانی خستۆتە بەردەستی خاس و عام، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا رۆمان هەر لەکەڵك نەکەوتووە\و کە وەکو هونەر قاڵبی خۆی وەردەگرێت و بابەتێك لە چوارچێوەی خۆیدا هونەریانە کەشف و مالیجە دەکات، بەخۆێنەر دەڵێت:(شتەکان لەوە ئاڵۆزترن کە تۆ خەیاڵیان لێدەکەیت).

مەن، چ وەکو چەمك چ وەکو لوغزێك هەمیشە پرس و دۆزی بناغەییی رۆمان بووە" تەنانەت ئەو رۆمانانەی کە بەسەرەتای سەرهەڵدانی رۆمان دەژمێردرێن و ئەوسا رۆماننوسان ئاگاداری و رۆشنبیرییەکی ئەوتۆیان لەمەڕ سایکۆلۆژی نەبووە. قارەمانانێکیان خوڵقاندووە کە بە (کردەوەی) خۆیان خۆیان لە کەسانی دی جیاکردۆتەوە. بەڵام کە ئەوە بەدیارکەوت دنیای دەرەوەی پراکتیکی زەمینەیەکی ئەوەندە لەبار نییە بۆ دەرککردن و تێگەیشتن لە (مەن) ئیدی رۆمان رووی کردە دنیای ناوەوەی مرۆڤ (پرۆست و جویس).

جیهان داوێکەو مرۆڤی پێوە بووەو دەرچوونی بۆ نییە. جا لەناو جەرگەی ئەو دنیایەدا رۆمان پرسیارێکە یان کۆمەڵە پرسیارێکە لەمەڕ لوغز و معەمای بوونی قارەمانانی رۆمان – قارەمانان بەو جۆرەی کە زادەی خەیاڵی رۆماننوسن، نەك هاوشێوەسازی بوونی واقیعی. چونکە (رۆمان بوون بە هەموو جەنجاڵییەکییەوە دەپشکنێ، نەك واقیع. بێگومان بوونیش ئەوە نییە کە روویداوە، بەڵکو بوون مەیدانی توانا زۆرو زەبەندەکانی مرۆڤە، هەموو ئەو شتانەیە کە بەشەر دەتوانێ ببێ، هەر شتێکە کە مرۆڤ بتوانێ واقیعیەتی پێ ببەخشێت.)

کەواتە بوون، بوونی بەشەری، بوونی دەروونی بەشەر بابەتی بنەڕەتی رۆمانەو گەڕانە، گەڕانێکی هونەری وردە بەدووی ناسینی ئینساندا و مەوداو رەهەندە زۆر و زەبەندو جۆراوجۆرەکانی کەشف دەکات" دیارە دەبێ ئەوەش فەرامۆش نەکەین کە بیرکردنەوە لە قاڵبی رۆماندا پتر بەشێوەی پرسیارە، سروشتی رۆمان لە باوەڕی ئایدۆلۆژی جیاوازە. رۆماننووس باوەڕەکانی خۆی ئەوەندە بەلاوە گرینگ نییە، بەڵکو ئەوەی بەلاوە گرینگە کە بەزەبری خەیاڵی خۆی، شتە نادیارەکان کەشف و بەرجەستە بکات. بیرکردنەوەی رۆماننوس ناکەوێتە پێش رۆمانەکەیەوە، بەڵکو لە رۆمانەکەوە هەڵدەقوڵێت و دروست دەبێت. کەواتە کەشفکردن و پرۆسەی کەشفکردن بابەت و پەیامی رۆمانە. هەڵبەتە ئەم پرۆسەی کەشفکردنە، بە گوێرەی زەمان و رۆژگار و بەپێی میکانیزمی گۆڕان، گۆڕانی بەسەردا دێت" دیارە رۆمان و هەموو هونەرەکانی دی، هەستی ناسك و دەرکی شاعیرانە لەلای مرۆڤ دەمەزەرد و تازە دەکاتەوە. پێویستە ئەوەش بگوترێ کە رۆمان – وەکو هەر ژانرێکی دیکەی هونەری – بە قاڵببەندی

قاییل نییه و رۆمانی ئەمڕۆکە وەکو دەبینین کورت و چڕ و سخە، خۆی لە زۆربێژی و درێژداری دوور دەگرێت" یەکسەر دەچێتە سەر بابەت، فرەدەنگی رەچاو دەکات. دیارە ئەم فرە دەنگییە پتر قاڵبی شیعرییە تا تەکنیکی رۆمان بێت.

(٤)

بەبێ رزگاری لە رەمزوبتە زەینییەکان، گیان و زەینی رەخنەیی دروست نابێت و قاڵب و رەوتی خۆی وەرناگرێت. دیارە لە دونیاو چوارچێوەی هەر بیرێکدا کە لە سەر بناغەی رەمزو وێنەو هێمای نمونەیی و ئایدیالی رۆنرابێ، ئەوا ئەقڵ و ئەفسانە لێکدی جیا ناکرێنەوە، واتە بەجۆرێك ئاوێتە دەبن و رەگ لە رۆحی بنیادەمدا دادەکوتن کە بەیەك ئەندازە تەماشا دەکرێن. دیارە ئەم جۆرە بیرکردنەوەیە، لە تاریخیەت بەدەر نییەو زادە\و بەرەنجامی قۆناغێك یان چەند قۆناغێکەو لە قۆناغی تازەی بیرکردنەوەدا، ئەم ئاوێتە بوونە رەتدکرێتەوە و ئەفسانە وەلا دەنرێ و رێگە بە ئەقڵ و زاڵبوونی ئەقڵ دەدرێ و ئیدی بەمجۆرە مێژووی سەردەمی تازە دەست پێدەکات. ئەقڵ دەبێت بە مەحەك و پیوانەو پێوەری هەموو شتێك و کەون و گەردوون لەلایەن ئەقڵەوە فەتح دەکرێت و چ شتێك لە دەسەلاتی ئەقڵ بەدەرنابێت، ئەقڵ بەرادەیەك زاڵ دەبێت و زاڵ دەکرێت کە جێی ئەفسانە و وێنەێن نموونەیی دەگرێتەوەو خەرمانەیەکی ئەفسانەیی دەوری دەدات. بەهەر حاڵ کار دەگاتە رادەیەك کە مرۆڤ لە خودی خۆیشی دوور دەکەوێتەوەو بوونی لەبیر دەچێتەوە، دیارە ئەمەش زادەی گواستنەوەیە لە قۆناغێکەوە بۆ قۆناغێکی دیکەو بەناچاری لە وەخت و رۆژی خۆیدا دەنیشتێتەوە" دیارە کە زانست یان ئەقڵ و هەموو دەستکەوتە زانستییەکانی ئەقڵ زاڵ ببێ و جێی چ شتێکی دیکەی نموونەیی یان ئەفسانەیی و مەیلەو ئەفسانەیی و خەیاڵ و خەیاڵپلاوی و خەون و هەستپەروەری و سۆز و گوداز و سۆزداری نەمێنێ، ئەوا هیچ یەکێك لەمانە بەتەواوی لەناو ناچن. بەڵکو پاشەکشە دەکەنەوە بۆ ناو ناخ و دەروونی مرۆڤ و ئیدی لێرەوە چارەنووسیان بە هونەر، بە رۆمان و چیرۆك و شیعر و" هتد دەسپێردرێت و رۆمان مەوداو و ئیمکانیاتە جۆراوجۆرەکانی بوون کەشف و مالیجە دەکات و هاوسەنگییەکی دیالکتیکی لە نێوان ئەقڵ و ئەفسانەدا دەسازێنێ و ئیدی دنیای بێ سنووری روح دەپشکنێ و. کەواتە رۆمان سنووری روح دەپشکنێ و مێژووی خەونەکانی مرۆڤ لە قاڵبی هونەردا بەرجەستە دەکات. کەواتە رۆمان بەهەموو نەوەستانێکی خۆیەوە. بەهەموو سەردەمەکانییەوە، بەهەموو گۆڕانەکانییەوە و لە هەموو زەمانێکدا مامەڵە لە تەك بەشێکی نادیار و نەدۆزراوەی بووندا دەکات، وبەم کارەش" واتە بەم دۆزینەوە بەردەوامانەی، روناکی بە ژیان دەبەخشێت و لێرەوە هەر هەموو بوون، بە دوور لە باوەڕو ئایدۆلۆژیاو پەیوەندییەکی پێشوەختە، دەبێت بە بابەتی هونەرو رۆمان. کەواتە کوندرا گوتەنی:(رۆمان بەهەشتی خەیاڵی تاکە، رۆمان قەڵەمڕەو و دنیایەکە کە کەس تیایدا خودانی حەقیقەت نییە). (بڕوانە میلان کوندرا- هنررمان – ترجمە دکتۆر پرویز همایون پور)، کەواتە بابەت و ناوەڕۆکە جۆراوجۆرەکانی بوونی مرۆڤ، بە دوور لەهەر پابەندییەکی سیاسی یان ئایدیۆلۆژی، لەلایەن رۆماننووسەوە دەخرێتە بەر شیکردنەوەی هونەری.

(٥)

زۆر جار دەبینین قارەمانانی هەندێك رۆمانان دەگەنە کوێرە کۆڵان و ناتوانن دەربچن، هۆیەکەی ئەوەیە کە لە کۆمەڵگایەکی بێ ئازادیدا دەژین" جا کۆمەڵگەی ئاوا وەکو بەرد وایە چ ئیمکاناتێکی تێدا نییە. ناکامی و شکستی ئەم قارەمانانە، نیشانەی روانینێکی تازەیە بۆ مێژوو، مێژوویەك کە دەبێت رەوش و

ڕەوتێکی تازە بگرێتە بەر. ڕەوشێکی ئازاد" زەمینەیەکی وەها بۆ توانا جۆراوجۆرەکانی مرۆڤ بسازێنێ کە ئازادانە واقیعییەت پەیدا بکەن، ناکامی و تێشکانی ئەم قارەمانانە، سەرەتای هاتنە مەیدانی قارەمانانی دیکەیە" قارەمانانێك کە قۆناغێن دیکەی گۆڕانی کۆمەڵگەی بەشەرییان دێتە بەر و، ئەوانیش تێشکان و سەرکەوتنی تازەی مرۆڤ لە مێژوودا تۆمار دەکەن. ئیمکاناتی مرۆڤ ئیمکاناتی شکست و تێشکانی خۆین، لە هەر شکستێکدا هەوێنی سەرکەوتنێك هەیە و، هەر سەرکەوتنێکیش لە مەوقیعییەت و قۆناغێکی تازەدا دەجەڕبێنرێت"

ڕۆمان وەکو هەر بەشێکی دیکەی هونەر، بگرە زیاتریش، بریتییە لە زنجیرە پرسیارێکی بێبڕانەوە دەربارەی مەتەڵی بوونی قارەمانەکانی نێو ڕۆمان، کە دەکاتە نموونەیەکی بچوککراوەی هونەریانەی ژیان، ئەو قارەمانانەی کە لە هەوڵ و تەقەللای ناسین و ناساندن و کەشفکردنی دیاردەکانی بووندان و بەناو حەقیقەتە ڕێژەیی و ناکۆکە زۆرو زەبەندەکان دەکەون و نیگەرانی و سەرگەردانی و خەو و خەیاڵ و خۆ هەڵکێشان و فشەکەری خۆیان کەوی دەکەن، کە لێرە کەوی دەکەی، هەر کە چاوت لێ غافڵ کرد لە شوێنێکی دیکەدا کێوی و هۆڤی دەبێتەوە.

ڕۆمان، وەکو لە ڕۆمانی تازەشدا بە ئاشکرا دیارە، تاقیگەیەکە کە مرۆڤ بەڕووت و قووتی تێدا شیکار دەکرێت، ئیدی جەوهەر و کرۆکی واقیعییانەی بەشەر، کاروکردار و ڕەفتاری، لە سایەی حوکمی پێشوەختەو ڕواڵەتسازی و" هتد" پەنهان ناکات، ئیدی گەلێك خەڵکی زەبەلاحی بەڕواڵەت قارەمان دەبن بە مشکی تۆقیوی هەترەش چوو، قسەی زل و قەبەو قەڵەو دەکەونە ئەو گۆڕەو پەردەیان لەسەر لادەچێت" ئەو کەسانەی کە خۆیان فریو دەدەن و واقیع بەگوێرەی حەزی خۆیان لە خەیاڵدا پەروەردە دەکەن" خەڵکانی خەیاڵپلاو، غافڵگیر دەبن و نە رابردووی خۆیان پێ دەسرێتەوە نە شوێن پێی خۆیان و نەجێ پێی کەسانی دیکەیان پێ کوێر دەکرێتەوە و هیچ چارێکیات نامێنێ تەنیا خۆ ناسین و ناسینی دنیای خۆیان و دەوروبەری خۆیان نەبێت و ئەوجا روحی خۆیان لە دۆستایەتی و خۆشەویستی مرۆڤدا بسمیل بکەن و ڕۆحی خۆ تازە بکەنەوە و ماقوڵییەت بە ژیان ببەخشن و لە زەمینەی خۆشەویستیدا، ئازادی بجەڕبێنن و مانایەك بۆ ژیانی خۆیان بدۆزنەوە.

ڕەنگە خەڵکانێك پێیان وابێ، ڕۆمان لەم سەردەمە جەنجاڵ و زانست زەدەیەدا مردبێت، یان لە گیانەڵڵای مەرگدا بێت، یان بە تۆبزی بێتە کوشتن. بەڵام تاکو ئەندێشەو خەیاڵ و خولیاو کەڵکەڵەو ترس و نیگەرانی و سەرگەردانی، خەون و خۆزگەی ڕەسەنی بەشەری مابێ. سەرچاوەکانی ڕۆمان وشك ناکەن و ڕۆمان وەکو ژانرێکی باڵای ئەدەبی دەمێنێ و قۆناغ بە قۆناغ وەکو شێوەو نێوەرۆك خۆی تازە دەکاتەوەو کاژ فڕێ دەدات و وەکو پێویستییەك درێژە بە ژیانی خۆی دەدات و ناچارمان دەکات لە مێژوو و، بوونی مرۆڤ رامێنین.

(٦)

بەهەر حاڵ پێشکەوتنی زانست و لق و پۆپەکانی زانست و پسپۆڕی پەیداکردن لە بوارەکانی پێشکەوتنی زانستی و تەکنەلۆژیدا، وای لە مرۆڤ کرد کە بەرە بەرە بوون لە بیر بکات و لە فەرامۆشخانەی بووندا غەرق ببێ و هێزە تەکنیکی و سیاسی و مێژووییەکان بەسەریدا زاڵ ببن و تا رادەیەك بخرێتە پەراوێزەوە" دیارە لێرەدا دەبێت ئەوە بگوترێت کە دامەزرێنەرانی سەردەمی تازە تەنیا زانایان و دانایان نین، بەڵکو ئەدیبان و هونەرمەندانیش لەوان کەمتر نین. ڕەنگە بتوانین بڵێین کە سیر ڤانتس هاوشانی دیکارتە" دیارە هەر یەکەیان لە بواری خۆیدا" ئەگەر بشێت بگوترێ کە فەلسەفەو

زانست، بوونی مرۆڤیان فەرامۆش کردووە، ئەوا ئەدەب بە هەموو لقەکانییەوە، بەتایبەتی رۆمان، خۆی بۆ هەڵکۆڵینی ئەو بوونە فەرامۆشکراوە تەرخان کردووەو بە دوویدا دەگەڕێت. بۆیە تا بوونی مرۆڤ هەڕەشەی لەسەر بێ، ئەوا رۆمان نامرێت و لە حاڵەتی (دۆنایدۆندا) سەرهەڵدەداتەوەو مرۆڤ لە (فەرامۆش بوون) پاسدەکات ولایەنە نەناسراوەکانی بوونی بۆ دەدۆزێتەوەو کەشف دەکات، کەشفکردن و دۆزینەوە تاقە پەیامی ئەخلاقی رۆمانە.

(٧)

قەدەغەکان، سانسۆر، سەرکوتی ئایدۆلۆژی بەهەر هەموو جۆرەکانییەوە، تەنانەت بە ئاینیشەوە دوژمنی سەرسەختی رۆمان بوون و تا رۆژگاری ئەمڕۆش ئەمە لە زۆر وڵاتدا هەیە. رۆمان هەر کە لە قاڵبدراو بیرو ئایدولۆژیایەکی دیاریکراوی پێشوەختەی لێ بارکرا، ئیدی دەکەێتە دەرێی مێژووی رۆمان، بۆ وێنە گەلێك لەو رۆمانانەی کە لە سایەی حوکمڕانی سۆڤیەتداو بەمەبەستی چەسپاندنی ئایدۆلۆژیای دیاریکراو هاتنە چاپ و بڵاوکردنەوە، چ کەشفێکی تازەیان بۆ بوون پێ نەبوو، واتە چ بەشدارییەکیان لە پرۆسەی کەشف و دۆزینەوەی تازەی بوون نەبوو کە ئەو پرۆسەیە دەکاتە مێژووی راستەقینەی رۆمان واتە رۆمان تا رادەیەکی بەرچاو لەسەردەمی حوکمڕانی سۆڤیەتدا وەستابوو.

دیارە هەر وەستانێك لەم مەیدانەدا گەر درێژە بکیشێت و بەردەوام بێت. هاوتای جۆرە مەرگێکە. هەڵبەتە مەبەست ئەوەیە کە رۆمان لە مێژووی خۆی دادەبڕێت" بەڵام لێرەدا دەبێت ئەو پرسیارە بکرێت کە ئەگەر هۆی سەرهەڵدانی رۆمان و پەیامی رۆمان – ئەگەر قەرار بێ پەیامێکی هەبێ – ئەوە بێ کە رووناکی، کە ماقووڵییەت بە ژیان ببەخشێت و مرۆڤ لە (فەرامۆشبوون) پاس بکات، ئایا لەم رۆژگارە هەرە ئاڵۆز و جەنجاڵ و ترسناکەی ئەمڕۆدا، لە هەموو سەردەم و رۆژگارێك پتر پێویست بە رۆمان نییە؟!

رەنگە وا بێ، ئەمەش بۆ خۆی نوقلانەی بووژانەوەی رۆمانە ، نوقلانەی سەرهەڵدانی رۆمانی تازەو هاوچەرخە، مژدەی گەڕانەوەی رۆمانە بۆ ناو جەرگەی مێژووی خۆی، کە لەبەردەوامی کەشف و کەشفکاری و دۆزینەوەکانی رۆماندا بەرجەستە دەبێت، رۆمان سەروسەختی لەگەڵ رۆحی بووندایە، رۆحی بوونیش لەوە ئاڵۆزترە کە خوێنەر بیری لێ دەکاتەوە.

(٨)

دیارە رۆمان وەکو ژانرێکی زۆر دیاری ئەدەبیات، بریتییە لە وروژاندنی پرسیار لە دووی پرسیار و گەڕان بەدووی وەڵاماندا، هەر ئەم بناغەو هەوێنە لق و پۆپی فرەی لێ دەبێتەوەو لق و پۆ بۆ دنیای ئەشق و خەباتی چینایەتی، دیاردەناسی و دەروونناسی و کۆمەڵناسی و مرۆڤ ناسی دەهاوێ و لە تاقیگەی هونەردا تەجرەبەی دەکات و هونەرییانە پێمان دەڵێت کە جیهان و مرۆڤ لێکدی جیا نابنەوەو تەواوکەری یەکترن و کە جیهان دەگۆڕێت بوونیش دەگۆڕێت، دیارە لێرەدا دەبێت ئەوە بگوترێت کە جیاوازی رۆمان لە کایە رۆشنبیرییەکانی دیکە، لە گوتنی شتێکدایە کە تەنیا رۆمان دەتوانێ بیڵێ" واتە رۆمان بوون دەپشکنێ نەك واقیع، بوونیش زنجیرەی رووداوەکان یان کۆی رووداوەکان نییە، بوون مەیدانی ئیمکاناتی تیرەی بەشەرە، هەر شتێك کە مرۆڤ بتوانێ واقیعییەتی پێ ببەخشێت. رۆماننووسان نەخشەی بوون بە کەشفکردنی ئەم یان ئەو ئیمکاناتی بەشەری دەکێشن. بەڵام هەبوونیش دەکاتە بوون لە جیهاندا، بۆیە دەبێت هەم کەسایەتی رۆمان و هەم جیهانی رۆمان وەکو ئیمکانات دەرك بکرێت، یانی رۆماننوس نە مێژوونووسە نە پەیامبەرە، بەڵکو لێکۆڵەرەوەی بوونە.

● * *

یەك ژیان بەشی یەك كەس ناكات، یانی بۆ دروستكردنی كەسێك چەندین ژیان پێویستە، ژیانیش بریتیە لە عەمەل، جا با بزانین عەمەل چییە؟! ئەمە مەسەلەی هەرە بنەڕەتی رۆمانە، مەسەلەیەكە كە رەگەزی بناغەیی رۆمان پێكدێنێ" هەر لەم پێودانگەوە مەسەلەی نەخشەو بڕیار دێتە ئاراوە، نەخشەو بڕیار چۆن بۆ كردەوە دەگۆڕێن. كردەوە بۆ ئەوەی ببێ بە رووداو چۆن ریزبەندی دەبێ؟ زۆر لە رۆماننووسان پێیان وایە كە بزوێنەرێكی دیارو ئاشكرا كردەوە دەخوڵقێنێ و هەر كردەوەیەك دەبێتە باعیسی كردەوەیەكی دی. رووداویش دەكاتە زنجیرەیەكی ئاشكرای هۆ و ئەنجامی كرداران"

وەكو لە سەرەتادا ئاماژەمان بۆ ئەوە كرد كە رۆمان سەروساختی لەگەڵ ئەو شتانەدایە كە تەنیا رۆمان دەتوانێ بیڵێ و نیشانی بدات، كە تەنیا رۆمان دەتوانێ كەشفی بكات" دیارە رۆمان، بۆ ئەوەی بگات بەو ئاستە، دەتوانێت بە شێوەیەكی هونەریانە، كایە رۆشنبیرییەكانی دیكەی وەكو شیعرو فەلسەفە بخاتە خزمەتی خۆیەوە بەبێ ئەوەی ناسنامەی خۆی لەدەست بدات، بەڵام جیاوازییەكی زۆر لە نێوان شێوەی بیركردنەوەی فەیلەسوف و شێوەی بیركردنەوەی رۆماننووس هەیە" واتە رۆماننووس كاری خۆی لە قاڵبی هونەرداو بەگوێرەی بیركردنەوەی خۆی دەكات، واتە ئەگەر فەلسەفەو فیكر هونەریانە دەخزمەتی رۆمان خران، مانای وا نییە رۆمانووسەكە بوو بە هزرڤانێكی مەزن یان فەیلەسوفێكی گەورە، ئەگەر ئەمە بشبێ ئەوا تەنیا وەكو رۆماننووس خودانی فەلسەفەو هزرە" واتە بەو مانایەی كە دەتوانێ چۆن لە رێگەی قارەمانەكانییەوە دنیایەكی زەینی زۆر دەوڵەمەند و جوان بخوڵقێنێ" واتە فیكر كە چووە ناو چوارچێوەی رۆمانەوە لە رووی ماهییەتەوە دەگۆڕێت و ئەو قاتیعیەتەی دەرێی رۆمانی نامێنێ و بە تان وپۆی ئاسكی خەون و خەیاڵ دەهونەرێنرێت" واتە ئەوەی رۆمان دەتوانێت بەشێوازی خۆی پێمانی بڵێت، هیچ جۆرە بیركردنەوەو تێفكرینێكی كۆمەڵناسانە یان سیاسەتوانانە یان فەیلەسوفانە ناتوانێت بەو ئاوایە پێمانی بڵێت.

(٩)

فرەدەنگی یەكێكە لەو بنەمایانەی كە خزمەتی پێكهاتەی رۆمانی، لە باری هونەرییەوە كردووە. رۆمان هەر لە سەرەتاوە هەوڵیداوە خۆی لە یەك هێڵی یان تاك هێڵی قوتار بكات و لە گێڕانەوەی رووداوەكاندا چەند كلاوڕۆژنەیەك لە خۆی و بۆ خۆی بكاتەوە" جا ئەم دەنگانە ئەگەر چی بەیەكەوە پەیوەستن و و لەیەكدا جۆشیان خواردووە. بەڵام سەربەخۆیی رێژەیی خۆیانیش هەیە.

رۆمان كەشف و دۆزینەوەی مەبەستە، بەڵام هەموو ئەو لایەنانەی كە كەشفیان دەكات، وەكو جوانی كەشفیان دەكات، جوانیش تروسكەیەكە لە ناخی دەقەوە خێرا هەڵدێ و گەشكەیەكی بە لەزەت و حیرەتئەنگێز بە رۆح دەبەخشێت.

لە كۆتاییدا دەبێ ئەوە بگوترێت كە رۆماننووس پەیڤداری هیچ كەسێك نییەو پەیڤداری بیرە تایبەتییەكانی خۆیشی نییە، بەڵكو ئەویش دەبێت بەكەسێكی ناو رۆمان، رۆمانیش بەهەشتی خەیاڵی تاكە، رۆمان جیهانێكە كە كەس تیایدا خودانی حەقیقەت نییە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا خەڵكانی ناو رۆمان هەقی ئەوەیان هەیە كە بناسرێن و دەرك بكرێن.

رۆمان، بەتەبیعەت و سروشتی خۆی، سەر بە یەقینیەتی ئایدیۆلۆژی نییە، بەڵكو بەپێچەوانەوە، واتە ریسی فەیلەسوفان و هزرڤانان دەكاتەوە بە خوری، ئەمەش لایەنێكی هەرە گرنگی رۆحی و مەعنەوی

قۆناغ و سەردەمی خۆی پێکدێنێت و دەبێت بۆ هەڵسەنگاندنی هەر قۆناغ و سەدەیەك حەساوی بۆ بکرێت، دەنا هەڵسەنگاندنەکە سەنگەلا دەردەچێت.

تێبینی:

* بۆ زانیاریی زیاتر بڕوانە: میلان کوندرا، هنررمان، ترجمە: دکتر پرویز همایون پور- نشر گفتار/ تهران ١٣٧٧ (١٩٩٨)

* ڕۆمان لە نێوان موغامەرەی نووسین و نووسینی موغامەرەدا حەمەکەریم عارف/ نەوشەفەق ژمارە: ١٨ ئەیلولی ٢٠٠٤ ل ٣٣-٣٩.

ڕۆمان لە نێوان

موغامەرەی نووسین و نووسینی موغامەرەدا

(١)

رۆمان وەکو باڵاترین ئامرازی گوزارشت و دەربڕین لە نیوەی سەدەی بیستەمەوە برەوی تەواوەتی سەند، لە کاتێکدا کە لە رابردوودا هۆیەکی سەرگەرمی و پاراوکردنی خەیاڵ و سۆز بوو، ئەوڕۆکە گوزارشت لەو بەرپرسیارێتی و رازو نیگەرانییانە دەکات کە جاران ئەرکی داستان (ملحمە)و مێژوو و باسی ئەخلاقی و تەسەوف و هەندێ جار شیعر بوو.

بە هەرحاڵ لە سەدەی بیستەمدا ئەرکی رۆمان بوو بە شۆڕبوونەوە بۆ ناو قوڵاییە هەرە قوڵەکانی ناخ و دەروون، هەروەها هەمان لەزەتی منداڵانە کە چیرۆکی کاریگەری روح و حیکایەتان پێشکەشی دەکەن، پێشکەشی دەکات. رۆمان ئەمڕۆ رۆڵی غەیبزانی دانا، سەرپەرشتیاری سیاسی، کارەکەرو پەرستاری منداڵان، رۆژنامەنووسی رووداوە رۆژانەکان، پێشڕەو و مامۆستای فەلسەفەی نهێنی دەبینێ، رۆمان ئەم هەموو دەورو رۆڵانە لە میانەی هونەرێکی جیهانییەوە بە جۆرێ دەبینێ وەك ئەوەی بیەوێ جێی هەموو هونەرەکانی دی بگرێتەوە.

هونەری رۆمان، لە یەك کاتدا سەرنجڕاکێشی (حیکایەت) پێشکەش دەکات و تۆمارێکی دەوڵەمەندیشە بۆ دەنگ و دەنگدانەوە سایکۆلۆژی و کۆمەڵایەتی و ئەنتولۆژی و ئەستاتیکی کە دەشێت لە حیکایەتدا هەبن. رۆمان هەر لە سەرەتای سەدەی هەڤدەوە رووی کردۆتە بوارە هەر قووڵ و نادیارو نهێنی و پڕ جووڵەکانی ناخی مرۆڤ و بووە بە هونەری کەشفکردنی رازو نهێنییان. جا رۆماننوسی کارامەو لێهاتوو یارمەتیمان دەدات ئەو بەشەی ژیانمان بناسین و گوزارشتی لێ بکەین و بیهونەرێنین، ئەو بەشەی لە هەوەڵێڕا وا دەنوێنێ کە لە کەشف کردن و کرانەوە نەیەت.

رۆمان هەر لە سەرەتاکانی سەرهەڵدانیدا پتر زادەی پێداویستییەکی ئەدەبی بووە، بریتی بووە لە گێڕانەوەی حیکایەتێك، بەڵام بە تێپەڕبوونی رۆژگارو پاش چەند سەدەیەك لە گۆڕان و گۆڕانکاری بووە بە وەڵامدانەوەی پێداویستیانی گەلەك نهێنی دی قوڵترو قوڵتر.

کەواتە رۆمان کە وەکو هونەرو ژانرێکی ئەدەبی سەرڤە سەرڤە (لە ئەدەبیاتی کۆندا ژانرێکی بازاڕی بووەو تا سەدەی هەژدەش هەر قێزەوەرو ناپەسەند بووە) پەرەی سەندو بە ئامانج و مەرامی غەریب لە ماهیەتی خۆی موتوربەو دەوڵەمەند بوو... بە کورت و کرمانجی رۆمان لەگەڵ مرۆڤی تازەدا لە دایك بووەو پەرەی سەند...

(٢)

(دۆنکیشۆت) بریتییە لە تەوس و قەشمەری بە وەهم و خەیاڵاتی سوارچاکی، کە سرڤانتس گاڵتەی بە خەیاڵاتی دونکیشۆت دەکرد لە هەمان کاتدا بەشداری لە وەهم و خەیاڵاتی سەردەمی خۆی دەکرد.

رۆمان لە کۆتایی سەدەی حەڤدەوە تا سەرەتای سەدەی بیستەم، پەرەی سەندو بە (حەقیقەت) ئاوس بوو. لەوە دەرچوو تەنیا بۆ سەرنجڕاکیشان بێ، وای لێهات خەڵکی بڕواننە ئامانجەکانی: ئامانجی بریتییە لە وێنەگرتنی مرۆڤ، یان قۆناغێکی مێژوو، یان کەشفکردنی میکانیزمی کۆمەڵگە، لە دواجاریشدا وردترین گیروگرفتی دەخاتەڕوو.

لە سەدەی حەڤدەدا هەموو شتێك هەر گێڕانەوە بوو، خەڵکی دیقەتی ئەوەیان نەدەدا کە (کار)ی مرۆڤ کەرەستەی بنەڕەتی داهێنان و ئەفراندنی رۆمانە.

لە سەدەی حەڤدەدا ئەوە بوو کە گەمەی زمان و زمانبازی و رێزمانبازی گۆڕا بە لێکدانەوەی حەقیقی سۆزەکان.. بە کورتی ریای ئەدەبی جوان و رازاوە چوار دەوری ئەم سەدەیەی تەنی.. جاران قارەمان بەدەستی گوتیار (نووسەر بوو) گوتیار (راوی) بە کەیف و ماشای خۆی هەڵیدەسوڕاند، لێی

دەكۆڵییەوە. حەپسی دەكرد، تەجرەبەو تاقیكردەوەی لەسەر دەكرد: هەم زیندانەوان بوو هەم جەلاد، بەلاٌم رۆمانی تازە بوو بە قەرەوێڵەكەی برۆكۆست* (كەسایەتییەكی ئەفسانەییە گوایە هەر بەوە سوكنایی نەدەهات كە رێبوارانی رووت دەكردەوە، بەڵكو لەسەر قەرەوێڵە تایبەتییەكەی خۆی درێژی دەكرد، هەر كەسێك لاقی لە قەرەوێڵەكە درێژتر بوایە بۆی دەبڕییەوە، هەر كەسێك كورتتر بووایە بە كندڕ رایدەكێشا تا بە قەد قەرەوێڵەكەی لێدەهات.) یان بوو بە ژووری ئەشكەنجە"

نووسەری رۆمانی (گوڵە زەنبەقی دۆڵێ) بۆ وێنە خادوم ورتسوف-ی ئازار دەدا، بەلاٌم فلوبیر هات و بەجارێ مەسەلەكەی ژێرو ژووركرد.

هەر خۆی ئازاری خۆی دەدا. رۆمانی (گوڵە زەنبەقی دۆڵێ)-ی بەلزاك شیتەڵكردنەوەیەكی سامناكە، بەتایبەتی لە وێنەگرتنی مەدام دومورتسوف\دا\" هەروەها رۆمانی (دومینیك)ی ئوجین فرومناف-ش ئازارو سۆزان روون دەكاتەوە.

بەمجۆرە رۆمان بە درێژایی سەدەی نۆزدە- جگە لە رۆمانەكانی نرفات و لوتدامون- پابەندو گیرۆدەی گرێیەكی سایكۆلۆژی و پابەندبوونی (قارەمانان) بە ئەشقێكی كاریگەرەوە بوو.

سەدەی بیست، لە هەندێ حاڵەتدا دەستبەرداری فەندوفێڵی گێڕانەوەو بابەتەكانی گێڕانەوە بوو، تا بایەخ بە (شذوذ)ی ویژدان و لق و پۆپەكانی ویژدان بدات. ئەو ویژدانەی گەڕێنرایەوە بۆ خودی خۆی و نیگەرانی و دڵەڕاوكێیەكانی و رازو نهێنییەكانی.. هەنگێ رۆمان زیاتر لە قەسیدەیەك دەچێت لەمەڕ رازەكانی ویژدان تا (رۆمان) یان گێڕانەوە. بۆیە موحافەزەكاران كە هەستیان كرد ئەم (ژانرە) تازەیەی ئەدەب، واتە رۆمان لە مێژووی ئەدەبیاتدا، بەتاسەیەكی پڕ نیگەرانیەوە روو لە ناخ دەكات، لە ناخی هەڵچوون، خەون، لایەنە پەنهانەكانی دەروونی مرۆڤ، ئەوەیان بلاٌوكردەوە كە خوێندنەوەی رۆمان بۆ كیژان خەتەرو بڤەیە" چونكە چۆن بابایەكی غەواس ناتوانێ جگە لە برێكی دیاریكراوی ئۆكسجین پتر لەگەڵ خۆیدا بەرێتە بن ئاو، رۆمانووسی بوێرو سەركێش و سادیش كە ئامادەیە گۆمی مەنگی دەروونی مرۆڤ بشڵەقێنێ، كە خۆی بە قولاٌیی نهێنییەكانی دەروونی مرۆڤدا دەكات ناتوانێ تەنیا برێكی كەم لە ئەخلاق لەگەڵ خۆیدا ببات... تەنیا دواتر رێگە بۆ رۆمان رەخسا خۆی بە قولاٌیی دەریایاندا، بە جیهانی دەروونی مرۆڤدا، بە هەموو جەنجاڵی و عاجباتییەكانیدا بكات.

رۆمان لە سەدەی نۆزدەدا دووچاری ئیغرایەكی دیكە بوو: ئیغرای بیری پتەو، كە دەیكات بە بەڵگەنامە، بە لێكۆڵینەوەی كۆمەلاٌیەتی، فێری وەسفی فۆتۆگراف و شیكردنەوەی كۆمەلاٌیەتی و بەڵگەنامەیی و ریپۆرتاژی دەكات. توێژەری زادەی كۆمەڵگەی خودان ژیارو شارستانیەتی بەرز، خودان بیری پڕوپووچ، كە رۆمانی وا لێكرد بە ناخی مرۆڤدا رۆ بچێ، ماوەیەكی یەجگار زۆر بە گوێرەی رێچكەی خۆی رۆیی، كۆمەڵگەی بۆرژوازی تازە داوا لە رۆمان دەكات و بە تەمایە زانیاری و بەڵگەی بداتێ، جا لێرەوە قوتابخانەی واقیعی پەیدا بوو..

(٣)

لێ رۆمان لە سەدەی نۆزدەدا وەرچەرخانێكی گەورەی بەسەردا هات، كە سەرهەڵدان و پەرەسەندن و سەركەوتنی بۆ مسۆگەر كردبوو بە (بەڵگەنامەیەكی) بە رۆمانكراو. ئەم وەرچەرخانە بەر لە هەر شتێك دەگەڕێتەوە بۆ هەلومەرجی بلاٌوكردنەوە. ئێمە ناتوانین لە رۆمانی واقیعی سەدەی رابردوو بگەین ئەگەر ئەوە لەبەر چاو نەگرین كە بۆ ئەوە دەنووسرا (لە گۆڤارێكدا یان لە رۆژنامەیەكی رۆژانەدا بلاٌوبكرێتەوە)

گەورەترین رۆمانەکانی سەدەی نۆزدە هەوەڵجار بە (زنجیرە) بڵاوبوونەتەوە. دیکنز لە ڕێگەی رۆژنامەوە بوو بەو رۆمانووسەو ناوی پەیدا کرد. دوستوفسکی لەسەر داواو هاندانی سەرنووسەرێن رۆژنامەکان، بە زنجیرە رۆمانی بڵاودەکردەوە.. بەمجۆرە توێژینەوەو شیکردنەوەی کۆمەڵ و نهێنی و پشت پەردەکانی کۆمەڵ و دیمەنە شایستەکانی بە وێنەگرتن، بەسەر ئەواندا داسەپا کە پێیان دەڵێن (واقیعییەکان).

رۆمانی بە زنجیرە (بە گوێرەی تێگەیشتنی سەدەی نۆزدە) بوو بە سەرامەدو پێشەنگی رۆمان. بەرهەمێن بەلزاك و دیکنز و زۆلاو تەنانەت فلۆبیر لە گۆڤاراندا بڵاودەکرانەوە.. بەلزاك شێوازو شێوەو ئامانج و ڕێچکەیەکی تایبەتی جیهانبینی و شیکردنەوەی لە رۆژنامەوانییەوە وەرگرت، بەڵام هەموو ئەمانەی گۆڕی کردی بە ڕێچکەیەکی ئەدەبی بۆ دەرککردنی جیهان.. بەلزاك نەك هەر خۆی بە نووسەرێکی بچووك یان ئەدیبێکی ئاسایی نەدەزانی، بەڵکو خۆی لە ئاستی ناپلیۆن\دا دەبینی و لە بارەی خۆیەوە دەڵێت: (... من دەتوانم کۆمەڵگەیەك بە تەواوەتی لە زەینی خۆمدا هەڵبگرم.) هەڵبەتە ئەوەی مایەی سەرسامییە، ئەو هونەرکارییەی کە بەلزاك جێگەی رەخنەی سایکۆلۆژی و رەخنەی کۆمەڵایەتی تێدا کردۆتەوە. بەلزاك، حەیوان و قاوغەکەی وەسف دەکات.

مرۆڤ و ژینگەو بنج و بناوانی لێکدەداتەوە، بەڵام دەرفەتی ئەوەشی دەداتێ کە زاڵ بێت بەسەر ژینگەی خۆیداو چارەنووسێك بۆ خۆی دابنێ.

دیکنز، یەکەم کەس بوو لە بڕی وەسفی دوورودرێژو تێروتەسەلی سایکۆلۆژییەوە روویکردە وەسفی ئەو کەشوهەوایەی کە سەدەیەك دواتر سینەما کەوتە کەشفکردنی بە هەرحاڵ وەسفی زیاد لە پێویست وردە وردە بایەخ و رەمزییەتی خۆی لە دەستدا، چونکە هونەری وەسف زۆرجار حەقیقەتی حیکایەتەکەی دەخستە بنەوە. ئێمە کە (مەدام بۆڤاری) یان چیرۆکێکی موپاسان دەخوێنینەوە لەگەڵیا تێکەڵ نابین، نابین بە هاوڕێی قارەمانەکانی: چونکە زۆر بەوردی و زیاد لە پێویست وەسف کراون و وا هەست دەکەین کە خۆیان خۆیان دەبینن، ئیدی نە لەگەڵیاندا هەڵدەچین و نە ئازار دەچێژین، وەکو چۆن لەگەڵ قارەمانانی دیکنز و بەلزاکدا دووچاری ئەمە دەبین و دەبین بە شەریکی ئەو مەینەتیانەی ژیان بەسەریاندا دێنێ..

(٤)

رۆمان هەرگیز ئەو رەواج و باوەی سەدەی بیستەمی بە خۆیەوە نەدی بوو. لە سەدەی بیستەمدا خەڵکی بە تەواوەتی روویان تێکردو برەوی سەند. رۆمان لەگەڵ پەرەسەندنی رۆژنامەوانی و رای گشتیدا گەورە بوو. رۆمان لە پاڵ لایەنی راگەیاندن و موناقەشەی رای گشتیدا، بوو بە ئامرازێك بۆ رامان و تێفکرین و سادەکردنی بابەتەکان و نیشاندانیان، لە سەردەمی بەلزاك یان دیکنزەوە بوو بە (ریپۆرتاژ)ێکی خەیاڵی، زۆلا زیاتر پێی لەسەر ئەم لایەنە داگرت. واتە ئەو ریپۆرتاژەی (فەلسەفەیەکی) کۆمەڵایەتی تێدا بەدی دەکەین.

دەبوایە رۆمان لە سەدەی بیستەمدا ئەم رۆڵە بپارێزێ: زۆربەی رۆمانەکان (گرفتێك) دەخەنەڕوو دەشێت ببێ بە بابەتێکی تەحقیقی رۆژنامەوانی، رۆمان لەگەڵ بەلزاك و فلۆبیر و زۆلاو موپاساندا واتە (کلاسیکییەکان) لە دایك بوو، پاشخانی مەلحەمی ئاڵۆزی پشتگوێ خست.. بەڵام جیهانبینییە واقیعییەکەی پاراست و بە شێوەیەکی بابەتیانە دیمەنە حەقیقییەکانی بەرجەستە دەکردو هەردوو

نووسەرو خوێنەری لە دەرێ و لە سەروو حەقیقەتەکەوە دانا وەکو تەماشاڤان و شیکەرەوەو داوەر، هونەری رۆمان لەو سەردەمەدا لە وزەی شیکردنەوەو لێهاتوویی سیحر ئامێزو نیشاندانی ئەم حەقیقەتەدا خۆی دەنواند.

لە سەدەی بیستەمداو لەگەڵ پەیدابوونی جۆیس و پروستدا ئیدی ئەم شێوازە رۆمانە بەرە بەرە لە باوکەوت و برەوی نەما. ئیدی رۆمانی میتا واقیعی پەیدا بوو، کە رۆر بلیمەتانە مالیجەی رازە کۆمەلایەتییە هەمە جۆرە بێ سنوورو بێ پایانەکانی دەکردو دیالۆگ هێندە خۆرسك و خۆبەخۆ لە رۆماندا جێی خۆی کردەوە، لە تۆ وایە دیالۆگی ئاسایی پچرپچری ناوخودی ژیانە. قارەمانانی رۆمان لە سەدەی نۆزدەدا یان لە سەرەتاکانی سەدەی ناوبراودا بەم شێوەیە قسەیان نەدەکرد...

بەلزاك لە سەردەمی واقیعیدا پێی دەگوتین کە (راستیناك) هەست بەچی دەکات، یان قارەمان قسەی نەدەکرد، بەڵکو بەلزاك قسەی دەکرد... بەڵام لە رۆمانی میتا واقیعیدا خوێنەر راستەوخۆ دەبێ بە شەریکی گیانی بە گیانی خۆشی و ناخۆشییەکانی قارەمان و دەبێت بە شەرێك شعور لەگەڵیدا.

رۆماننووسی میتا واقیعی لەسەر ئاستێن بێ شومار گەمان دەکات. هونەری (کورتکردنەوە)ی لەدەستدایە. جا بۆ ئەوەی (وێنەیەکی) قارەمانێکی بگرێت، هەر هەموو ئەوزارەکان بەکار دێنێ: ئیدی هەر لە دەستپێکی راستەوخۆی رووداوەکەوەو ئەوجا تەفسیرێن تەواوکەر، روانینێك لە دەرێڕاو یەکێك لە ناوەوەڕا، یەکانگیر بوونەوە لەگەڵ روانین و جیهانبینی قارەمانەکانی دیکەدا.

جا بۆ ئەوەی مادەکەی بتەقێنێتەوە، مەبەستمان (ژیانی رۆژانەیە) ئیدی هەموو رێگەیەك دەگرێتەبەر: وەسفی بابەتی، یەکێتی دەگەڵ ویژدانی قارەماندا، پەنابرنەبەر وەسفێك کە (شاهیدێك) دەیکات... تاد. هەروەها بە ئاسانی ئەوەش دەبینین کە چۆن گەمە بە زەمان دەکات.

بەڵام رۆمانی میتاواقیعی خەوشێکی هەبوو: ئەویش ئەوەیە کە رۆماننووس بە تەواوەتی بەسەر کەرەستەو بابەتی رۆمانەکەدا زاڵە.

(٥)

هەر لەو سەروبەندەدا کە حیکایەتی (بونیاد مەحکەم) گەییە لوتکەی گێڕانەوەو وەسف و شیتەڵکردنەوە، خرایە بەر لۆمەو گازاندەو تاوانبارکردن: رەمزییەکان پشتیان تێدەکرد، پاشینانی وان، کە بە زۆری رەمزییە کۆنەکان بوون وەکو (جید) لە شێوە قاڵبێکی پێچەوانەی رۆمان دەگەڕان ئەو مەنتیقە تێك بشکێنێ کە گوتیار بەسەر کەرەستەی رۆمانی دا دەسەپاند.

کاتێ ئەفراندن گیرۆدەی یەك ریتمی دەبێت و زۆر میکانیزمانە دەکەوێتە بەرچاو، ئیدی داهێنانێکی فرەدەنگ دێتە پێشی و خۆی دەسەپێنێ: ئیدی رۆمان بابەت و کەرەستەیەکی چڕتر دەگرێتە خۆو ژیانی هونەری پێ دەبەخشێت، ئیدی خوێنەر بەدوای گرێدا ناگەڕێت، بەڵکو تێکڕژانی چارەنووسەکان یەخەی هزرو بیرو هەستی دەگرێت، ئیدی لەسەر هێڵی سەرەکی ئاوازو ریتمەکەدا هێڵی دیکە تێکەڵی دەبن، دەپچڕێن، دەوەستن، ئەوجا یەکدەگرن و لە یەکدیدا دەتوێنەوە.

جا ئەمەش حیکایەتێکی پەستاوتە نییە، بەڵکو رەنگێن هاوتەریب یان لێکدووری هەندێ بابەتێن سەرەکین.. ئەمەش خۆی لە خۆیدا فرەدەنگی بە گەڵ خۆی دەخات و ئەوەمان پێ دەڵێن ژیان ئەوەیە لەو دیوی هەراو زەناو کپی و خامۆشی ژیانەوە دەبیسترێ، ژیان مۆسیقایە..

رۆمانی شموولی بەشێوەیەکی گشتی، تەنانەت لە ئەورووپاو لە ئەمریکاش، لە سەرەتاکانی سەدەی بیستەمدا برەوی سەندو رەواجی پەیداکرد.

رۆمـانی شمـوولی گشـتگیری سـۆڤیەتی کـە جیهانبینییـەکی میتـۆدی بـۆ مێـژوو ئاراسـتە دەکـات، بـە تەواوەتی گونجاو و کۆك و سازگارە. رۆماننووس کە پێشوەختە ئامانجەکانی دەزانێ و دیاریان دەکات، ئەمـە وای لێـدەکات ئازادانـەتر خـۆی بـۆ دروسـتکردنی هاوسـەنگی نێـوان هـەردوو رەگـەزی تراجیـدی و وێنەگری تەرخان بکات، هەر چەندە زۆربەی کات بایەخی کەمتر بە رەگەزی وێنەگری دەدات.

رۆمانی (دنی ئارام)ی میخائیل شولوخۆف داستانی ماڵباتی و مێژوویی خەڵکی قۆزاقی سەر رووباری (دن)ـە کـە نیـوە عەسـکەرو نیـوە شـوانن، لـە نێـوان سـاڵانی ١٩١٢- ١٩٢٠ لـەو رۆمانـەدا نەفەسـێکی مێژوویی، کە بە ئاشکرا تولستوی-مان وەبیر دێنێتەوە، سەربوردەی دەشت و ژیانی رۆژانەو قەرقەشـەی گونـدو نـاکۆکی خانـەوادەیی، وەرزو رۆژان، خۆشـی و شـادی، هەڵـەو توندوتیـژی ئەشـق-مـان بـۆ دەگێڕێتـەوەو ئێمـەش لـە سـادەیی گێڕانەوەکـەوە هەسـت بـە بـاری رۆژانـەی ژیـانی بـە کۆمـەڵ دەکـەین، هەست بە ژیان دەکەین وەکو چۆن مرۆڤ راستەوخۆ تێیدا دەژی، بە چاوی خۆی دەیبینێ، بە گوێی خۆی دەیبیستێ.

رۆمـانی گشـتگیرو فـرە رووداو ئەگەرچـی لـە بـاری شـیعرییەت و کۆمەڵایەتییـەوە لـە سەرچـاوەی مەلحەمییـەوە هەڵـدەقوڵێت، تـوانی پـەیامی رۆمـان وەکـو چـۆن سـەدەی نـۆزدەی دیـاریکردو خوڵقانـدنی بگەیەنێ، دیارە ئەمە پەیامێکە وشك ناکات و وەکو خۆشی و ناخۆشی و تیرەی بەشەر بەردەوامە، ئیدی بەمجۆرە لە سەدەی بیستەمدا شێوەیەکی دیکەی هونەر پەیدا بوو، بێ ئـەوەی شێوەکانی دیکـەی رۆمـان بخاتە ژێرەوە یان بسڕێتەوە.

(٦)

رۆمـان لـە سـەدەی بیسـتەمدا وای دەخواسـت گوزارشـت لـە ویـژدان و ناخێـك بکـات، نەیەتـە گێڕانـەوە، چونکە هەموو شتێك لە گێڕانەوەدا پێشوەختە لێکدراوەتەو گوتیار (راوی) ئاگای لـە هـەموو رووداوەکـان و ئاکامی رووداوەکانە، بـەڵام لـەرۆمانی تـازەدا گوتیـار هـەموو شـتەکان نازانێـت و شـتەکان ناکەونـە ژێـر رکێفی ئەوەوە. لێرەدا نووسەر بەرەبەرە جێی خۆی بۆ خوێنەر چۆڵ دەکات و خوێنەر دەبێ بە کەسـێکی چالاك و ئیجابی ئـەوتۆ کـە دەوری یەکـەمی لـە پرۆسـەی ئەفراندنی ئەدەبیدا هـەبێت... واتـە لـە رۆمـانی تـازەدا بابـەت نییـە یـان بابـەتی پێشـوەختە زانـراو نییـە، پاشـان بابەتەکـە لـە نـاو خـودی پرۆسـەی داهێنانەکەوە چەکەرە دەکات و بە شێوەیەکی خۆڕسك دروست دەبێ و پـەرە دەسـتێنێ. کـەواتە رۆمـانی نا ئاسایی دەخوازێ وەرگر سەرسام و مەدهۆش بکات.

لەبری وەسف و شەرح و شرۆڤە، هەواڵ و زانیاری پێشکەش بکات.

واتە هەموو پاشماوەی میراتی سـەدەی نۆزدە رەفز دەکاتـەوە.. جا بۆیـە ئەوانـەی لـە رۆمـانی ئاسـایی یاخی بوون، دەیانەوێ جیهانێکی رەمزی و هونەری بخوڵقێنن لـە بـری ئـەوەی جیهـانێکی ریـوائی ئـەوتۆ بخوڵقێنن کە دووبارە کردنەوەی جیهانی راستەقینە بێ، رۆماننووسـی راسـتەقینە، هونەرمەندێکە زیاتر لە خەمی بونیاتی هونەری رۆمانە تا لە خەمی جیهـانبینی فەلسـەفەی سـایکۆلۆژی تیـرەی بەشـەر بـێ، بـە هەرحاڵ رۆمان بە زۆر قۆناغدا هات تا لە دوا ئەنجامدا بوو بە هونەرو دەستبەرداری مێژوو و بارودۆخی مـەدەنی و حیکایـەت و گێڕانـەوە بـوو تـا جیهانبینییـەکی تایبـەتی بـۆ جیهـان بەدەسـت بـێنێ و جیهانبینییەك هاوتای جیهانبینی نیگارکێش و پەیکەرتاش بێ، واتـە وەکـو چـۆن نیگـارکێش بـە رەنـگ دەبینێ. پەیکەرتاش بە بارست دەبینێ، رۆماننووسیش دەتوانێ (سـەرنجی تایبـەتی خـۆی) بدینێ واتـە

(رووداوەکان و هەست) بداتە بەر زەین و ژیان و کەماڵی حەقیقەت بخولقێنێتەوەو بهونەرێنێ و رۆمان ببێ بە مەتەڵێك و خوێنەر بۆ خۆی هەڵی بێنێ و لێکی بداتەوە.

سەدەی بیستەم لەگەڵ بروستدا ئەوەی کەشفکرد کە حەقیقەتی رۆمان، وەکو جیهانی ئاسایی یەك شێوەی نییەو لە هەموو شوێنێکدا پابەندی هەمان یاسا نییەو چونکە کەرەستەی رۆمان (حیکایەتێك) نییە پێشەکی و گرێ و ئەنجامی هەبێ و بە دەوری خۆیدا بخولێتەوەو هەنگڵەشەلی بکات. دەشێت ژیانی هەژاری بوونەوەرێك، هێندەی نیگەرانی و دوو دڵی و وەسوەسە لەخۆ گرتبێ، ببێ بە کەرەستەو بابەت و هەوێنی رۆمانی زۆر چڕوپڕو ئاڵۆزو هونەری، چونکە ئەوەی ئەمڕۆ کرۆك و جەوهەری رۆمان پێکدێنێ (رەگەزی کاریگەری)یە.

(٧)

بەپێی پێناسەی فەرەنسی، رۆمان هەر لە سەدەی چواردەوە بریتی بووە لە دانراوێکی بازاڕی، بە زمانێکی بازاڕی نووسراو، حیکایەتێکی ساکاری بە زنجیرە دەگێڕایەوە. کارە جدییەکانی سەرووی حیکایەت ئەرکی قەسیدەی مەلحەمی یان فێرکاری بوو... رۆمان تا ساڵی ١٦٠٠ بریتی بوو لە (گوێزانەوەی بەرهەمی کۆنی رەسەن بۆ پەخشانێکی سۆزداری و زنجیرە حیکایەتی میللی...)

لەگەڵ ئەوەشدا ئەم ژانرە ئەدەبییە کە لە سەرەتادا تەنیا بۆ کات بەسەر بردن و سەرگەرمی بوو، لە سەدەی هەژدەوە هاتە ریزی هەرە پێشەوە، زانستەکانی دەروونزانی و کۆمەڵناسی دەوڵەمەندیان کرد، پاش ئەوەی وەکو ژانرێکی ئەدەبی هەوڵی دەدا خوێنەر سەرگەرم بکات و ئارەزووەکانی پاراو بکات بەرە بەرە رووی کردە ئەوەی پایەیەك لە ئەدەبیاتدا بگرێت کە گوزارشت لەکەڵکەڵەو ئارەزووەکان و داهێنان بکات. ئەوەبوو لە سەدەی بیستەمدا بوو بە بڵاوترین و باوترین شێوەی گوزارشت و هەموو ژانرە ئەدەبییەکانی دیکەی راماڵی و لە برەوی خستن. ئیدی لەم ماوەیەدا بە زەبری توانای خۆی و تەماحی ئەوەی کە لە بوارێن حەقیقەت و خەیاڵ و رەمزدا هەموو ئەو پێداویستی و توانایانە پڕ بکاتەوە کە لە رابردوودا ژانرە ئەدەبییەکانی دی گوزارشتیان لێدەکردن.

گوتمان رۆمان لە سەدەی بیستەمدا هەموو ژانرە ئەدەبییەکانی دیکەی راماڵی و لە خۆیدا تۆوی دان، بۆیە خەڵکانێك پێیان وایە (ئولیس)ی جیمس جویس قەسیدەیەکی مەلحەمییە لە جلکی رۆماندا یان بە پێچەوانەوە...

مەبەستی کۆنی مەلحەمە (داستان)و شیعر ئەوە بوو ژیان بگۆڕن بۆ ئەفسانە یان حیکایەتێکی خوازەیی، بەرهەمەکانی جیمس جویس، لە پشت رۆمانەوە، بۆنی ئەم پرۆسە ئەفسوناویانەی لێ دێ ئەگەر بەدیشی نەهێنابن، رۆمانی (هونەرمەند لە لاویدا) دیدالۆس و رۆمانی (ئولیس) گوزارشت لەم کێشە دژوارەی نێوان رۆمان و ئەو رۆمانەی دەیەوێ ریوایەت ببەزێنێ، دەکات. رۆمانی (ئولیس – ١٩٢٢) پلان و نەخشەیەکی فەلسەفی نهێنی هەیە. لەگەڵ ئەوەشدا کەرەستەو بابەتەکەی هیچە، بریتییە لە رۆژی ١٦ی حوزەیرانی ١٩٠٤ وەکو چۆن دەڵاڵێکی بچووك لە (دبلن)دا بەسەری بردووە، دەڵاڵەکەش لیوپولد بلوم–ە سەعاتەکانی ئەم رۆژە پڕن لە هەست و بۆنی جیاوازو زاوزێی بیروفکران و واقیعی سایکۆلۆژی و کۆمەڵناسی. بریتییە لە ٢٤ سەعات لە ژیانی جولەکەیەکی ئیرلەندی. جا لێرەدا پێویستە ئاماژە بۆ ئەوە بکرێت کە رۆمانی (داخراو) هەیەو رۆمانی (کراوە)ش هەیە. لە رۆمانی داخراودا حیکایەتەکە خۆی بەشی خۆی دەکات، هەموو شتێکی تێدا شەرح و شرۆڤە دەکرێت، مرۆڤ لە

ئاوێنەیەکی سایکۆلۆژی و کۆمەڵایەتیدا تەماشای خۆی دەکات، بەڵام لە ڕۆمانی کراوەدا نووسەر پێشوەختە لەگەڵ فرجینا وولف و جویس و کافکادا دەزانێ کە بۆی نالوێ خۆی ڕاڤە بکات و بە هوشیارییەوە لەوە حاڵی ببێ کە خوڵقاندوویەتی، واتە نووسەر دەسەڵاتی بەسەر ڕەفتاری قارەمان و ڕەوتی ڕۆمانەکەدا نامێنێ، بۆیە ڕۆمان بەو حەساوەی کە ریسکێکی هونەرییە دەبێت پشت بە شێوازێکی ناباو، سەرسامکەر، لە زۆربەی کاتدا، ببەستێ تا بابەتێک گەمارۆ بدات یان دەورو خولی بابەتێك بدات کە بە سروشتی خۆی پێناسە هەڵنەگرێت" چونکە هونەر دەقاودەق دەرفەت دانە بە چۆنیەتی بینینی ئاساییمان.

بە کورتی و کرمانجی هەمیشە -جگە لە هەندێ سەردەمێن کۆن- ئاسایی بووە کە خەڵکی هونەر بە داهێنانێك بزانن کە لە سەرووی ژیانەوەیە، هەندێ بە سامە، تا رادەیەك ئاڵۆزو بە تەمومژەو خەڵکی دەتوانن هەوڵبدەن لە ژیانی خۆیاندا لاسایی هونەر بکەنەوە، بەڵام کە هونەر لاسایی ژیان بکاتەوە، ئەمەیان لە هەموو سەردەمەکانی داهێنانی هونەریدا، بیرۆکەیەکی زۆر غەریب و نامۆ بووە.

(٨)

ڕۆمانی تەقلیدی لە یەك ڕوانگەو جیهانبینیدا کۆ دەبێتەوە ئەویش ڕوانگەو جیهانبینیی گوتیارە (ڕاوی) بۆ دنیا... بەڵام لە ڕۆمانی تازەدا، ئێمە پەیگیری ژیان، ڕووداو لە دوای ڕووداو، لە چوارچێوەی ڕەوتی دوا بەدوای یەکی زەماندا ناکەین، خوێنەر دەخرێتە ناو (ئێستایەکی کاریگەر)ی ئەدەبی کورت، چڕو تیژ تێپەڕەوەو هەموو شتێك لەم ئێستایەداو لە ڕێگەی فلاش باك و گەڕانەوەی خێرا بۆ پاشەوە ڕەنگدەداتەوە. لە ڕۆمانی تازەدا -کە ئالان ڕوب گرییە دامەزرێنەرێتی- مرۆڤ دەچێتە ناو قاوغی خۆیەوەو، لە ماوەی چەند سەعاتێکدا، لە چەند سەعاتێکی خەو زڕاندا، حیکایەتی خۆی بۆ خۆی دەگێڕێتەوە. ئیدی نووسەر یان گوتیار نایەت گوزارشت لە خۆی بکات، بەڵکو تەنیا دیمەنەکان ئاراستە دەکات بەبێ ئەوەی دەنگی خۆی بەو دیمەنانە ببەخشێت، واتە دەنگی گوتیارو شێوازی گوتیار لە بەین دەچێت و ڕۆمان دەکاتە کۆمەڵە ڕووداوێکی بابەتی یەك لە دوای یەکی وەستایانەو بێلایەنانە هەڵبژێردراو.

ڕۆمانی تازە هەوڵ نادات ببێ بە خودانی حەقیقەت، بەڵکو هەستکردن بە حەقیقەت چێدەکات. هەستکردن بە حەقیقەت لە ناوەوە، واتە ڕۆچوونە بەناو ناخی واقیعدا، کە مرۆڤ دووچاری هەزارو یەك بنبەست و کوێرەڕێ و هەزار لۆغانەی تاریك دەبێت و ڕووبەڕووی دنیای کێوی بەدەر لە هەر شەرح و شرۆڤەو لێکدانەوەیەك دەبێتەوە.

هەر ڕۆمانێکی هونەری سەرکەوتوو، لە ڕووی ئەستاتیکییەوە قاڵبێك وەردەگرێت. بەڵام شێوەیەکی ئامادەو گشتی بۆ ڕۆمان نییە" واتە هاوکێشەی ڕیتمی ڕۆمان و ئاوازی ڕۆمان لەگەڵ هەر ڕۆمانێکدا، لەگەڵ هەر بابەتێکدا، لەلای هەر نووسەرێك دەگۆڕێ و شێوازی تازە وەردەگرێت، ئەمەش لە بنەڕەتدا دەگەڕێتەوە بۆ زۆری و هەمە جۆری فاکتەرەکانی بواری ئەفراندنی هونەری.

ڕیتم، ڕەگەزێکی دیاری هونەرە، دیارە ئەم ڕیتمەش نا خوڵقێ و بەرجەستە نابێت تا هەموو جارێك بارودۆخی تایبەتی و دیاریکراوی بۆ نەڕەخسێت، بۆ وێنە ئێمە هەرگیز تووشی ڕیتمی هونەری ڕۆمانی (جەنگ و ئاشتی) نابین" بۆ ئەمە پێویست بە حاڵەتێکی کۆمەڵایەتی دیاریکراو هەیە، پێویست بە بوونەوەرێکی دیاریکراو، ڕوسیای کۆیلان، ئەرستۆکرات و فیودال، لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەدا هەیە، هەروەها پێویست بە لیون تولستوی یەکیش هەیە کە لە هەمان کاتدا سۆڤ و مرۆڤدۆست و ئەرستۆکرات

و دژە سوسیالیزم و ڕێبازی ناچرالیزم بوو. بەمجۆرە گیروگرفتی بابەت و نێوەڕۆك لە ڕۆمان دوور دەکەوێتەوە، بایەخی ڕۆمان بە بابەت و نێوەڕۆکەکەی دیاری ناکرێت، بەڵام بەبێ ئەم ناوەڕۆکەو بەبێ ئەم بابەتەش ناکاتە ڕۆمان. هونەر لە بابەتدا نییە، بەڵام پێوەیشی بەندە. هونەرمەند دەزانێت چۆن ناوەڕۆکی ڕۆمانەکەی هەڵدەبژێرێت. بۆیە ناتوانین هەرگیز بابەت لە هونەر دابڕین، جوانترین و راستگۆترین و پڕ بەهرەترین و پەیوەستترین ڕۆمان بە نووسەرەکەیەوە، ئەگەر نووسەرەکەی مالیجەی بابەتێکی نەکردبێ، لە خوێندنەوەی دووەمدا هەرەس دێنێ و لەبەر چاو دەکەوێت.

بۆیە ڕۆمان دەبێ بە زەبری (رەگەزی کاریگەری هونەری) سنووری بابەتەکەی (ببەزێنێ) هەر چەندە ئەم بابەتە زەرووریيە.

ڕۆمان لە هەر هەموو هونەرەکان پتر لە ژیان دەچێت، تەنیا بەوە چێدەبێت کە ئەو وێنەیەی پیشانمانی دەدات زادەی یاخی بوون بێ لە فەرمانەکانی ڕۆمان" **ڕۆمان بە مانا گشتییەکەی بریتییە لە باری سەرنجی شەخسی دەربارەی ژیان،** هەر ئەم باری سەرنجەشە کە بەپلەی یەکەم بایەخەکەی پێکدێنێ، ئەم بایەخەش بە گوێرەی دەوڵەمەندی و چڕی باری سەرنجەکانی نووسەرەکە دەگۆڕێت، بە کورتی ڕۆمان داستانێکی خودییە، نووسەر بە شێوازێکی تایبەتی خۆی ئازادانە وێنەی جیهان دەگرێت. ئەوەی گرینگە ئەوەیە کە بزانین ئاخۆ نووسەر شێوازو ڕێبازی تایبەت بە خۆی هەیە، ئەوی دیکەی خۆبەخۆ دەڕسکێ. حەقیقەتی ڕۆمان لە بابەتەکەیدا نییە، بەڵکو لە شێوازەکەیدایە. مەبەست لە شێواز، ڕێبازی نووسین نییە، چونکە لەم حاڵەدا ئێمە گیرۆدەی زمانەوان و شێوازپەروەران دەبین نەك ڕۆماننووس، بەڵکو مەبەست لە شێواز (ڕێبازو ڕێچکەو نەفەسی) تایبەتی نووسەرە کە لە باری هونەرییەوە قەناعەت بەخش بێ، بێ ئەوەی پەنا وەبەر سەلماندن و هێنانەوەی بەڵگە ببات.

سەرچاوە:

١- عالم الرواية، رولان بورنوف/ ريال اوئيلية- ترجمة نهاد التكريتي ط ١٩٩١ بغداد.

٢- قضايا الرواية الحديثة، جان ريكاردو/ ترجمة صباح الجهيم ط١ دمشق ١٩٧٧.

٣- تاريخ الرواية الحديثة، ر.م. البريس/ ترجمة جورج سالم- ط ١، ١٩٦٧.

سادقی هیدایەت
نموونەی مەرگی نووسەر

(١)

هەڵبەتە سەبارەت بە دەقی داهێنراوی ئەدەبی، دەبێ ئەوە رەچاو بکرێت کە نووسەر، دەق، رەخنەکر و خوێنەر پەیوەندییەکی ئورگانیان پێکەوە هەیە و لە حاڵی کارلێکدان و هەر یەکێك لەو لایەنانە نەخش و دەوری خۆی لە پێکهاتەی بەرهەم یان دەقەکەدا هەیە و بە زمانی تازەی رەخنەیی دەبێ بگوترێ کە هەر یەکێك لەو لایەنانە تاچ ئەندازەیەك بەرهەمە کە دەنووسێت یان دەقەکە دەخوڵقێنێ. بۆ وێنە بەلای ئەلیوت –ەوە (خوێنەر بە هەمان ئەندازەی خودی شاعیر مانای شیعرێك دیاری دەکات). هەڵبەتە ئەمە بۆ چوونێکی تازەیە و زۆر جیاوازە لە بۆ چوون و میتۆدە رەخنەییەکانی پێش خۆی.. جاران توێژەران و رەخنەگران، بە تایبەتی ئەوانەی کە (ناوەرۆك) و (فورم)– یان لێکدی دادەبڕی و لایەنی ناوەڕۆکیان لەسەر حیسابی فۆرم دەگرت، یئحتوبارێکی ئەوتۆیان بۆ زمان وەکو لایەنێکی دەق دانەدەناو زمانیان بە هۆیەك لە هۆیەکانی دەربڕینی ئەدەبی دادەنا کە گوایە هیچ رۆڵێکی لە دیاریکردنی ناوەڕۆکدا نییە. بەڵام تێوری بونیادگەری – لەسەر بنەمای تێوری زمان ناسی فەردینان دوسوسور – تەقریبەن سەلماندی کە زمان دەورێکی کارای لە دیاریکردنی مانا و نێوەڕۆکی بەرهەم و دەقی ئەدەبیدا هەیە، و لەم بارەیەوە زێدەرۆیش کراوە. بەهەر حاڵ ئەگەر ئەم شۆڕشە زمانەوانییەی سوسوریش پەیدا نەبووایە، دیسان بۆچوونی ناوەڕۆك بازان، بە تایبەتی توندڕەوەکان، پەسند نەدەکرا، چونکە لە هیچ دیاردەیەکدا فۆرم و ناوەڕۆك بە تەواوەتی قابیلی لێکدی جیابوونەوە و جیاکردنەوە نین..

جا بابێینەوە سەر مەبەستی خۆمان، ئەوەی بەرهەرمێکی ئەدەبی لە بەرهەمێن مێژوویی یان سیاسی یان کۆمەڵناسی و یان... جیادەکاتەوە (ئەدەبییەتی) ئەوە بەرهەمەیە، جا ئەو (ئەدەبییەتە)ش لەوێوە پەیدا بووە کە ئەدەبیات بە زەبری (ئەوزار) یان (فەند)ی تایبەتی خۆی دەبووە مایەی ئەوە کە بابەتەکەی، مانا و ناوەڕۆکەکەی (ناباو) بێ، واتە روون و ئاشکرا نەبێ، تەنیا لەم رێگەیەوە بەرهەمێن

خاڵیسە و بێ غەل و غەش چێ دەبوو بۆ وێنە ئەگەر بەرهەمێك تەنیا دەنگدانەوەی بیروبۆچوون و باوەڕێن نووسەرەکەی بێ، یان نمایندەی رووداووە دیارە باوە کۆمەڵایەتییەکان بێ، ئەگەر لە ئەنجامدانی ئەو مەبەستانەشدا سەرکەوتنی بە دەست هێنابێ ناچێتە خانەی بەرهەمی ئەدەبی خاڵیسەوە.

بەڵکو دەشێت بچێتە خانەی بەرهەمی بیوگراف، ئۆتوبیوگراف، کۆمەڵناسی و ئەو شتانەوە کە بە هەندێ کەرەستەی ئەدەبی (بۆ وێنە: کێش و قافیە) رازێنرابێتەوە.

هەڵبەتە ئەم بۆچوونە پاشان لە ئەنجومەنی زمانەوانی پراگدا (کە یاکوبسن دیارترین ئەندامی بوو) پەیگیری کرا، و پاشتر لەگەڵ پەیدابوون و دەرکەوتنی بونیادگەری و هەڵوەشاندنەوەگەرییدا – هەڵبەتە بە زمان و شیکردنەوەی پێشکەوتووتر – گەییە لوتکە خۆی.. کە لەم میتۆدەدا بایەخ و گرینگی نووسەر و هاندەرەکانی نووسەر بەرادەیەك لە توێژینەوەی بەرهەمێکدا کەم دەبێتەوە دەگاتە رادەی سڕینەوە و نەمان و بەمەش دەگوترێ مەرگی نوسەر هەڵبەتە (مەرگی نووسەر) ناوی یەکێك لە گوتارەکانی رۆلان بارت – ە کە بە ووردی لەو مەسەلەیە دەکۆڵێتەوە. واتە هەر کە پرۆسەی نووسین دەست پێدەکات ئیدی پەیوەندی نێوان خوێنەر و نووسەر دەپچڕێ و نووسەر لە مەرگی خۆی نزیك دەبێتەوە. رۆلان بارت دەڵێت بەر لە رینیسانس کەسایەتی نووسەر لە ناوا نەبوو، بەڵکو (گوتیار) کارەکەی ئەوی نیشاندەدا و دەخستە روو. لێ لەوە بەدواوە، واتە لەگەڵ سەرهەڵدانی سەردەمی رینیسانسدا ئیدی تایبەتمەندییەکانی نووسەر و ژینگەی نووسەر لە هەڵسانگاندن و توێژینەوەی بەرهەمی نووسەردا، گرینگییەکی زۆریان پەیدا کرد و لە ئەنجامی دەقی ئەدەبی هەر نووسەرێك لەبەر رۆشنایی رەوشت و رەفتار و راو بۆچوون و باری دەورونی و لایەنە جۆراو جۆرەکانی ژیانی خودی نووسەردا دەخرایە بەر شرۆڤە و هەڵسانگاندن و لێکدانەوە، ئەمەش بووە هۆی ئەوەی کە نەك هەر دەسەڵاتی نووسەر بەڵکو دەسەڵاتی رەخنەگریش بچەسپێ و هیچ دەورێك بۆ خوێنەر لە دیاریکردنی ناوەڕۆکی بەرهەمەکە (دەقەکە) نەمێنێ، واتە چەسپینی دەسەڵاتی نووسەر و روخنەگر لەسەر حەساوی خوێنەر بوو، چونکە کاتێ کە تایبەتمەندی شەخسی و کۆمەڵایەتی نووسەر لە ناوجەگەری دەقەکەدا حەسا و بکرێ، هەنگینێ مێژوونووسی ئەدەبی، توێژەری ئەدەبی و رەخنەگری ئەدەبی، کە لە خەڵکانی دیکە پتر ئاگاداری ئەو تایبەتمەندییانەی نووسەرن، رۆڵی (رونکەرەوەی) دەقەکە دەبینن بە گوتەیەکی دیکە رەخنەگر دێ بە خوێنەر دەڵێ کە (مەبەستی) نووسەر لە دەقەکەیدا ئەم یان ئەو شتەیە. ئەمە لە کاتێکدا کە ئەگەر نووسەر و تایبەتمەندییەکانی نووسەر وەلابنرێن، ئیدی مەسەلەی رونکردنەوە و شرۆڤە، بەتاڵ دەبێتەوەو ئەو بایەخەی نامێنێ.

بەمجۆرەیە کە نووسینێك وەکو یەکەیەکی یەکپارچە دەردەکەوێ و تەجەلی دەکات چونکە هەر دەقێك لایەنی جۆراوجۆری هەیە کە رەگی دەچێتەوە سەر گەلێك سەرچاوەی رۆشنبیریی.. تاقە خاڵێك کە لایەنە هەمە جۆرەکانی دەقێك کۆبکاتەوە و بگرێتە خۆ خوێنەرە – نەك نووسەر وەکو تا ئێستا باو بووە – خوێنەر بریتیە لە هاماج و کەش و هەوایەك کە هەموو ئەو دەستەواژانە دەگرێتە خۆ کە دەقێك یان نووسینێك پێك دەهێنن، بێ ئەوەی هیچ یەکێك لەو دەستەواژانە لە دەست بچن.

لە روانگە کلاسیکییەکەوە نووسەر بەر لە بەرهەمەکەی هەیە: نووسەر دەخوێنێتەوە، فێر دەبێ، تاقی دەکاتەوە، رەنج دەبات و لە ئاکامدا بەرهەمەکەی چێ دەبێ. واتە پەیوەندییەکی زەمانی – مێژوویی لە نێوان نووسەر و دەقی نووسینەکەیدا هەیە وەکو ئەوەی نووسەر باوك بێ و نووسینەکە فەرزەند بێ، یان

نووسەر نیهاد بێ و نووسینەکەی گوزارە، بەڵام لە روانگە و بۆچوونی تازەی ئەدەبییەوە، لەبەر هەمێن تازەی رۆژگاری ئێمەدا ئەم مەودا زەمانییە لە نێوان نووسەر و دەقدا نییە، ئیدی دەق ئەو بەرهەمە نیە کە پاش ساڵانێك لە کارو کۆشش لە بۆتەی ئەزموونی تاکێکەوە پەیدا بووبێ و هەڵقوڵابێ، بەدەستی ئەو (نووسەر) مشت و ماڵ درابێ، وەکو راپۆرێك لە لایەن ئەوەوە عەرز کرابێ. نووسین، ئیدی – جگە لە زمان، کە لە زمانەوانی تازەدا، هەر سەرچاوەیەك یان سەرەتایەکی دی رەت دەکاتەوە – هیچ سەرچاوە و سەرەتایەکی دیکەی نییە، نووسەر ئێستا هەیە و نووسینەکەش هەنووکە دێتە نووسین. لە راستیدا نووسەر زیاتر سەیری بەرهەم دەکات تا بینووسێت. (یەکێتی دەقێك لە دەست پێکیدا نییە بەڵکو لە مەخسەد و مەبەست و ئامانجیدایە) واتا یەکێتی لەوێدا نییە کە لێیەوە دەست پێدەکات، بەڵکە لەوێدایە کە پێی دەگات. کەواتە یەکێتی بەرهەمێك لە خوێنەردا بەرجەستە دەبێت نەك لە نووسەردا. بەڵام ئەم مەبەستە – ئەم خاڵەی کە دەق دەیگاتێ – شەخسی نییە، چونکە خوێنەر بەواتای گشتی وشە، تاکێکی تایبەت و دیاریکراو نییە، و ژیاننامە و چین و باری سایکۆلۆژی و دەروونی تایبەتی نییە. بەڵکو تەنیا فاکتەرێك – ـە کە لە یەك بنکەدا، لە یەك خاڵدا هەر هەموو ئەو رەگەزانە کۆ دەکاتەوە کە دەقێکیان پێك هێناوە. (رەخنەی کلاسیك هەرگیز بایەخی بە خوێنەر نەداوە و بە هەندی نەگرتووە، لە روانگەی کلاسیکەوە نووسەر تاقە کەسی (کارا و کاریگەر و دیاریکەرە) لە ئەدەبیاتدا... جا بۆ ئەوەی ئایندەی نووسین دروست بکەین پێویستە ئەفسانەی (نووسەر) سەرنگون بکەین: دەبێ لە دایکبوونی خوێنەر بە بەهای مەرگی نووسەر بێ.)

دیارە ئەم روانگە و بۆچوونە، لە بنەرەتدا لە سەرەتاکانی سەدەی بیستەمەوە دەستی پێکردوە و لە ئاخر و ئۆخری سەدەی بیستەمدا – بە تایبەتی لە بواری تیۆری ئەدەبی بونیادگەری و بونیادشکێنیدا – گەییوەتە لوتکەی خۆی و تەواو رەواجی پەیدا کردووە و برەوی سەندووە و بووە بە مۆدی رۆژ و هەڵبەتە پێویستە ئاماژە بۆ ئەوە بکەین کە هیچ برە و سەندنێك تا سەر نامێنێ و .. هیچ هەقیقەتێك بە دەقی خۆیەوە نامێنێ و لە ناو پرۆسەی گۆڕاندا دەگۆڕێ، و هەر کۆنێکی ئەمڕۆکەش بگری تازەی دوێنێ بووە، هەر تازەیەکی ئەمڕۆکەش دەبێ بە کۆنەی سبەینێ و هیچ دیاردە و رووداوێك لەم سوننەتەی ژیان ناخەڵەسێت و دەرباز نابێت.

بەم پێیە و لەبەر رۆشنایی بۆچوونەکانی رۆڵان بارتدا ئەوەمان بۆ ساغ دەبێتەوە تا رۆشنبیریی و ئەدەبیات لە کۆمەڵگەدا بەرینتر و گشتی تر بێ، واتا دیموکراتیك تر بێ، دەوری رێژەیی وەرگر و خوێنەر (واتە تێکرای مەردم) لە پێکهێنان و پێناسەی ئەدەبیاتدا پتر دەبێ و رۆڵی نووسەر کەمتر دەبێ. **لە کۆمەڵگەی سەرەتاییدا ئەدەبیات بە رێژەیەکی زۆر (جەماوەری)یە، یانی زیاتر لە داستان و ئەفسانە و شیعر و مەتەڵ و ئاواز و گۆرانی عامیانەپێکهاتووە، لە حاڵەتی وەهادا ئەدەبیات (خاوەن) و (دانەر) و (بێژەری) دیار و ئاشکرای نییە، بەڵکو لە رێگەی نەقڵ بێژ و گوتیار و شایەرانەوە دەگەیەنرێتە خەڵکی.**

لێ کاتێ لەسەر بناغەی هەمان ئەو نەقڵ و سرود و داستان و ئەفسانانە.. بەر هەمێن حەماسی و لیریکی و وەسفی و ئەو شتانە هاتە رۆنان و تۆمار کران، ئیدی خاوەنەکانیان لە عەوامی خەڵك و هەروەها لە نەقڵ بێژان و شایەران و سروود بێژان جیاکرانەوە و هاتنە ناسین. ئەوەبوو بەرهەمێن ئەدەبی بەناوی هومەر و سوفوکلیس و بیلی تیس و فیرجیل.. و أمری القیس و فەرەزدەق و ئەبو نواس... و رودەکی و رابیعە و فەررخی و فیردەوسی... و رونیسار و رابلیە و شکسپیر هاتنە ناسین. بەڵام جارێکی دیکە و لە قۆناغێکی باڵاتردا – بە تایبەتی لە نیوەی دووەمی سەدەی بیستەمدا، بە تایبەتی لە وڵاتانی

پێشکەوتوودا – کە خوێنەواری و کتێب خوێندنەوە و تەنانەت سینەما و رادیۆ و تەلەفزیۆن پەرەی سەند و گەلێك لە خوێنەران بە رێژەی جۆراوجۆر هەم لە خوڵقان و هەم لە نەقدی بەرهەمێن ئەدەبی و هونەریدا شارەزاییان پەیدا کرد، ناوەڕۆك و رەمز و ئەوزار و تەکنیکی ئەدەبی کەمدابێژێك حاڵەتی تایبەتی و ریزپەڕی خۆی لە دەست داو بەهەمان رێژەش خوێنەری ئەمڕۆش لە خوڵقاندن و نەقدی بەرهەمێن ئەدەبیدا – بە تایبەتی لە بەرهەمێن ئەدەبی سەردەمی خۆیدا – بەشێکی گەورەتر بەدەس دێنێ و بەشدارییەکی پتر دەکات.

بە هەرحاڵ کە دەق بە وشە سپێردراو، وشە لەناو پێکهاتەی دەقدا بوو بە تانوپۆی زمان و خوێنەریش پەی بەرەمز و رازی برد، ئیدی دەستکراوەتر دەبێ لە چۆنیەتی مامەڵە کردن لەگەڵ دەقەکەدا و پێویستی بە نووسەر نامێنێ، و نەمانی نووسەریش رەنگە نەمانی رەخنەگری بە دوادا بێ و ئیدی هەم دەسەڵاتی نووسەر و هەم دەسەڵاتی رەخنەگر هەرەس دەێنن و خوێنەری جددی لە دایك دەبێ و بە خۆی هەموو بۆشاییەکان – ئەگەر بۆشایی رووبدات – پڕ دەکاتەوە و بە خۆی نێوەڕۆك و مانا و بایەخی دەقەکە دیاری دەکات.

(٢)

دەڵێن هەر کەسێك – و لە ئەنجامدا هەر نووسەرێك – لە بنەڕەتدا زادەی سەردەم و شوێنی خۆیەتی، یانی زادەی کۆ فاکتەرێن کۆمەڵایەتی و رۆشنبیریی و پەروەردەیی و مێژوویی ئەو شوێن و سەردەمەیە کە تیایدا پەروەردە دەبێ و بەرهەمی خۆی تیادا دەخوڵقێنێ.. هەڵبەتە ئەم رێسایە ناتوانێ بە وردی مانا و چەمکی بەرهەمی نووسەرێك یان مەبەست و نیازی نووسەرێك دیاری بکات. ئەمە جگە لەوەی، وێڕای ئەوەی کە ئەو فاکتەرانە هەر یەکێکیان بە رێژەیەك دەوریان لە خوڵقانی بەرهەمێکدا هەیە، دابەزینی بەرهەمێك بۆ ئاستی نموونەیەکی دەروونناسی، یان تیۆرییەکی کۆمەڵایەتی، یان بەرنامەیەك یا شیکردنەوەیەکی سیاسی، ئیدی هیچ شتێك بۆ ئەدەبیات نایەڵێتەوە. بۆ نموونە ئەگەر تاوان و سزا – ی دۆستۆفسکی تەنیا رەنگدانەوەیەکی حاڵەتە وردە دەروونییەکان بێ و دادگا – ی کافکا وێنە گرتنێکی فۆتۆگرافی کۆمەڵێك مەسەلەی روونی کۆمەڵایەتی بێ ئەدی رۆڵ و فایدەی ئەدەبیات چییە؟ هەر هەموو ئەم فاکتەرانە بەشێوە و رێژەی جۆراوجۆر دەور لە خوڵقانی بەرهەمێکدا دەبینن، لێ بەرهەمێکی ئەدەبی – ئەگەر بەراستی ئەدەبییەتی تێدا بێ – نایەتە خوارەوە بۆ ئاستی هیچ یەکێك لەوانە، واتە نابێ بەهیچ یەکێك لەوانە، ئەگەر ببێ ئەوا لەسەر حیسابی ئەدەبییەتەکەیە و لە ئەدەبییەت دەکەوێ. کەواتە دەرگا بە پلەی جۆراوجۆر و جیاواز بۆ رەخنە و رەخنەگر کراوەیە. و خوێنەریش بە رێژەی جیاواز بەشداری لەم رەخنەیەدا هەیە و لەوەشە لە هەندێ جارا بەتەواوەتی جێی رەخنەگر بگرێتەوەو (کە ئەمە خۆی لە خۆیدا بەرانبەر بە مەرگی رەخنەگر و پاشان مەرگی نووسەر دەوەستێتەوە).

بەهەر حاڵ پێویستە ئاماژە بۆ ئەوە بکرێ کە جاران گەلێك لە تایبەتمەندییە جۆراوجۆرە فەردی و کۆمەڵایەتییەکانی نووسەرێکیش لە رێگەی رەخنەگرەوە دەگەییە خەڵکی، واتە خەڵکی زیاتر لە رێگەی شەرح و شرۆڤەو توێژینەوەی رەخنەگر لە کەسایەتی و ژینگەی کۆمەڵایەتی نووسەر، نووسەریان دەناسی بەتایبەتی کە هیچ ژینامە و بیرەوەرییەك دەربارەی ئەو نووسەرانە لەبەردەستدا نەبووە، و ئەمە پتر لە رێگەی زەینی رەخنەگر و خوێنەرەوە مانای پەیدا کردووە و بەم شێوەیە ئەو ژینامەو بیرەوەریانەش قابیلی تەئویل و لێکدانەوەی جیاوازن" بەڵام خاڵی گرینگ ئەمەیە کە لە زۆر بوارا، گەلێك لە (زانیارییەکانی) رەخنەگرو خوێنەر دەربارەی ژیان و ژینگەو تایبەتمەندی فەردی و کۆمەڵایەتی

نووسـەر لـە خـودی بەرهەمـە ئەدەبیـەکانی ئـەوەوە هـەڵێنجراوە. بـەمجۆرە خـودی نووسـەریش تـا ئەندازەیەکی زۆر لە ڕێگەی بەرهەمەکەیەوە دەناسرێت، ئەمە لە حاڵێکدایە کە بەرواڵەت وا پێدەچێت کە ئاشنایی دەگـەڵ تایبەتمەنـدی فـەردی و کۆمەڵایـەتی نووسـەرو ژینگـەی کۆمەڵایـەتی نووسـەردا، مانـاو چەمکی بەرهەمەکەی دیاری کردووە. بەهەر حاڵ زۆر جار بەرهەمی نووسەر کاریگەری خۆی هەیە لە ناساندنی نووسـەردا. واتـە نووسـەر بـوونێکی ڕێـژەیی لـە بەرهەمیـدا هەیـە و بەرهەمەکـەی دەبـێ بـە کلاورۆژنەیەك بۆ ناساندنی. سادقی هیدایەت یەکێکە لەو نووسەرانە.

***

مەسەلەی حوزوری ڕێژەی سادقی هیدایەت لە بەرهەمەکانیا دەکرێت بە دوو شێوە بخرێتە روو: یەکەم هاندەرو نیازو نییەتی هیدایەت لـەم بەرهـەم یـان لـەو بەرهەمیدا یـان لـە کۆی بەرهەمـەکانیا چی بووە، و ماناو چەمکی چیرۆکەکانی چییە. دووەم: شەخسی خۆی" خودی خۆی تا چ رادەیەك لە چیرۆکەکانیا حازرە، واتە تەبع و تەبیعەت و خوو خدەو ئەتوار و، بیرو بۆچوونە کۆمەڵایەتییەکانی بە چ ڕێژەیەك لە چیرۆکەکانیدا رەنگی داوەتەوەو بەرجەستە بووە؟!

سـەبارەت بـە هانـدەرو نیـازو نییـەت و مەبەسـتی نووسـەرو ئـەوجا ئـەو مانـاو چـەمکەی خـۆی لـەناو بەرهەمەکەیدا پێی قاییلە و مەبەستیەتی، لە باشترین حاڵەتدا هەر نووسەر خۆی دەتوانێ دیاری بکات و ئـەم شـتەش یـەجگار کەمـەو ئـەوجاش ئـەو بەرهەمـە قسـەو لێکدانـەوەو شـەرحو شـرۆڤەی دیکـەش هەڵـدەگرێت. سـەبارەت بـە پرسـیاری دووەم ئەمـە قـابیلی لێکدانـەوەو توێژینەوەیـە چـونکە هـەم ژیـان و بیروپۆچوون و ژینگەی نووسەر بە جۆرێك لە جۆران لەبەرهەمیا رەنگدەداتەوەو خۆ سەبارەت بە یەکێکی وەکو هیدایەت، ئەوا زانیاری – جیا لەبەرهەمە ئەدەبییەکانی – لەبەر دەستدا هەیە.

لێرەدا زیاتر چیرۆکەکانی هیدایەتمان مەبەستە تا کارەکانی دیکەی. کارە چیرۆکڤانییەکانی دەکرا بەسەر چوار جۆردا دابەش بکرێن چیرۆکێن ریالستی و رەخنەوانی وەکو (طلب امرزش، علویە خانم)، نمایشـنامە و چـیرۆکە ناسیونالیسـتی و رۆمانتیکـەکانی وەکـو:(پـروین دخترساسـان، اخـرین لبخنـد)، چـیرۆکێن تـەنزئامێزو تەنزنامـەکانی وەکـو (حـاجی اقـا، قضـیە زیربتـە، و وغ وغ سـاهاب)، چـیرۆکە سایکولوژییەکانی وەکو (بوف کور، سەقطرەخون)، زندەبەگور، مردی کەنفش را کشت، عروسك پشت پردە).

هەڵبەتـە ئـەم خانەبەندییـە بـەو مانایـە نییـە کـە هـیچ جـۆرە تێکـەڵاوی و وێکچـوونێك لـە نێـوان ئـەو چیرۆکانەدا نیە، بەڵکو تەنیا بۆ ئەوەیە کـە هـەر گرووپێك لـەو چوار گرووپە ئەوەنـدەیان تایبەتمەنـدی و خاڵی هاوبەش لە نێوان دا هەیە کە لە گرووپەکانی دی جیا بکرێتەوە.

یـەکێك لـە تایبەتمەندییـەکانی چیرۆکە ریالیسـتی و رەخنەوانییـەکانی هیدایـەت ئەوەیـە کـە حـوزوری نووسـەر وەکـو ژیـانی تایبـەتی و سـایکولۆژی و تـەبع و تەبیعـەت و بۆچـوونە کۆمەڵایەتییـەکانی، بەشێوەیەکی گشـتی و لـە چـاو گرووپـە چیرۆکەکانی دیکەیـدا یـەجگار کـەم و ناچیزەیەو هەسـتی پـێ ناکرێـت. ئـەم چـیرۆکانە لایەنـە جۆراوجۆرەکـانی ژیـان و داب و نـەریت و ئـەتوارو رەوشـت و هـەڵس وکەوتی خەڵکی ئاسایی شارنشینی سەردەمی ئەوە (هیدایەت) بەڵام ئەمانە لە قاڵبی بەرهەمی ئەدەبیدان نەك لە قاڵبی راپۆرتی رۆژنامەوانی و تێبینی و شـەرح و شیکردنەوەی کۆمەڵناسـی. هیدایـەت بـەزمان و تـەکنێکن چیرۆکڤانی رەوشـت و داب و نـەریت و رەفتـار و پەیوەنـدی و بـاوەڕو گیروگـرفتی ئـەو خەڵکـە بەرجەستە دەکات و پێشانی دەدات. هەڵبەتە لەم چیرۆکانەدا هیچ لایەنگیرییەکی چینی چەوساوە بەدی

ناكرێت و هیچ ڕێچکەو ڕێبازو بەرنامەیەکی سیاسی زەق هەست پێناکری" خۆ ئەگەر بەرێکەوت و بە شێوەیەکی رەوتەنی و بەلەز جۆرە، داوەری و قەزاوەتێك بەدی بکرێ، ئەوا داوەرییەکی سەلبی یە، چونکە گەلێك لە کاراکتەرانی ئەم چیرۆکانە خەڵکانی دووڕوو، درۆزن، بەد خوو بەد رەوشت و جار جار دزو پیاو کوژان، ئەمەش زادەو بەرەنجامی خەسڵەتێن ریالیستی و رەخنەوانی خودی چیرۆکەکانە. بەهەر حاڵ نووسەر داوەرییەکی ئەوتۆ سەبارەت بە گوفتارو کرداری ئەوانە ناکات و خۆ ئەگەر رەخنەگر یان خوێنەر داوەرییەکی لەو بابەتەی بەمیشکدا بێ، ئەوا داوەری ئەوە نەك هی نووسەر.

بەرهەمە ناسیونالیستی و رۆمانتیکەکانی هیدایەت، پێچەوانەی گرووپی پێشووە. واتا ئامادە بوون و حوزۆری سۆز و باوەڕێن نووسەر لەم بەرهەمانەدا – کە ژمارەشیان زۆر نییە – بە رادەیەکە کە هەندێ جار کار دەگاتە شیعاراتبازی و تەنانەت حنێو دان. ئەم بەرهەمانە رەنگدانەوەی ئەو ناسیونالیزمە رۆمانتیکیەیە کە رەگی لە سەدەی نۆزدە و بناوانە قوڵەکانی شۆڕشی مەشروتە دایە، بەڵام لە گەرمەی جەنگی جیهانی یەکەمدا – و بە تایبەتی پاش کۆتایی جەنگ – تەقییەوە و کارێکی زۆری کردە سەر هەموو لایەنی کۆمەلایەتی و شارستانی ئێران. لایەنی رەسمی و دەوڵەتی ئەم ناسیونالیزمە بە خێرایی بوو بە ئایدولوژی دەسەڵاتی حوکمران. بەڵام لایەنە رۆشنبیری و نا رەسمییەکانی لە نێوان رۆشنبیران و نووسەران و شاعیران و خوێنەواراندا – تەنانەت لەناو ئەوانەشدا کە وەکو هیدایەت لە گەڵ دەسەڵاتی حوکمران تەبا نەبوون – رەواجی پەیداکرد و پەرەی سەند.

بە هەرحاڵ بیر و بۆچوونی ناسیونالیستی و رۆمانتیکی نووسەر بەشێوەیەکی زەق لە نمایشنامەێن پروین دختر ساسان و مازیار، و هەروەها لە کورتە چیرۆکێن سایه مغول، آخرین لبخند دا، دەردەکەوێ، بەڵام لەگەڵ ئەمەشدا دەکرێت بگوترێ چونکە ناسیونالیزمی رۆمانتیکی یەکێك بووە لە دیاردە بڵاوو باوە کارێگەرە کۆمەڵایەتییەکانی ئەو زەمانە، بۆیە نووسەر (هیدایەت) لە بەرهەمەکانیا کاری لەسەر کردووە، واتە مەرج نییە ئەو هەستە ناسیونالیزمییە لەلای نووسەر هەبووبێ، یان لەو هەستەدا شەرێك بووبێ. بەڵام کاتێ کە تەمەشای هەندێ بەرهەمی ناچیرۆکی وەکو سەفەرنامەی أصفهان نصف جیهان و پێشەکی ترانەهای خیام دەکەین و بە هەمان شێوە و بگرە تۆختریش ئەو هەستە بەرجەستەکراوە، ئیدی هیچ گومان لەوە دانامێنێ کە راوبۆچوونی خودی هیدایەت لە نمایشنامە و چیرۆکە ناسیولیستییە رۆمانتیکییەکانیدا حازرە.

لە گرووپی سێیەمی بەرهەمەکانی هیدایەت – شدا، واتە لە چیرۆکە تەنز ئامێز و تەنزنامەکانیدا، ئەم حوزوری بیروبۆچوون و ئەندێشە و باوەڕە شەخسییانەی نووسەر کەمدابێژێك زەق و دیارە. بەڵام ئەگەر ئەو بیروبۆچوونە شەخسییانە لە بەرهەمە ناسیونالیست و رۆمانتیکییەکانی کەمتر نەبێ، ئەوا لە رووی ناسکی و ئەدەبییەتەوە گەلێ لەو بەرهەمانە باڵاتر و لە پێشترە.ئەم بەرهەمانە دوو لایەنی گرتۆتە خۆ، یەکێکیان رەخنەی ئەدەبییە و ئەوی تریان رەخنەی سیاسی.

تەنز و رەخنەی سیاسی هیدایەت – ش رەنگدانەوەیەکی بۆچوون و سۆزەکانی خودی هیدایەت خۆیەتی چونکە لە چەند بەرهەمێکی جیاوازی نووسەردا تووشی هەمان باوەڕ و هەست و سۆز دەبینەوە و لەوێشدا گاڵتە بە ئەنجومەنی دەسەڵاتی سیاسی و دەسەڵاتی ئەدەبی دەکات. لە زۆربەی تەنزەکانی هیدایەتدا خوێنەر و رەخنەگر هەست بە ئامادەبوون و حوزوری خودی نووسەر دەکات و..

شۆرەت و ناوبانگی هیدایەت زیاتر دەگەڕێتەوە بۆ گرووپی چوارەمی چیرۆکەکانی کە زیاتر سەر و سەختیان لەگەڵ حاڵەت و باری دەروونیدا هەیە. لەوانە: بوف کور سەقطره خون، زنده بەگور، مردی کە

نفش راکشت، عروسك پشت پرده، هوسباز، فردا و گەلێکی دیکە، لە باری تەکنیکەوە چەند چیرۆکیکی کەم لەمانە، شەقڵ و تایبەتمەندی مودیرنیستی وەرگرتووە و زۆر بەشیان لە ریالیزمی تەقلیدییەوە نزیکن.. بە هەرحاڵ بابەتی سەرەکی ئەم چیرۆکانە بە زەمان و شوێنی تایبەتییەوە بەندنین، بۆیە ناکرێت سیفەتی شەرقی یان غەربییان پێ بدرێت. هەڵبەتە شۆرەت و نێوبانگی هیدایەت پتر بەم چیرۆکانەوە – یەتی نەك تەنیا لەبەر ئەوەی کە (بوف کور) شاکاری ئەوەو چەند چیرۆکێکی سایکولوژی لە باشترین بەرهەمێن ئەون، بەڵکو لەبەر ئەوەی کە خودی هیدایەت بەم چیرۆکانە و کاراکتەرێن ئەم چیرۆکانە و بابەتێن ئەم چیرۆکانەوە پێناسە دەکرێت و دەناسرێت، ئەم حاڵەتە گەییوەتە رادەیەك کە هیدایەت لە ژینگە و کات و شوێنی خۆی هاتۆتە دابڕین و خەڵکانێکی زۆر لەناو ئەو چیرۆکانەدا بۆی دەگەڕێن و گەلێك لەو ئەفسانانەی لەمەڕ ژیان و گوتار و کرداری دروست کراون، لەو دەقانەوە" لە دەقی ئەو چیرۆکانەوە هەڵێنجراون. گوتمان ٢-٣ چیرۆکی دەرونی کەم دابێژێك مودرنیستین و ئەوانەی دیکە ریالیستین. بەلام لە زۆر لایەنەوە هەم کەش و هەوا و فەزای چیرۆکەکان لێکدەچن و هەم رەگەزێن بنەڕەتی چیرۆکەکان و هەم ئەو مەسەلە و بابەتانەی کە گوتیاران (راوی) و کاراکتەرەکان روو بەرووی دەبنەوە و مامەڵەی لە تەکدا دەکەن.

فەزا و کەش و هەوا لەم چیرۆکانەدا بەڕێژەی جۆراوجۆر سەنگینە" ژینگە ئاڵۆز و راز ئامێزە، و بابەت و مەسەلەکان بەتەم و ناروونە – و زۆر جار لە حەلکردن و چارەسەرنایەن. خوڵاسە لە کۆتایی هەر چیرۆکێکدا، بنیادەمێك، سەگێك، پشیلەیەك یان دەمرێت یان خۆکوژی دەکات، یان دەکوژێ، یان ون دەبێت و بێ سەر و شوێن دەبێ، یان هەڵدێ و سەری خۆی هەڵدەگرێت، یان بەلای کەمەوە تێك دەشکێت. بابەت و مەسەلەکانیش؟ مەسەلەی بوون – و نەبوونە، دنیا، جەبر و ئختیار، مەودای کێماسی و کەماڵ، بردنەوە و دۆڕان، سەرکەوتن و بەسەردا کەوتن. مەردایەتی و نامەردی پەیوەندی و دابڕانی پیاو لە ژن. بە هەرحاڵ ناکرێ خولیا و کەڵکەڵە و مەبەستەکانی نووسەر بەووردی و بە تەواوەتی لە هیچ بەرهەمێکی ئەدەبیدا دیاری بکرێت، واتە ناکرێ ئەو مانا و چەمکە رۆشن بکرێتەوە کە دەقاودەق نووسەر مەبەستی بووە. جا ئەمە بە تایبەتی دەربارەی ئەم جۆرە بەرهەمانە دروستە، کە بە حوکم و زەبری شێواز و تەکنیك و کەرەستەی ئەدەبی بەتەم و مژوو ئاڵۆز و پڕ پێچ و پەنایە، بەلام کەشفکردنی حوزوری رێژەیی نووسەر (یانی راو بەهاو مەسەلە فەلسەفی و سایکۆلۆژی و کۆمەلایەتییەکانی نووسەر) لەم جۆرە بەرهەمانەدا لە گوینە، هەم لە رێگەی بەراوردکردنی ئەم بەرهەمانە لەگەڵ یەکدیدا، و هەم لە رێگەی بەراوردکردنی ئەم بەرهەمانە لەگەڵ بەرهەمە ناخەیاڵییەکانی نووسەردا.

بۆ نمونە گەر تۆزێ بەووردی سەرنج بدەین دەبینین کە زۆر رەگەزی بنەڕەتی (بوف کور)، کەم و زۆر لە چیرۆکە سایکۆلۆژییەکانی دیکەی هیدایەتدا، چ لەوانەی پێش (بوف کور) نووسراون و چ لەوانەی پاش (بوف کور) نووسراون بەدی دەکرێن. بە هەرحاڵ نووسەری هەموو ئەم چیرۆکانە، هیدایەتە، بۆیە لێکچوونی نزیکی بیروبۆچوون و بەهاو داوەرییەکانی ناو ئەم چیرۆکانە بمانەوێ و نەمانەوێ جۆرە رەنگدانەوەیەکی حالات و بیرەکانی خودی هیدایەتە.

(زندە بەگور):

یەکێکە لە چیرۆکەکانی سەرەتای هیدایەت. لە ٢٦ ساڵیدا لە پاریس نووسیویەتی. ئەمە سەرگوزەشتە و حیکایەتی خوێنکارێکی ئێرانییە کە لەبەر هەندێ هۆی نادیار لە ژیان تێر بووەو چەند جارێك هەوڵی خۆکوژی دەدات تا لە کۆتاییدا خۆی دەکوژێت.. ئەگەر تەماشای هەندێ نامەی هیدایەت بۆ مەحمودی

برای و بۆ دکتۆر تەقی ڕەزەوی بکەین هیچ گومانێك لەوەدا نامێنیٚ کە هەوڵە خۆکوژییەکانی هیدایەت لە ئەوروپادا، هەوێن و بنەمای چیرۆکی (زندە بەگوڕ) ـە، هەرچەند چیرۆکەکە ئەدەبییەتی خۆی هەیەو بریتی نییە لە شەرح و شرۆڤەیەکی سادەی حاڵەت و تەجرەبەکانی شەخسی هیدایەت.

(بوف کور)ش هەر (زندە بەگور)ـە و ڕەنگە بەزەبری شێوازەکەی قووڵییەکی هونەری زیاتری وەرگرتبیٚ بەڵام مەرگ و ئارەزووی مەرگ سەرانسەری چیرۆکەکەی تەنیوە. تا چاو هەتەر دەکات هەر مەرگە و تا گویٚ دەبیستیٚ هەر دەنگی مەرگە و بەشەر لەو چیرۆکانەدا مەرگە مەرگ، مەرگ لە فریوو و تەفرەکانی ژیان نەجاتی دەدات.

بە هەرحاڵ لە ئەنجامی بەراوردێکی خێرای نێوەرۆکی هەر چوار گرووپە چیرۆکەکانی هیدایەتەوە ئەوەمان بۆ بە دیار دەکەویٚ کە کارێگەری و ڕەنگدانەوەی بیر و بۆچوونەکانی و بەهاکانی لە چیرۆکە ناسیونالیستی ڕۆمانتیکی و تەنز و تەنزنامە – کانیدا، هەروەها سۆز و ئاکار و ئەزموونەکانی و کەسایەتی خۆی لە چیرۆکە سایکۆلۆژییەکانیدا بەڕێژەی جۆراوجۆر هەستی پێدەکرێت.

بە هەرحاڵ بەپێی تەقسیمبەندی ڕۆلان بارت بۆ بەرهەمێن ئەدەبی، بەرهەمی ئەدەبی دەکرێت بە دوو بەشەوە، بەشی خوانشی (بۆ خوێندنەوە) و بەشی نگارشی (بۆ نووسین) واتە لە بەشی یەکەمدا خوێنەر تەنیا بە شداریی خوێندنەوە دەکات، و لەبەشی دووەمدا خوێنەر بەشداری نووسین دەکات، بە هەرحاڵ ئەمە حوکمی بنجبڕش نییە. بەرهەمی خوانشی ڕێژەیەکی زۆر لە ڕاوبۆچوون و بەهاکانی نووسەر دەگرێتە خۆ، و خوێنەر ناتوانیٚ لە (نووسینەوەی) بەرهەمەکەدا ڕۆڵێکی تەواو بدینیٚ. جا لەبەر ڕۆشنایی ئەم ڕاو بۆچوونانەدا بەرهەمە ناسیونالیستی و ڕۆمانتیکەکانی هیدایەت خوانشی ترین بەرهەمی هیدایەتن، چونکە حوکم و بەهاو داوەرییەکانی خودی نووسەر زۆر بەفراوانی و بەخەستی لەو بەرهەمانەیدا دەبینرێن، هەڵبەتە ئەمە نابێتە مایەی ئەوەی کە خوێنەر بەزەرورەت ئەو ڕاوبۆچوون و بەهاو کەڵکەڵانە پەسند بکات... بەشێوەیەکی گشتی تا ئەدەبییەتی بەرهەمێك لاوازتر بیٚ خوێنراوتر دەبیٚ (ئەگەر چی لەوەشە بەرهەمێکی خوانشی لە کوللییەتدا لە بەرهەمێکی نگاریشی باشتر بیٚ) هەڵبەتە ئەو حوکمانەی سەریٚ سەبارەت بە تەنز و چیرۆکە تەنز ئامێزەکانی هیدایەت زۆر کەمتر تەتبیق دەبێت.

یەکێك لە گیروگرفتەکانی هەڵسەنگاندنی چیرۆکەکانی هیدایەت ئەوەیە، کە لە کاتێکا پێویستە چیرۆکی ریالیستی و ڕەخنەیی خوانشی تر بیٚ و چیرۆکی سایکۆلۆژی نگارشی تر بیٚ، کە چی ئەم ڕێسایە سەبارەت بە چیرۆکە ریالیستی و چیرۆکە سایکۆلۆژییەکانی هیدایەت بەزەرورەت دروست نییە. ئێمە لە بەراوردی چیرۆکەکانی هیدایەتدا ئەوەمان بۆ بەدیارکەوت کە شەخسی هیدایەت وەکو ڕاوبۆچوون و ئایدۆلۆژیا و داوەری ئەوەندە بەرجەستە و بەرچاو نییە، کەچی حوزوری لەناو چیرۆکە سایکۆلۆیییەکانیدا تا ئەندازەیەکی زۆر دیارە و هەستی پێدەکریٚ. لەگەڵ ئەمەشدا دەستی خوێنەر لە شەرح و تەعبیر و لێکدانەوە و شرۆڤە – و بە مانایەکی دی لە (نووسین)ی (بوف کور)، سەقطرەخون، مردی کە نفش راکشت، و زندە بەگور کراوە ترە تا لە علویە خانم، طلب آمرزش و حاجی مراد و مردە خورها.

دەکرێت ئەم ناکۆکییە ڕواڵەتییە بەپشتیوانی ئەم خاڵانە بێتە ڕوونکردنەوە" حوزوری هیدایەت لە چیرۆکە سایکۆلۆژییەکانیدا لە بنەڕەتدا حوزورێکی عاتیفی و دەروونناسییە نەك حوزوری ئەقڵی و

کۆمەڵایەتی لەم بەرهەمانەدا ئێمە لە تەماسی نووسەر لەگەڵ زاراوەێن گەورەی زەمینی و ئاسمانی – بوون، نەبوون، ئەشق، ئەخلاق، چارەنووس و ئەو شتانە – نزیك دەبینەوە.

ئەمەش نیشانەی ئەوەیە کە هەر یەکێك لە ئێمە ئازادە کە بە مەزەندە و بۆ چوونی خۆی مانا و چەمکی ئەو بەرهەمانە، و نووسەری ئەو بەرهەمانە بدۆزێتەوە و کەشفی بکات و شەرح و شرۆڤەی بکات.. بە هەر حاڵ دەکرێت بگەینە ئەو ئەنجام و ڕێسایەی کە حوزوری عاتیفی و دەروونناسی نووسەر لە نووسینەکانیدا ناکاتە سرینەوەی نگارشی بوونی ئەو بەرهەمە، لەبەر ئەوەی:

١– زاراوەێن ئەقڵی و کۆمەڵایەتی بناغەی کارەکە پێك ناهێنێ و

٢– ئەو شێواز و تەکنیك و ئەوزارە ئەدەبییانەی کە لە بەرهەمەکەدا بەکار براون لە جێی خۆیاندا و بەدەوری خۆیان کاریگەریان بەسەر خوانشی بوون یان نگارشی بوونی ئەو بەرهەمەوە هەیە کە تیایدا بەکار هاتوون. واتە تەکنیك و شێواز و کەرەستە ئەدەبییەکان خوانشی بوون یا نگارشی بوونی دەقەکە دیاری دەکەن.

(٣)

وەختێ هیدایەت مرد ئیدی گەلێك ئەفسانە و حیکایەتی بە پەڕو باڵ دەربارەی خۆی و ژیانی هاتە هەڵبەستن و هۆندنەوە، لە ئەنجامیشدا ئەوە روون نەبووەوە کە ئەو ژیانە چ بوو کە بەم مەرگە کۆتایی هات.

بێگومان ئەویش مرۆڤێك بوو لە چوارچێوە گشتییەکەدا وەکو هەر مرۆڤێکی دی حیسابات و گیروگرفت و گرفتاری خۆ هەبوو، یانی لە مەسەلە و گرفتارییە گشتییەکاندا وەکو هەر مرۆڤێکی سەردەمی خۆی وابوو، لێ لە وردەکاری و تایبەتمەندییەکاندا لە زۆربەی خەڵکی جیاواز بوو. جا ئەم جیاوازییە خۆی لە خۆیدا خاڵی وەرچەرخان و دابڕان و سەرچاوەی سەر یەشەکانە، چونکە کە ئەویان نەناسی لێی ترسان، کە لێی ترسان، دەریانکرد، و حاشایان لێکرد و نکوڵییان لێکرد و ترساندیان، ئەم هەڵوێستە ستەمامێزە بووە هۆی ئەوەی کە هیدایەت زیاتر لێیان بترسێت و دەست لەسەر ئەو شتانە دابگرێ کە ئەوانی دەترسان. بە هەرحاڵ وەختێ مرد ئەو ترسەیان لە دڵدا رەوییەوە و ئەوجا هاتن بەرهەمەکانیان کرد بە چەکێك بۆ ترساندنی خەڵکی دی..

بە هەرحاڵ ئەمە شتێکی تازە نەبوو، کۆمەڵ لە سەرەتاوە ئەو بابەتە خەڵکە دەکوژن و پاشان دەیانکەن بە شەهید. ئەوەتا سەرپەرشتیاری گشتی (المفتش العام) لە رۆمانی برایانی کارامازۆفدا لە زیندندا بە تاپۆیەکەی مەسیحی گوت کە ئەو جیهانێکی دابوو بەیەکدا، و ئەوان – بە ناوی ئەوەوە – نەزمێکیان بۆ جیهان گەڕاندبووەوە (ئێستا بۆ چی گەڕاوێتەوە کە ئێمە بخەیە زەحمەتەوە؟)

بێگومان لێرەدا مەبەست ئەوە نییە کە بگوترێ هیدایەت بێ غەل و خەوش و عەیب بووەو هەرچی دەگوت و دەکرد هەر لەسەر هەق بوو، و هەر کەسێ لە بارەیەوە بڵێ لەل لە خاچ بدرێ.

مەسەلەکەمان ئەمەیە کە نووسەر تا چ ئەندازەیەك بەرهەکەمەی (خۆی دەینووسێت). واتە رۆڵی رێژەیی نووسەر، رەخنەگر و خوێنەر لە دیاریکردنی مانا و چەمك و بەها و گرینگی بەرهەمدا چییە. لە کۆندا رۆڵی خودی نووسەر، ژیانی، چینی، ژینگەی کۆمەڵایەتی، ئاکار و مەبەستەکانیان دەخستە ریزی پێشەوەی تۆژینەوە و هەڵسەنگاندن و لێکۆڵینەوە. لە سەدەی بیستەمیشدا رێبازە جیاوازەکانی رەخنە" رەخنەی کلاسیك و ریالیزمی سوسیالیستی و رەخنەی شیکاری دەروونی – هەریەکەیان، وێڕای

جیاوازی و ناکۆکیان دەگەڵ یەکدیدا – لە هەڵسەنگاندنی بەرهەمێن ئەدەبیدا تاکیدیان لەسەر تایبەتمەندییە فەردی و کۆمەڵایەتییەکانی نووسەر دەکرد. بەڵام ئەم رەوت و رێبازە لە هەندێ تییۆریانی دیدا – لە فۆرمالیستانی روسی و ئەنجومەنی پراگ –ەوە بیگرە تا رەخنەی نوێی ئینگلیزی – ئەمریکایی – بەرە بەرە وەلانرا، تا ئەو شوێنەی کە بونیادگەرایان و بونیادشکێنان – بەگوتەی رولان بارت – (مەرگی نووسەریان) راگەیاند.

بە هەرحاڵ لە کۆنیشدا، لە هەندێ قۆناغاندا حەساوی زۆر بۆ گوێگر و خوێنەر کراوە و دەوریان لە پێك هێنان و تێگەیاندن و لە دوا ئەنجامدا لە (نووسین)ی بەرهەمێکی ئەدەبیدا هەبووە. هەر بۆیە حیکایەت و ئەفسانە کۆنەکان – بەر لەوەی شێوەی ئەدەبیاتی نووسراو وەربگرن – دانەر و نووسەری دیاریان نەبووە. (مەرگی نووسەر). کەچی لە قۆناغەکانی کلاسیکدا – بۆ نموونە لە یونان و رومی کۆن، لە ئێرانی پاش ئێسلام، و لە ئەورووپای پاش رینیسانس – رۆڵی – نووسەر و گوتیار زاڵ بووە. لە دنیای ئەمڕۆدا – دیسانەوە لە نیوەی دووەمی سەدەی بیستەمەوە – دیسانەوە خوێنەر رۆڵێکی چالاکتر و دیارتری لە خوڵقاندنی بەرهەمی ئەدەبیدا وەرگرتوەتەوە. جا لەم بوارەدا دەبێ رۆڵی رەخنەگریش رەچاوبکرێ، چونکە زۆرێ لەو رۆڵەی دراوەتە پاڵ نووسەر لە حەقیقەتدا رۆڵی رەخنەگرە. ئێمە بە زۆری شەخسی نووسەر و ئەو دەورەی دەیبینێ لە رێگەی رەخنەگرەوە دەیناسین. کەواتە ئەگەر قەرار بێ مەرگێك – هەڵبەت بە مانا استعارییەکەی – لە ئارادا بێ ئەوا (مەرگی رەخنەگر) لە پێش (مەرگی نووسەردایە). کاتێ کە رەخنەگر (مرد) نووسەریش خۆ بەخۆ (دەمرێ)

(٤)

بەرهەمێن هیدایەت – جگە لە لێکۆڵینەوەکانی لەمەڕ دەقێن پەهلەوی و کەلتووری عامیانەی فارسی – دەتوانرێ بکرێ بە چوار گورووپەوە. چیرۆکێن ناسیونالیستی و حیکایەت و دەقێن تەنزئامێز، بەرهەمێن ریالیستی و چیرۆکە سایکۆلۆژییەکان. هەڵبەتە ئەم خانەبەندییەش، خانەبەندییەکی یەکجارەکی و بنجبڕ نییە، واتە چیرۆکەکان بە تەواوەتی لێکدی دانەبڕاون. بەڵکو لە راستیا هەست و کەڵکەڵە ناسیونالیستیەکانی هیدایەت لە گەلێك لە بەرهەمە جۆراو جۆراەکانیدا کەمدابێژێك دیار و بەرجەستەیە.

چیرۆکە ناسیونالیستیەکانی هیدایەت رەنگدانەوەی ئەو هەستە توند و رۆمانتیکیانەیە کە لە سەردەمی جەنگی جیهانی یەکەمدا لە نێو رۆشنبیران، هونەرمەندان و خوێنەوارانی مودێرنی ئێرانیدا رەواجی پەیدا کرد، و پاشان لە سەردەمی پەهلەویدا گۆڕاو بوو بە نیمچە ئایدولۆژییەکی دەوڵەتی.

یەکێك لە دیاردە گرینگەکانی ئەم هەستە توندە خۆ بەستنەوەی توند و خەیاڵی بە ئێرانی بەر لە ئیسلامەوە بوو کە هەمیشە لەگەڵ ئێرانی هاوچەرخدا – واتە ئەو ئێرانەی کە ١٣ سەدە موسوڵمان بووە – بەروارد دەکرا، هەڵبەتە ئەنجامی ئەم بەراوردە زۆربەی کات ئەوە بوو کە دەبێ لە کەلتوری ئیسلامیدا بۆ رەگ و ریشەی هەژاری و داماوی و لاوازی و پاشکەوتوویی ئێران – ی سەردەمی قاجارییەکان بگەڕێی. ئیدی ئەمەش جۆرێك لە رقی سەبارەت بە عەرەب لێدەکەوتەوە بەو حەساوەی نەتەوەی عەرەب هەم داهێنەری ئیسلام بووە و هەم فاکتەری تەسلیم بوونی کۆمەڵگەی کۆنی ئێران بووە.

هەڵبەتە لەناو بەرهەمەکانی هیدایەتدا، نمایشنامەی (پروین دختر ساسان و مازیار)، کورتە چیرۆکی (آخرین لبخند) هەروەها بەشێك لە پێشەکی (ترانەهای خیام و سەفەرنامەی (أصفهان نصف جیهان) نمایندەی ئەم جۆرە هەستە توندە ناسیونالیستی و رۆمانتیکییەن.

راستە هیدایەت هەرگیز بە تەواوەتی دەستبەرداری هەستی ناسیونالیستی نابیٚ، بەڵام لە ناوەڕاستی سەردەمی رەزا شاوە – کە ئەم جۆرە هەستانە بوونە دەستمایەی گەورەی بانگەشەو پرو پاگەندەی دەوڵەتی – ئیدی هیدایەت نەك هەر چیرۆکی ناسیونالیستی نانووسیٚت بەڵکو لە کورتە چیرۆکی (میهن پرست)دا ئەم جۆرە بانگەشە دەوڵەتییە دەداتە بەر تەوس و توانج و بە تەواوەتی خۆی لە ناسیونالیزمی دەوڵەتی جودا دەکاتەوە. لە (توپ مروارید)دا هیدایەت پاشماوەی هەستیٚن ناسیونالیستی خۆیشی وەلاوە دەنیٚ وگاڵتەی پیٚدەکات.

(توپ مروارید) لە گرووپی دووەمی بەرهەمەکانی هیدایەتە. واتە نموونەیەکە لە نووسینە تەنز ئامیٚز و پڕ تەوسەکانی. تەوس و توانج و تەنز چ لە قسەو گفتوگۆدا و چ لە نووسیندا یەکیٚك بوو لە تایبەتمەندییەکانی هیدایەت. لە راستیدا لە زۆر بەرهەمی تەنزئامیٚزی خۆیدا، لە سنووری ئاسایی و باوی تەنز هیٚوەتر دەڕوات و کار دەگاتە گاڵتەپیٚکردن و داشۆرینی راستەوخۆ.

بیٚگومان چ بەرهەمیٚن ناسیونالیستی و چ تەنزەکانی هیدایەت، لە رووی دەرونناسیشەوە قابیلی باس و تۆژینەوە و لیٚکۆڵینەوەن. لە بەرهەمە ناسیونالیستییەکانی هیدایەت دوو لایەنی دەروونناسی بە دی دەکریٚ: یەکیان لایەنی دەروونناسی کۆمەڵایەتییەو ئەو دیکەیان ئەو توندی و زبری و توڕەییەیە کە لە بەیان و دەربڕینی ئەم هەستە ناسیونالیستیانەدا پەنهانە. دەکریٚ بگوتریٚ کە لایەنی دووەمی باری دەروونناسییەکە لەناو بەرهەمە ناسیونالیستییەکانی هیدایەتدا زاڵترە. تەنز بۆ هیدایەت وەسیلەیەکە هەم بۆ پۆشینی رق و توڕەیی و هەم بۆ دەربڕینی ئەو رق و توڕەییە بە شیٚوەی پیٚکەنیناوی و هیٚرش ئامیٚز. تەنز خۆی لە خۆیدا چەکیٚکی بەرەڤانییە کە هیدایەت هەم برینەکانی پیٚ دەپیٚچیٚت و دادەپۆشیٚت و هەم تۆڵەی خۆ پیٚ لەو کەس و شتانە دەکاتەوە کە بە سەرچاوەی ئەو پەریشانییەیان دەزانیٚ کە گیرۆدەی بووە.

دیارە گرووپی سیٚیەمی بەرهەمیٚن هیدایەت، واتە چیرۆکە ریالیستییەکانی کەمتر لە دوو گرووپی هەوەڵ قابیلی شیکاری دەرونییە، دیارە هیچ بەرهەمیٚکی هونەری – بە تایبەتی چیرۆك – لە حاڵەتی دەرونی بەدەر نابیٚ و بەمەش بە جۆریٚك لە جۆرەکان دەکەویٚتە بازنەی تۆژینەوە و شیکاری دەرونییەوە.

واتە هەرچەندە بەرهەمە ریالیستییەکانی هیدایەت هەویٚنی دەروونناسی فەردی و کۆمەڵایەتی بەهیٚزیان تیٚدایە، بەڵام ئەو ناوەڕۆك و هەویٚنە زیاتر بەندە بە خودی چیرۆکەکەوە تا بە نووسەری چیرۆکەکەوە (هیدایەت) بۆ نموونە چیرۆکیٚن علویە خانم، طلب آمرزش، محلل، و ...) بەرهەمە ریالیستییەکانی دیکەی هیدایەت پڕن لە هەویٚنی دەروونناسی پەیوەست بە خودی چیرۆکەکانەوە، بەڵام باری دەرونی نووسەر و تەنانەت بیر و باوەڕە کۆمەڵایەتییەکانی هیدایەت – ش لە میانەی ئەم بەرهەمانەوە بە دەست نایەت.. لەم جۆرە چیرۆکانەدا کە بابەتەکانیان پتر رەخنەی کەلتووری – کۆمەڵایەتییە، هیدایەت – بە پیٚچەوانەی زۆر لە نووسەرانی سەردەمی خۆیەوە زیاتر دەوری بینەریٚکی ورد و وردبین دەبینیٚ کە خۆی تیٚکەڵی چیرۆکەکە ناکات. نە وەکو محمد مسعود لە میانەی ئەم جۆرە چیرۆکەیەوە دەست بە هاوار دەکات و نە وەکو حجازی دەکەویٚتە پەند و ئامۆژگاری حەکیمانە، و نە وەکو جهانگیر جلیلی لە داخ و خەفەتی نەخویٚنەواری و جەهل و فەسادی کۆمەڵایەتی دەکەویٚتە گریان.

گرووپی چوارەمی چیرۆکەکانی هیدایەت کە ناومان لیٚنان چیرۆکیٚن سایکۆلۆژی، ئەم چیرۆکانە چ ریالیستی بن چ سوریالیستی بن و چ هی دیکەبن، دیارترین و گرنگترین خەسڵەتیان ئەمەیە کە مەسەلەی فەلسەفی، ئەنتۆلۆژی، سایکۆلۆژی و – تا ئەندازەیەکی کەمتر – کۆمەڵناسی بابەتی سەرەکیان

پێکدێنێ. دەتوانرێ ئەم تایبەتمەندییەی چیرۆکە سایکۆلۆژییەکانی هیدایەت لە دوو ئاستدا بدینرێ: یەکێکیان ئەوەیە کە بایەخ و گرینگی چیرۆکڤانی ئەم بەرهەمانە لە چیرۆکی گرۆپەکانی پێشوو کەمترە. دووەمیان ئەوەیە کە کات و شوێنی چیرۆکەکە هەرچی یەك بێ ئەوا بابەتی چیرۆکەکە، یان لایەنی سەرەکی چیرۆکەکە یۆنیڤێرسەڵە (عالەمییە عامە) گشتییە، لەم روەوە پەیوەست بەکات و شوێنێکی تایبەت نییە. بۆ نموونە چیرۆکی (زندە بەگور) کە لە چیرۆکەکانی هەوەڵی هیدایەتە، لە فەرەنسا نووسراوە، لە سێ لایەنەوە رواڵەتی ریالیستی هەیە. یەکێکیان لە لایەنی هونەرییەوە، دووەمیان لەم لایەنەوە کە چیرۆکەکە شوێن و کاتێکی هەیە کە خوێندکارێکی ئێرانی لە چواچێوەیدا خۆ دەکوژێ، سێیەم لەم لایەنەوە کە ئەم چیرۆکە لەسەر بناغەی هەوڵی خۆکوژییەکی هیدایەت کە لەو کاتانەدا روویداوە رۆنراوە و نووسراوە.

بە هەرحاڵ بابەتی(زندە بەگور) هەمان بابەتە کە زۆر جاران لە بەرهەمێن سایکۆلۆژی هیدایەتدا، کە شوێن و کاتی تایبەتیان نییە، دوو بارە بووەتەوە هەر یەکێك لەم چیرۆکانە ئەگەر چی تایبەتمەندی خۆیان هەیە، بەڵام لە هەر هەموویاندا باس هەر باسی مەرگ و ژیان، کێماسی و کەماڵ، سەرکەوتن و شکست، بەهاکانی کۆمەڵ، بایەخی مرۆڤانی دیکە، جەبر و ئیختیار، هەق و ناهەقە.

ئەوەی لەو چیرۆکە سایکۆلۆژیانەی کە بەر لە (بوف کور) نووسراون مایەی سەرنج بێ ئەوەیە کە هەر یەکێك لەو چیرۆکانە کەم دابێژێك جۆرە زەمینەیەکی بۆ لە دایکبوونی بوف کور خۆش کردووە، لەتۆ وایە هەوەڵجار بوف کور نووسراوە و ئەوجا شوێنەوار و ماکی لەو چیرۆکانەدا بەجێ هێشتووە. بۆیە دەکرێ ئەم چیرۆکە سایکۆلۆژیانە بە جۆرە بەرنامەیەکی درێژخایەن بزانرێ کە بەرە بەرە دەچێتە پێشێ و لە (بوف کور)دا دەگاتە لوتکەی خۆی.

هەڵبەتە مەبەست ئەوە نییە کە وەختێ نووسەر لە ساڵی ١٩٢٩دا (زندە بەگور)ی نووسی بەرنامەیەکی لەم جۆرەی لە زەین و مێشکدا هەبووە و ئەنجام لە ساڵی ١٩٣٦دا بە نووسینی (بوف کور) تەواوی کردووە. بەڵکو مەبەست ئەمەیە کە (بوف کور) بە هیچ جۆرێ زادەی رۆژ و دوو رۆژ نییە، بەڵکو لە رووی بونیاد، جەوو دەروونناسی و فەلسەفە و ئەنتۆلۆژی و زۆر وردەکاریی دیکەوە قەرزار باری ئەو هەوێن و تیمانەیە کە لە چیرۆکە سایکۆلۆژییەکانی پێشووی هیدایەت و لە یەك دوو شوێنیشدا لە پێشەکی ترانەهای خیامدا هەن. واتە ئەگەر بمانەوێ بۆ سەرچاوەکانی (بوف کور) بگەڕێین، دەبێ زیاتر لە چیرۆکەکانی پێشووتری هیدایەتدا بۆی بگەڕێین تا لە بەرهەمەکانی کافکا، ئەدگار ئالن پو، جیرار دونێرڤال و ئەوانی دی.

(عروسك پشت پردە)، (سەقطرە خون) و (مردی کەنفش راکشت) باشترین نموونەی ئەو چیرۆکانەن کە لە رووی بونیاد، فیکر و ئەندێشە، لە رووی هەست و سۆزەوە، و لە کەش و هەواو هاماجدا وەکو (بوف کور) وان.

زۆربەی چیرۆکە سایکۆلۆژییەکانی هیدایەت، رێك وەکو تراژیدییەکانی شەکسپر، کە دەگەنە کۆتایی، یەك دو جەنازە لەسەر شانۆکە دەکەون.

بەڵام بە هەرحاڵ دەبێ ئەوەمان لەبەر چاو بێ کە هەر بەرهەمێکی ئەدەبی بەر لەوەی هەندێ لایەنی سایکۆلۆژی یا کۆمەڵناسی یا هەر زاراوەیەکی دیکەی لەو بابەتە عەکس بکاتەوە و بنوێنێ، بەرهەمێکی ئەدەبییە. داگرتنی بەرهەمێکی ئەدەبی بۆ ئاستی زاراوە و تیۆری سایکۆلۆژی کارێکی تا رادەیەك ئاسانەو و پێویستە بە هۆشیارییەوە خۆتی لێ بپارێزی.

گوتمان بوف کور لوتکەی چیرۆکە سایکۆلۆژییەکانی هیدایەتە و ماکی لە چیرۆکە سایکۆلۆژییەکانی پێشووتری هیدایەتدا دیارە و هەیە بە تایبەتی لە (عروسك پشت پرده)، (سەقطرە خون)، (مردی کەنفش راکشت).. (بوف کور) بە مانا تەقلیدییەکەی چیرۆك، چیرۆکێکی ریالیستی نییە، بە هەرحاڵ حیکایەتی ئەم چیرۆکە لە دوو زەمانی جیاوازدا روو دەدات. حیکایەتی (زن اثیری) پەیوەستە بە سەردەمی هاوچەرخەوە، و حیکایەتی (زن لکاتە) لە سەدەکانی ناڤیندا، و لە سەردەمی زێڕینی شاری رەیدا روودەدا.

* * * *

بە هەرحاڵ ئەدەبییەت پێگەی راستەقینە و هونەری هەر بەرهەمێکی ئەدەبی دیاریی دەکات. واتە بەرهەمێکی ئەدەبی بەر لەوەی هەر شتێك – ی تر بێ، بەرهەمێکی ئەدەبییە، نەك بەرهەمێکی دەروونناسی یا بەیاننامەیەکی سیاسی، یان تیۆرییەکی کۆمەڵایەتی – ئەگەرچی لەوەشە لە ناوەڕۆکدا ماکێکی ئەوانەشی تێدا بێ. هەڵبەتە مشت و مڕە کۆنەکەی (هونەر بۆ هونەر، یا هونەر بۆ کۆمەڵ) لە بنەڕەتدا غەڵەت خرا بووە روو. هونەر هەم بۆ هونەرە و هەم بۆ هونەریش نییە: بۆ هونەرە چونکە لە غەیری ئەم شێوەیەدا هونەر نییە. بۆ هونەر نییە، چونکە ناسینی هونەر پێویستی بەوەرگر و موخاتەب هەیە. واتا خوێنەر و بینەر و بیستەر هونەر دەکەن بە هونەر. هەر بە هەمان پێوانە هونەر هەم بۆ کۆمەڵە و هەم بۆ کۆمەڵیش نییە: بۆ کۆمەڵە چونکە نەك هەر موخاتەبی هەیە، بەڵکو کاریگەری تیۆریان و زاراوە و دیاردەێن کۆمەڵایەتیشی بە سەرەوە هەیە (ئەگەر لە رێگەی زەین و زەینیاتی داهێنەرەکەشەوە بێ). بۆ کۆمەڵ نییە، چونکە تایبەتمەندییەکانی لە رۆژنامەوانی رووت، لە بانگەشەی سیاسی، لە مێژوونووسی، لە کۆمەڵناسی و ئەو شتانە جیاوازە، بێگومان هەر بەرهەمێکی ئەدەبی بگری کەم دابێژێك کاریگەری ئەو بابەتانەی پێوە هەیە، بەڵام ئەمە بەرهەمەکە ناکات بە بەرهەمێکی نا ئەدەبی.

بۆ نموونە (زستان)ی أخوان ثالث دەکرێ لە روانگەی سیاسی و دەروونناسییەوە شی بکرێتەوە، بەڵام (زستان) هۆزانە" بەیاننامەیەکی سیاسی یان تیۆری دەروونناسی نییە. (بوف کور)ی هیدایەت گەلێك جار و بەشێوەی جۆراوجۆر لە روانگەی سیاسی، دەروونناسی و کۆمەڵناسییەوە خراوەتە بەر رەخنەو شیکردنەوە، بەڵام (بوف کور) رۆمانە، هیچ یەکێك لەو بابەتانە نیە.

بابەتێکی گرینگ لە بواری ئەفراندندا هەیە کە پێویستە ئاماژەیەکی کورتی بۆ بکەین ئەویش رۆڵ و بایەخی ژیانی هونەرمەندە لە خوڵقاندنی بەرهەمەکەیدا. ئەم بابەتە بە تایبەتی لە رۆمان و چیرۆکدا مشت و مڕی زۆری لەسەر چێ بووە. سەردەمانێ گەلێك لە رەخنە ئەدەبییەکان لەسەر بناغەی ژیانی خودی نووسەر رۆدەنرا، یان بە پێچەوانەوە ژیاننامەنووسان بەرهەمی نووسەرێکیان دەکرد بە سەرچاوەی سەرەکی کاری خۆیان لە نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەمدا قوتابخانەی (رەخنەی نوێی ئنگلیزی – ئەمریکایی) مەسەلەی ژیانی شاعیر و نووسەر، و تەنانەت (نیاز و مەبەستی) شاعیر و نووسەریان خستە بەرپرسیار بە پەیدابوون و دەرکەوتنی (بونیادگەرایی) بایەخ و رۆڵی خودی نووسەر لە لێکۆڵینەوەی بەرهەمێن ئەدەبیدا زیاتر هاتە خوارەوە و وەختێ نۆرە هاتە سەر (بونیادشکێنی) یەکێك لە پێشەنگای ئەم تیۆرییە ئەدەبییە (رولان بارت) (مەرگی نووسەر)ی راگەیاند. ئەگەر ئەم بۆچوونە دروست بێ کە (بەرهەم) نووسەر دەنووسێت، نەك نووسەر بەرهەم بنووسێت)و ئەگەر ئەم بۆچوونەی گەلێك لە (بونیادشکێنان) – کە مەرج نییە لەگەڵ بۆچوونەکەی پێشدا جیاواز بێ– قەبوڵ بکرێ کە رۆڵی سەرەکی و بناغەیی بە خوێنەرە نەك بە نووسەر، ئەوا ئاشکرایە کە زانست و ئەزموون و راو خولیا و

زەینیات و تەنانەت نیاز و مەبەستی نووسەر ناتوانێ رۆڵی سەرەکی لە خوڵقاندنی بەرهەمدا هەبێ. بە هەرحاڵ ناکرێ زیاد لە پێویست دەست لەسەر ئەمە دابگیرێ و بە حوکمی رەها بزانرێ، چونکە لە کاری زۆر زۆر هونەریشدا کەم دابێژێك سێبەری نووسەر، گەر کەسێك بیەوێ بۆی بگەرِێ، دەدۆزرێتەوە. جا ئەم حاڵەتە (حوزوری نووسەر لە بەرهەمدا) لە هەندێ بەرهەمی هیدایەتدا (لە چیرۆکە سایکۆلۆژییەکان)یدا دەبینرێ چیرۆکە سایکۆلۆژییەکانی هیدایەت لەو جۆرە چیرۆکانەن کە لە رووی دۆز و ناوەرۆکەوە – کەم دابێژێك – خاڵی فەلسەفی، ئەنتۆلۆژی، دەروونناسی و ئەو بوارانەی لە خۆ گرتووە، بەڵام هیچ یەکێك لەو خاڵانە بەو رادەیە زاڵ و زەق نین کە بتوانرێ بە بەیاننامەیەکی ئەو بوارانە حەساو بکرێ. بە گوتەیەکی دی هەموو ئەم بەرهەمانە بەرهەمی ئەدەبین بەڵام بۆتیقای بەرهەمەکان پتر لەسەر بناغەی ئەو بوارانە وەستاوە. لە ئەنجامدا ئەم چیرۆکانە – بۆ نموونە (بوف کور، زندە بەگور، سەقطرە خون، سگ و لکرد، مردی کەنفش را کشت و – بە هەموو ئەو جیاوازییانەوە کە لە نێوانیاندا هەیە، لە دوو تایبەتمەندی گشتیدا یەك دەگرنەوە، یەکێکیان ئەوەیە کە نێوەرۆکی چیرۆکڤانیان و هەروەها هەندێ جار کاراکتەرسازیان، سادە و سنوور دارە. دووەمیان ئەمەیە گەرچی زەمینەی کەلتووری، کۆمەڵایەتی و مێژوویيان بێ چەند و چون ئێرانییە – ئەو مەسەلە و پرسانەی لەو چیرۆکانەدا خراونەتە روو کات و شوێن ناناسن، و لە دوا شیکردنەوەدا لە خانە و سنووری هیچ کەلتوور و شارستانیەت و کۆمەڵگەیەکی تایبەتیدا ناگیرسێنەوە.

* * * *

ژن بە کورت و کرمانجی، لە چیرۆکەکانی هیدایەت یا فریشتەیە یان قەحبەیە لایەنی نێگەتیف زۆر لە لایەنی پۆزەتیف زاڵتر دەردەکەوێ. پیاویش لەم جۆرە چیرۆکانەیدا بە زۆری لە رووی پەیوەندی سێکسییەوە لەگەڵ ژندا بێ تەجروبەو ناشییە. شەرم، گومان لە دروستکاری ژن، و ترس و نیگەرانی لە پەیوەندێین سۆزداری دەگەڵ ژندا لە تایبەتمەندییە دیار و بەرجەستەکانی پیاوە. واتە پیاو لە رووی پەیوەندێین سێکسی و سۆزدارییەوە دەگەڵ ژنی واقیعیدا، دەگەڵ ژندا وەکو لە بووندا هەیە، لەگەڵ ژنی مرۆڤدا، لەگەڵ ئەو بوونەوەرەدا کە دەکاتە کۆمەڵێك لایەنی لاواز و کۆمەڵێك لایەنی بەهێز، زۆر نامۆ و بێگانەیە و بەدووی ژنێکی ئایدیاڵدا وێڵ – ن کە بیان پەرستێ.. لەبەر ئەمە سەیر نییە کە هەم لە چیرۆکی (صورتکها) و هەم لە چیرۆکی (س. گ. ل. ل.)دا بە راشکاوی دەگوترێ کە پیاو (ئاشقی ئەشقە) دیارە ئەم (ئاشقی ئەشقە) لە رووی دەروونناسییەوە دەکاتە (ئاشق بوونی خۆ) واتە جۆرێکە لە (نارسیسم) کە خۆی لە خۆیدا زادەی بێ متمانەییەکی توندە بەخۆ و بە هەرحاڵ ژن لە بەرهەمەکانی هیدایەتدا – بەلای کەمەوە لە رووی سێکسی و سۆزدارییەوە – وەکو بوونەوەرێکی بیگانە و نەناسراو دەمێنێتەوە. ئایا لە ژیانی خودی هیدایەت –شدا ژن بوونەوەرێکی نەناسراوو بێگانە بووە؟

* * * *

یەکێك لە گرفتە خەتەرەکانی کۆمەڵگەکانی رۆژهەڵات ئەوەیە کە هێندە پێشنەکەوتووە کە بتوانێ بە هۆشیارییەوە بەرهەمی هونەری، بیر و بۆچوون و بەرنامە کۆمەڵایەتییەکان و تەنانەت خودانی ئەو بەرهەم و بۆچوونانە بخاتە بەر وردەبینی لێکۆڵینەوە و هەڵسەنگاندنەوە و هەر لایەنێك لە لایەنەکانی هەر روداوو دیاردەیەك بە پێوەر و پێوانەی تایبەتی خۆی هەڵسەنگێنێ و لە مەحەکی رەخنەی بدات. لە لای ئێمە یان سپیە یان رەش، یان رەفزە یان پەسند، یا با بژییە یان با بروخێ، لەمەش خراتر ئەوەیە رۆژێك پەسندەو رۆژێکی دی رەفزە، رۆژێ بابژییەو رۆژێکی دی با برۆخییە.دیارە ئەمە هەڵەیەکی

کوشندەیەو هەر گرووپ و دەستەو میللەتێك وابێ لە کاروانی شارشتانیەت دوا دەکەوێ و ناتوانێ بەشداری لەبەرهەمهێنانی مێژوودا بکات.

بۆ نموونە هیدایەت تا لە ژیاندا بوو هەمیشە بێزاوو دەرکراو بوو. ئەگەر بەگژ دەسەلاٌتی باوی ئەدەبی و سیاسی دا نەچووبایە، ئەویش مامۆستایەکی موحتەرەم دەبوو و کتێبەکانی رەواج و بازاڕیان دەبوو، دەیتوانی جێ و رێ و پارەی خۆی هەبێ و پشت بەدایك و بابی نەبەستێ. ئەگەر بەگژ حزبی تودەدا نەچووباو ملی بۆ ئامانجە سیاسییە ستالینییەکان و رچە و رێبازە هونەرییە جیدانۆفییەکان بدایە، دەریان نەدەکرد و – لەگەڵ کافکادا – بەنائومێدو بەزیووییان حەساو نەدەکرد.

بەرهەر حاڵ هێشتا کفنەکەی بەتەواوەتی زەردنەبوو بووکە ئالەتی بت سازی و بتپەرستی لە چەند لایەکەوە کەوتە کار. بەخۆی لەناو ناوان دا نەمابوو و چیتر لە کەس نەدەبووە مووی لووت، مردنەکەیشی کرا بە شتێکی جوان و شیك و مۆدێلێکی بالاٌ" ئەوەبوو کە لە زەرق ٢–٣ساڵ دا هیدایەتی بێزراوی دەرکراوی تەنیا و دەربەدەر بوو بە بتێك کەس جورئەتی نەدەکرد لە گوڵ کاڵتری پێ بڵێ. کار گەییە ئەوە چ بەقسە و چ بە نووسین مەرگی هیدایەتیان دایە پاڵ ئیمپریالزم.

هیدایـــەت لـــە رۆژی ٣/دیســـمبر / ١٩٥٠دا لـــە تارانـــەوە رووی کـــردە پـــاریس و رۆژی ٩/٤/ ١٩٥١ جەنازەکـەیان کەشـفکرد، هیدایـەت بەمەبەسـتی سـەرهەڵگرتن لـە ئێـران وەدەرکـەوت نـەك بەمەبەسـتی خۆکوژی، بەلاٌم کەبینی رێگەی سەرهەڵگرتن گیراوە، خۆی کوشت.

دوا بەرهـەمی چاپکراوی هیدایـەت (پیام کافکا)یە کە بێ ئومێدی و بێزاری و بێ تاقەتی هیدایەت بەڕوونی لە بن دێڕەکانی ئە بەرهەمەدا، کە لە ساڵی ١٩٤٨دا بلاٌوبووەوە، بەرجەستەو دیارە.

شەوی ٩/٤/ ١٩٥١ جەنازەکەی هیدایەت کەشفکرا پاش ئەوەی هـەموو کون و کەلەبەرەکانی بە چاکی گرتبـوو، بەلوعـەی غـازی موبەقەکـەی کردبووەوە و لەسـەر ئەرزەکـە راکشـابوو. ئەوانـەی کـە بـوو بوونـە مایـەی کەشـف بـوونی جەنازەکـەی، ژن و مێردێکـی ئەرمـەنی ئێرانـی بـوون کـە لـە پـاریس نیشـتەجێ بووبـوون، ماڵبـاتی ئـەم پیـاوە ئەرمەنییـە لـە تـاران لـە نزیکـی مـاڵی بـاوانی هیدایـەت دوکـانی خـۆراك فرۆشییان دەبێ، ئەم پیاوە (صادق خان)ی لەوێوە دەناسی. هیدایەت لەو ماوەیـەی کـە لـە پـاریس دەبێ چەند جارێك لە ماڵی ئەم ژن و مێردە ئەرمەنییەدا شامی کرد بوو. ئەمجارەیان هیدایەت ئەوانی دەعوەت کردبوو کە ئێوارە بۆ شام میوانی ئەو بن. جا ئەمـەی کـە ئایا لـە کـاتی دەعوتکردنەکەدا لێڕابـوو خـۆی بکوژێ و ویستبێتی جەنازەکەی لە لایەن ئەوانەوە بدۆزرێتەوە، یان پاش دەعوەتەکە بڕیاری دابوو خۆی بکوژێ ئەمە دیار نییە. بەهەر حاڵ ئەم ژن و مێردە لە دەرکەدەدەن و کەس وەلاٌمیان ناداتەوە. بەلاٌم بۆنی غاز دەکەن . ئیدی بەم جۆرە خودانی ماڵەکە پۆلیس ئاگادار دەکاتەوە.

<u>سەرچاوە:</u>

* قصة نويسي / رضا براهني

چاپ چهارم نشر البرز/ تهران / ١٣٦٨ ل ٤٨١- ٤٨٨

*ادبيات داستاني

قصة، رمانس، داستان كوتاة، رمان

جمال مير صادقي

تهران ١٣٧٦ **چاپ** سوم

* صد سال داستان نويسي ايران
حسن مير عابديني
چاپ اول ١٣٧٧ ل ٥٥-٨٠ و ل١٠١-١٠٤
* خلاصة داستاني كوتاة فارسي أز آغاز تا امروز
محمد باقر رضايي / **چاپ** اول ١٣٧٨
* صادق هيدايت و **مرگ** نويسندة:
دكتر محمد علي همايون كاتوزيان
چاپ دوم ١٣٧٤ نشر مركز
* يوسف اسحاق **پور**. برمزار صادق هيدايت، ترجمة باقر **پرهام**
تهران، باغ آيينة ١٣٧٣
*** حەمە کەریم عارف، ئەودیوی مەرگ، چاپی ٢٠٠١ هەولێر، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە ل٣١-٥٦**

سەرەتاو سەرهەڵدانی
ڕۆمانی مەغریبی

(١)

له سەرەتای ساڵانی شەستی سەدەی بیستەم دا، له وولاتی مەغریب دا ئەدەبێكی تازه سەری هەڵدا لـه ماوەی (٢٠) ساڵێكدا زۆر بەخێرایی گەشەی كردو سەرنجی رەخنەگران و لێكۆڵەرەوانی راكێشا، ئەمەش دەگەڕێتەوه بۆ راستگۆیی كول و كۆڤانی ئەو ئەدەبه و تازەیی تەكنیك و جدیەتی ناوەڕۆكی.

هەڵبەته ئەو رۆمانانه هەر یەكەیان سەر به رێچكەو رێبازو قوتابخانەیەكی ئەدەبین و رەخنەگرو توێژەر دەبێ زۆر ورد بێ له دۆزینەوەیان و ماندووبوونێكی زۆری دەوێت تا گونجاوترین میتۆد بدۆزێتـەوه و لـه روانگەی ئـەم میتـۆدەوه دەقـه ئـەدەبی یـەكان بخاتـه بـەر بـاس و لێكۆڵینـەوه و هەڵسـەنگاندن، چـونكه میتۆدەكان زۆرن لەوانه: میتۆدی كۆمەڵایـەتی، سـایكولۆژی، بونیاتگـەری، فـۆرم گـەری،... هتـد هـەروەها میتۆدی (بابەتی) كه رۆمان دەخاتـه خانـەی رۆمـانێن مێـژوویی، نیشـتمانی، و كۆمەڵایـەتی یـەوه... هتـد هـەروەها میتـۆی (هونـەری)ش هەیـه كـه رۆمـان دەخاتـه خانـەی رۆمـانی تەقلیـدی (كلاسـی)، رۆمانسـی، رەمزی، و واقیعی یەوه.

ئەم باسـه لـه رۆمـانی عـەرەبی مـەغریب دەكۆڵێتـەوه هـەر لـه سـەرەتای سـەرهەڵدانی یـەوه تـا سـەرەتای ساڵانی هەشتا، پێگەی رۆمانی عەرەبی مەغریبی لەناو رۆمانی عەرەبیدا، ئەو فاكتەرانـەی كاریـان لەسـەر سەرهەڵدانی رۆمانی مەغریب كردووه.

(٢)

دنیای رۆمانی مەغریبی گەلێك ناوی بەخۆیەوه بینی كه پێگەیان له نەخشەی رۆشنبیریی عەرەبیـدا لـه پێشەوەیه لەوانه: مبارك ربيع، محمد زفراف، محمد عزالدين التازی، خناثه بنونه، احمد المدینی و زۆری دیكه. دیاره ئەم ناوانەو هی دیكەش كەوتنـه گـەڕان بـەدووی تایبەتمەندیـدا لـه چوارچێوەی یـەكێتی دا. هەروەها له چوارچێوەی كەلتوری باودا بۆ دەنگ ورەنگی ناوازه و تاك و دیاری خۆیان دەگەڕان.

رۆمـان لـه وولاتـی مـەغریب دا لـه قۆنـاغی یەكەمیـدا لاسـایی كردنـەوه و فێرخـوازی بـووه، ئـەوجا لـه قۆناغی دووەمدا كەوتۆته تێ پەڕاندن و دوور نییه له قۆناغەكانی دیكەیـدا بگاتـه ئاسـتی (مامۆسـتایەتی = الاستذه) چونكه ئەوەتا گەلێك ئەزموونی بەپێز لەو بوارەدا ئـەنجام دەدرێن و سوارچاكانی خـۆی هەیـه لەوانه (التازی، العروی، مبارك ربيع، احمد المدینی..) كه سوود له تازەترین تـەكنیكی رۆمـانی ئـەورووپی دەبینن و خولیـای بەزانـدن و جەڕبانـدن لـه هـزرو روحـی خۆیانـدا پـەروەردە دەكـەن و پێیـان وایـه رۆمـان تەنیا كردەیەكی رەنگدانەوەیی نی یه، یان ئاوێنەیەك نی یه و واقیع بنوێنێ، بەڵكو (چرایەكە) ئێـستا بـه ئاڕاستەی ئایندەدا رووناك دەكاتەوەو بەمەش لەوه دەردەچێت تـەنیا (وعیاً واقعاً) بـێ تـا ببـێ بـه (وعیا ممكنا).

هەڵبەته جەڕباندن و ئەزموونگەری (التجریبیه) لـق و پـۆپی لـێ دەبێتـەوه، یـەكێك لـەو لقانـه هونـەر بـه جۆرێك له وڕینەی زمانەوانی و سایكولۆژی دەزانێت و لـه گێـژاوی خـۆ نەدۆزینـەوەدا دەخولێتـەوەو لقی دووەم جۆرەپێشـەنگایەتی یـەك دەگرێتـە خـۆی و جەڕبانـدن و ئەزمونگـەری لـە چوارچـێوە شارستانیەتەكەی خۆیدا دادەنێت و بەو چاوەوە تەمەشای پەیوەندی نێوان داهێنـەرو وەرگـر دەكـات كـه هاوكوفه و دڵسۆزییه بۆ بەردەوام بوون، دەیەوێ هەموو یاساو رێسا هونەرییەكان هەڵوەشێنێتەوه تـا لـه نوێ له فـەزاو كـەش و هەوایـەكا كـه خـەیاڵ و زمـان دەوری بنـەڕەتی تێدا دەبینن، بونیـاتی بنێتـەوه، جـا نووسەر له جیهانبینی یەكی هزری و دەرونی یەوه تێ هەڵدەچێت و لـه تەكنیكێكی تـازەی پـڕ گوزارشـت دەگەڕێ و نوێخوازی به تەجاوزێكی بەردەوام له چواچێوەی گەڕانی ئەدەبیدا دادەنێت.

سەرەتای سەرهەڵدانی ڕۆمانی مەغریبی دەگەڕێتەوە بۆ سەرەتاکانی ساڵانی پەنجاکانی سەدەی رابردوو و یەکەم بەرهەمی ئەم بوارەش (في الطفولە – ١٩٤٧)ی عبدالمجید بن جلون –ە. کە نووسەر یادەوەری یەکانی منداڵی خۆی لە ئینگلتراو مەغریب دا لە چوارچێوەی ژینامەدا دەگێڕێتەوە و ئەم ژینامەیە هەرچەند لە رووی دەست پێشخەری یەوە یەکەمە، بەڵام نەبوو بەو نموونە هونەرییەی کە چاوی لێ بکرێت، بۆیە بایەخی مێژوویی ئەم ژینامەیەی نووسەر زۆر زیاترە لە کاریگەرییە هونەری یەکەی.

ڕۆمانی مەغریبی لە سەرەتاوە دوو ڕێچکەی گرت: ژیننامە، و ڕۆمانی مێژوویی. دیارە هەردوو جۆرەکە کەوتنە داوی نێرگزیەتەوە، یەکەمیان نێرگزیەتی خودی و دووەمیان نێرگزیەتی جەماعی. هەڵبەتە ڕۆمانی سەرەتاکان لە باری فۆرم و ناوەڕۆکەوە ڕۆمانێن تەقلیدی و ئاسایی بوون ڕەنگە هۆیەکی ئەمە بگەڕێتەوە بۆ نەبوونی هوشیاری رەخنەیی و جیهانبینییەکی بەرین سەبارەت بە بزاڤی مێژوو و کۆمەڵ.

بۆیە ساڵانی شەستەکانی سەدەی رابردوو بە سەرەتای لەدایك بوونی راستەقینەی ڕۆمانی مەغریبی دادەنرێت، چونکە لەو قۆناغەدا هوشیاری کۆمەڵایەتی و هونەری رەگیان داکوتا و ڕۆمان لەوە دەرچوو ئاوێنەیەك بێ و واقیع وەکو خۆی بنوێنێ، بەڵکو بوو بە ئەوزارێك بۆ هوشیار کردنەوەوە شۆڕشگێڕاندن، بوو بە چرایەك کە رێ ی ئاسۆی ئایندە روون بکاتەوە. هەر ئەمەش ئەرکی ئەدەبیاتی پێشەنگە کە سنووری ئەدەبیاتی دەنگدانەوە و رەنگدانەوە بە هەردوو لقەکەیەوە: ئەدەبیاتی بورژوازی، و ئەدەبیاتی شۆڕشگێڕ دەبەزێنێ کە لە سنوور و کەوشەنی عەکسکردنەوەی واقیع یان چەپڵەلێدان بۆ دەستکەوتەکان، دەوەستن. لەوەیە زۆر هۆکار دەوریان لە دواکەوتنی سەرهەڵدان و خەملینی ڕۆمانی مەغریبی دا بینی بێ، کە گرنگترینیان ئەمانەن: سەرقاڵی ئەدیبان بە خەباتی نیشتیمانی یەوە، و پێش خستنی ژانرە ئەدەبییەکانی دیکەی وەك چیرۆك و گوتار و شیعر بەسەر ڕۆماندا، چونکە خێراتر گوزارشت لە هەستە هەنوکەییەکان دەکات و روداوە تازەکان دەگرێتە خۆ. لە حاڵێکا ڕۆمان پێویستی بەکاتێکی زۆرە تا لە رووی فیکری و هونەرییەوە بخەمرێ. هەروەها کەمی ئەو بوارە کەلتوریانەی کە ئەدەبیاتی تازە هاندەدات و کارەکانیان لە ئامێز دەگرێت کردی یەکارێك ئەدەبیات تەنیا بۆ (هەڵبژاردە) بێ لەناو کۆمەڵگەیەکدا نەخوێنەواری بەسەریدا زاڵ بێ، و بورژاوزیەتیش تەنیا لە خەمی کۆکردنەوەی سەروەت و سامانی خۆیدا بێ.

هەرچەندە ڕۆژنامەوانی نیشتیمانی دەوری لە گەشەکردنی چیرۆکی کورت و شیعردا، بەلای کەمەوە لەبەر هەندێك هۆی تەکنیکی بینی، لێ ڕۆمانی لە ئامێز نەگرت، ئەمەش بووە هۆی ئەوەی کە ڕۆمان لە رووی چەندی و چۆنی یەوە کەمتر بێت. بەڵام ئەم واقیعە ڕۆمانەوانی یە گۆڕا، هەنوێ زروف بۆ ڕۆمان و گەشەکردنی ڕۆمان رەخسا، لەوانە: دیتنی ڕۆمانی عەرەبی تازە (المشرقی) و کەڵەکە بوونی ئەزمونی نووسینی ڕۆمان لە هەردوو ئاستی فۆرم و نێوەڕۆك، ئەوە بوو ئەرکی یەکەمی ڕۆماننووس بوو بەکەشف کردنی ناکۆکییە کۆمەڵایەتی یەکان. و لە قاودانی پەیوەندییە نامرۆڤانی یەکان، و دڕینی دەمامکە دەستکردەکان لە پێناوی کەشف کردنی جەوهەرو گەوهەری راستەقینەی مرۆڤ. ئیدی رەنگە ئەمە قەدەرو چارەنووسی هونەرمەند بێ کە ببێ بە دەنگی هەق و داد و خێر و چاکە و هەموو بەها مرۆڤانی یەکان لەم دنیا دارستانەدا. هەروەها تێ گەییشتن لە جیهان و ئەوجا دەرك کردنی کاری هونەری دوو مەرجی سەرەکێن بۆ داهێنان. جا ئەگەر ئەدیب نەتوانێ پەیوەندییە سەرەکی یەکان دەرك بکات و

هوشیاری دروستی نەبێت، و وا خەیاڵ بکات رۆمان تەنیا گێڕانەوەی دوورو درێژی رووداوان یان یادەوەریانە، ئەوا – بێگومان – رۆمانەکەی دەکەوێت و لەوە دەردەچێت کە گەڕانێکی هونەری بێ بەدوای بەهاێن مرۆڤانی دا لە جیهانێکدا هەرەس دێنێ. ئەمەش وا ناگەیەنێ کە رۆمان رووداوان نییە، بەڵکو ئەوە دەگەیەنێ کە رۆمان بریتی یە لە بەرزکردنەوەی ژیانی رۆژانە لە چڕترین خاڵدا بۆ ئاستێکی هونەری.

واتە هونەراندنی ژیانی رۆژانە لە چڕترین خاڵیدا و دەلالەتێکی ئیلهامبەخشی وای بدرێتێ کە ببێ بە بریکاری ژیان و خوێنەر وا هەست بکات دووجاران دەژی: جارێك لە رۆمانەکەدا و جارێك لە واقیعدا.

وێرای ئەوەی رۆمانی تازەی مەغریبی رۆمانی شەستەکان و هەفتاکانی سەدەی رابردووە، بەڵام، رۆمانی شەستەکان وەکو پێویست دەوری لە خولقاندنی هوشیاری کۆمەڵایەتی و ریشاژۆکردنی دا نەدیتوە، لەبەر کۆمەڵێك هۆ کە هەندێکیان بریتین لە: رۆمان بۆ خۆی ئەدەبێکی بورژوازی یە، لە کەلتووری فیوداڵە کە وەختی هەبووە و ئیسراحەت بووە، کەچی مرۆڤی ئێستا وەختی ئیسراحەتیشی نی یە، ئیدی چۆن دەتوانێ خۆی رۆشنبیر بکات و مومارەسەی ئارەزوو کەڵکەڵەکانی بکات؟ زۆربەی رۆماننووسانی مەغریب سەر بەچینی بوژاوی گەورە یان بچووکن و گوزارشت لە جیهانبینی هزری و هونەری ئەو چینە دەکەن و.. بورژوازیەت لە راستیدا تەنیا بەرگری لە بەرژەوەندی چینایەتی خۆی دەکات، بەو حەساوەی لە کاتی حیمایەدا پاشکۆی داگیرکەرەو لە کاتی خۆیبووندا میراتگری داگیرکەرە. بۆیە نائومێدی نیشتمانپەروەران زۆر گەورە بوو کاتێ کە هەستیان کرد لە پێناوی دۆزێکدا خەبتیوونی خەڵکانێکی دی قازانجەکەیان برد و خوارد. دیارە وردە بورژواش لە بورژوای گەورە باشتر نەبوو، ئەمەشیان لە سایەی خۆیبوونی رواڵەتی دا بەناوی سوربوون لەسەر دادی کۆمەڵایەتی و یەکسانی یەوە خۆی پێگەیاندو خێرا لە ئەسڵ و فەسڵی خۆی هەڵگەڕایەوەو دایە پاڵ بورژوای گەورە و خۆی بە بەرژەوەندی یە چینایەتی یەکانی یەوە هەڵواسی و هەوڵیدا بارودۆخەکانی رابگرێ و نەیەڵێت بە قازانجی بەرژەوەندی جەماوەری خەڵك دا بگەڕێت.

جا ئەگەر رۆشنبیرانی بورژوازی بایەخیان بەرابردووی (نیشتیمانی) وەکو بواری تاقەشانازی خۆیان دابێ، ئەوا رۆشنبیرانی نەوەی نوێ بایەخ بە واقیعی ئێستا دەدەن نەك بەرابردوو.. دیارە ئەمە هەمووی لە بوارەکانی ئەدەب دا، کە رۆمان یەکێکە لەو بوارانە رەنگی داوەتەوە. بەڵام کە ئەو بەرهەمانە وەکو پێویست هونەرییەتیان وەرنەگرتووەو لە باری هونەرییەوە نەخەملیوە دەگەڕێتەوە بۆ گەلێك هۆکاران لەوانە درێغی و تەخسیری جیهانبینی هونەری یە لەلای هەندێ لە رۆماننوسەکان کە پاشخانی کۆمەڵایەتی و هزری خەملیویان لە پشتەوە نی یە تا پشتیوانی لە کارە ئەدەبی یەکان بکات و مەدا راستەقینەکانی خۆی پێ ببەخشێت.

جا کارە رۆمانەوانییەکانی مەغریب لە نێوەڕۆك و فۆرمدا تازە نەبوون و لە باری هزری یەوە پاشکۆی شوێنەوارو کاریگەری بزاڤی نیشتمانی بوون و لە باری هونەریشەوە پاشکۆی قوتابخانە ئەورووپی یەکان و قوتابخانە عەرەبی یە وەرگیراوەکان لە ئەورووپاوە بوو. بۆیە رۆمانی ئەمڕۆکەی مەغریب لە ئاستی بەپیتی و دەوڵەمەندی واقیعی ژیانی رۆژانەدا نییە چ وەکو چەندی و چ وەکو چۆنی قارەمان لە رۆمانی شارستانیدا، رۆشنبیرێکە لە باری فیکری یەوە پەروەردەی ئەورووپایە، ئەوجا وەکو پەیامبەرێکی کەلتووری گەڕایەوە وولات، کە دەبینێ هەموو دەرگاکان لە رووی توانا و بەهرەکانیا داخراون دەگاتە دووڕیانێك و دەبێ هەڵبژێرێ و خۆ ساغ بکاتەوە: یان دەبێ سواری شەپۆلی زاڵ بێ و ببێ بە

مەیمونێکی سێرکەکە، و وەکو هەزاران هەڵپەرستی دی تواناو بەهرە و پسپۆڕی خۆی بخاتە خزمەتی چینی دەسەڵاتدارەوە کە هەندێ کەڵکەڵەی خۆ پەرستانەیان دابین دەکات، و ئەو جەماوەرە رەش و رووتە لە بیر بکەن کە لێوەی هاتبوون. یان دەبێ بەبێ دەنگی بسووتێ و قەبوڵ نەکات بازرگانی بە بەها فیکری یەکانی یەوە بکات.

یەکێك لە خەسڵەتە فیکری و هونەرییەکانی رۆمانی مەغریبی ئەوەیە کە قارەمان زۆر جار خودی نووسەرەکەیە بۆیە زۆر جار رۆمان پتر ژیننامەیە تا رۆمانێکی هونەری بێ، چونکە رۆمان دەبێ بابەتی و فرەلایەن و فرە ریتم بێ، بەڵام ژیننامە (السیرە الذاتیە) روانگەیەکی بەرتەنگی هەیە و لە چوارچێوەی هوشیاری خودی دا، کە زۆر جار لەبەر زاڵی نەرگزیەت ئیفلیج دەبێ، قەتیس دەمێنێ.

(٣)

ژینامە (السیرە الذاتیە Auto Biography) بەوە لە ترجمە الحیاە/بیوگرافی (Biography) جیادەکرێتەوە کە تەرجەمەی نووسەرەکە خۆیەتی. بەڵام لە دووەمیاندا ئەدیب ژیانی خەڵکێکی دی دەگێڕێتەوە. هونەری ژینامە جۆرێکە لە جۆرەکانی ئەدەب، مەبەست تۆمارکردنی ژیانی کۆمەڵایەتییە لە رێگەی ژیانی شەخسییەوە، یان مەبەست گوزارشت کردنە لە ئەزموونی هەستی یان فیکری، یان شیکردنەوەی سایکولوژی و روون کردنەوە، یان نەقڵ کردنی ئەزموونێك بۆ خەڵکانی دی.

پێویستە سیرەی سەرکەوتوو هەردوو رەگەزی بوێری و تەجرەبەی تێدا بێ، چەند تەجرەبەکە دەوڵەمەندبێ، و چەند بە ئەمانەت و راستگۆییەوە بگێڕدرێتەوە بەلەزەت تر دەبێت. درکاندنی نهێنی یەکانی سۆز و فیکر رادەی گوشار لەسەر دەرون کەم دەکاتەوە. بەمەش سیرە دەبێت بە دەلاقەیەك بۆ هەناسەدانی هەستە کپ کراوەکان.

رۆمان لە قۆناغی بزاڤی نیشتمانیدا، بەتایبەتی رۆمانی مێژوویی دۆزێکی هەرە گرینگ دەخاتە روو، ئەویش ئەوەیە خوێنەر لە دوو توێ ی دەقە رۆمانەوانییەکەدا بۆ خۆی، بۆ گیروگرفتی قۆناغە کۆمەڵایەتی یەکەی خۆی دەگەڕێت بۆیە خوا خوایەتی نووسەرێك بدۆزێتەوە کە گوزارشت لە موعاناتی ئەو بکات.. بەڵام لە قۆناغی دواتردا ئەمە بەکەڵك نایەت و گێڕانەوەی رابردوو بەکەڵکی ئێستا نایەت، بۆیە ئاوڕدانەوە لە رابردوو یان گێڕانەوەی رابردوو بەمەبەستی وەبیرهێنانەوەی ئەو قارەمانێتییانەی بوون بە موڵکی مێژوو، دەبێتە جۆرە هەڵاتنێك لە ئێستا. بەمەش السیرە الذاتیە دوو جاران دەکەوێتە دواوە: لە رووی مێژووییەوە کە ناوەڕۆکەکەی دەڕوانێتە پاشەوەی بەسەر چوو، و لە رووی هونەرییەوە سیرە هەرچی یەك بێ هەر قۆناغی سەرەتای سەرهەڵدانی رۆمانە.

ئەگەر رۆژاوا توانی بی لە ماوەی سەدەیەك لە پەیوەندی بەردەوامی شارستانیدا تەنیا ڕانی قەحپەکانی بە رۆشنبیرانمان ببەخشێت، تەنیا بەرماوەی خوانە رۆشنبیری یەکانی خۆی بە رۆشنبیرانمان ببەخشێت، ئەوا گلەییەکە ناکەوێتە سەر رۆژاوا بەتەنێ بەڵکو لە رۆشنبیرەکانی خۆشمانە کە هەموو هۆشێکی خۆ رۆشنبیراندنیان لە کۆشیان بووە و رۆژاوایان بە کۆمەڵێك کوزی بەرەڵڵا زانیوە.. هەندێ لە رۆشنبیرانی مەغریب توانیان ئەم قۆناغە ببەزێنن و دیالۆگێکی هزری بەرپا بکەن و هەوڵبدەن ئەوە بسەلمێنن کە ئەوانیش توانای داهێنەرانەی خۆیان هەیەو لە پلەی هەرە خوارەوەی پەیژەی شارستانیدا نین.

رۆمانی مێژوویی و رۆمانی نیشتمانی هەردووکیان باس لە رابردوو دەکەن، رابردوویەکی جوان و گەشەدار، دوور لە خودپەروەری کە لە سیرەدا خۆی دەنوێنێ و بەرجەستە دەبێت، بەڵام هێشتاش هەر قۆناغی هەوەڵی سەرهەڵدانی رۆمانن و دەبێ بەسەر خۆیاندا بپەڕنەوە بۆ رۆمانی کۆمەڵایەتی .

رۆمانی مێژوویی و رۆمانی نیشتمانی دوو گوتاری زۆر لێکدی نزیکن: گەڕانەوەن بۆ بنج و بناوان و سەرچاوە، گوتاری بەرەڤانین. خۆ پاراستنە لە زوڵمی داگیرکەر کە پاشان دەبێ بە جۆرە بەرەنگاربوونەوەیەکی کەلتووری داگیرکەر.. هەربۆیە ئەدیبانی مەغریبی لە سایەی داگیرکەرانی فەرەنسی و ئەسپانیدا رویان کردە کەلەپووری خۆیان و ئیلهامیان لێ وەردەگرت و هێزو توانایان لێوە هەڵدەهێنجاو روو بەرووی توانەوە و بەرۆژاوایی بوون و شێوانی خۆیان دەوەستان. گەلێك رۆمان و شانۆ نامانیان بە مەبەستی جۆشدانی هوشیاری نیشتمانی نووسی. کە بایەخی مێژووییان لە بایەخی هونەرییان زیاترە.

بەڵام پاش سەربەخۆیی رۆمانی مێژوویی لە برەوکەوت، چونکە قۆناغ و سەردەم و زروف بەسەر چوو و لە رووی فیکری و هونەری یەوە بەجێ ماو کەوتە دواوە، چونکە بابەتی مێژوویی بابەتێکی ئامادەیەو زۆر کاری نووسەر ئاسان دەکات و نووسەر بە ئاسانی پەنای بۆ دەبات، ئەمە جگە لەوەی قۆناغەکە قەبوڵی دەکات و دەیخوازێ. بەڵام گۆڕانی بارودۆخ، لە دوای سەربەخۆیی، هیچ هەنجەت و بیانوویەکی بۆ بەرهەم هێنانی ئەم جۆرە جیهانبینی یە نەهێشتەوە.

بەمجۆرە رۆمانی مێژوویی دەوری خۆی گێڕا، لە سەردەمی داگیرکەردا هاندەرێك بوو بۆ خەبات و تێکۆشین دژی داگیرکەر، و کاتێ کە بەرەڤانی نیشتمانی دەستی پێکرد، دەنگی کردەوە و کار کەوتە سەروی دەنگی ووشەوە، **ئیدی رۆڵی رۆمانی نیشتمانی دەستی پێکرد کە زادەی شەرعی رۆمانی مێژوویی یەو لە هەمان کاتدا بەزاندنی رۆمانی مێژووییە.**

جا رۆمانی نیشتمانی وێنەی تاوانەکانی داگیرکەری گرتووە، هەر لە دژمنایەتیکردنی ئازادی هاوولاتی یەوە بیگرە تا دەگاتە بڵاوکردنەوەی نەزانی و هەژاری و پاشکەوتەیی و جیایی و خێڵاتییەوە. بەرەڤانی سەلبی و خۆپیشاندان و دامەزراندنی سەندیکای پیشەیی و تەقینەوەی هوشیاری نیشتمانی وەسف کردووە، ئەوجا هاتۆتە سەر خەباتی چەکداری و بەرەڤانی نیشتمانی. نووسەرانی نیشتمانی ئەو چەمك و مانا بەرزانەیان بەرجەستە کردووە کە ویژدانی قارەمانەکانیان بەدەم مێژوو دروستکردنەوە ئاوەدان کردۆتەوە، و بە خوێنی خۆیان داستانی قارەمانێتی و رزگاریان تۆمارکردووە. وێنەی (قارەمانی ئیجابیان) گرتووە کە چۆن ئازار و ئەشکەنجە بە سەبر و خۆڕاگری سەیرەوە قەبوڵ دەکەن و بەو پەڕی بوێری یەوە پێشوازی لە مەرگ دەکەن.

بەڵام رۆمانی نیشتمانی ئەوەی لێ دەگێڕێت کە وەکو رۆمانی مێژوویی لە سەردەمی داگیرکەردا، کە هێشتا ئاسنەکە گەرم بووە نەنووسراوە تا ببێ بە بەڵگەنامەیەکی نیشتمانی و شایەتی یەکی قارەمانێتی. بەڵکو لە پاش خۆیبوون نووسراوە بۆ وێنە عەبدولکەریم غەلاب.

کە یەکەم نووسەری نیشتمانی یە لە ساڵی ١٩٦١دا (یادەوەری بەندییەك)ی بڵاوکردەوە، واتە شەش ساڵ پاش خۆیبوون، رۆمانی نیشتمانی دووەمی (رابردوومان ناشت ١٩٦٦) و (مامۆستا عەلی – ١٩٧١) بڵاوکردونەتەوە. جا ئەم دواکەوتنە ئەگەر چی وێنەیەکی پرشنگداری رابردووی نزیکی گرتووە، بەڵام کاریگەری ئەدەب لەسەر رووداوەکان کز دەکات یان نایهێڵێ. چونکە هەر قۆناغەو دۆزێن خۆی

هەیە، باسکردنی دۆزێن قۆناغێکی رابردوو پاش تێ پەڕبوونی وەختی خۆی کارێکی وەها دەکات هاوسۆزی لەگەڵ دا لاوازتر و کەمتر بێ. هەر لێرەشەوە کێشەی رەسەنایەتی و هاوچەرخێتی دێتە گۆڕێ، کە خەتەرترین مەسەلەێن جیهانی پاشکەوتووە، چونکە ئارەزووی تازەکردنەوە و گەشەسەندن و پەرەپێدان روو بەرووی ئارەزوویەکی پێچەوانە دەبێتەوە کە ئەویش پابەند بوونە بە کەلەپووری کۆن.

هەڵبەتە نووسین لەسەر قۆناغی رابردوو زۆر ئاسانترە لە نووسین لەسەر دۆزو کیشەو گرفتەکانی ئێستا، چونکە قۆناغی خەباتی نیشتمانی، رابردوویەکی جوان و رەنگاو رەنگە و هەموو چین و توێژەکان بەشدارییان تێدا کردووە و لە پێناویدا خەبتیون. بەڵام نووسەری بورژوا خەباتەکە بۆ چینەکەی خۆ قۆرخ دەکات و وای ئاراستە دەکات کە بورژوازیەت بە تەنیا خۆیبوونی وە دەست هێناوە و هەر بۆیەش لە هەموو کەس لە پێشترە بۆ خواردنی بەر و بوومەکەی.

بەهەر حاڵ لێرەدا دەبێ ئاماژە بۆ ئەوە بکرێ کە دەستبەردار بوونی ئێستا بە هەموو گیروگرفتەکانی خۆیەوە و گەڕانەوە بۆ رابردوو تا قارەمانێتی باب و باپیرانی وێنە بگیرێت خۆی لە خۆیدا هەڵاتنە لە واقیع، بێ لایەنکردنی ئەدەبە، دوور خستنەوەیەتی لە ئەرکی قۆناغە مێژوویيەکەی خۆی. دیارە ئەم هەڵوێستە زۆر کەمترە لە هەڵویستی باب و باپیران کە هەر بەوەوە نەوەستاون لە رۆمانی مێژوویی دا وێنەی قارەمانێتی پێشینان بگرن، بەڵکو ووشەیان گۆڕیوە بۆ ئەو کردەوەیەی کە سەر بەخۆیی وەدیهێنا. جا ئەگەر رۆمانی نیشتمانی پاش خۆیبوون جگە لە وێنەگرتنی (قارەمانێتی) پێشینان چ سوودێکی دیکەی نەبێ، ئەوا ئەم لایە ئێجابی یە (وێنەگرتنی قارەمانێتی پێشینان) دەبێ بە لایەنێکی سەلبی کاتێ ئەم پێشینانە لە رووی تازەکردنەوەی مێژوو بوەستن بەو بیانووەی (پەنجەرەیەکە یان راونگەیەکە) بەسەر ئەو رابردووەدا دەڕوانێ کە ئەوان قارەمانی بوون. دیارە چارەسەرکردنی گیروگرفتی واقیع و دۆزێن تازەی کۆمەڵگە بەوە نابێ پەنا بەریتە بەر رابردوو، لە ئێستا هەڵیی بۆ رابردوو، و ئایدولۆژیای کۆمەڵگەیەکی هەرەس بردووی داروخاوی لە حاڵی مەرگ و گیانەڵەدا دادی کۆمەڵکەی تازە نادات.

هەڵبەتە لێدانی ژێی رابردووی (خۆش) تەنیا کۆمەڵە دۆنکیشۆتێك دەخولقێنێ کە بە شمشێری قەستینەی دارینەوە بەگژ چەرخی زانست و تەکنولۆژیای هەرە پێشکەوتوودا دەچن.

بۆیە لەم قۆناغەدا ناتەبایی و ناکۆکی دەکەوێتە نێوان چەوسێنەرو چەوساوەی نیشتمانی یەوە، کە پێویستە ئەم کێشەیە بکەوێتە سەرووی لیستی ئەرکەکانی ئەدەبیاتی تازەوە.

(٤)

رۆمانی کۆمەڵایەتی کە زادەی کۆمەڵگەی پاش رزگاری و خۆیبوونە، لە ووڵاتی مەغریب دا هەندێ دواکەوت و (الرحلە المراکشیە)ی محمد بن عبدالله الموقت بە یەکەمین هەوڵی رۆمانی رەخنەی کۆمەڵایەتی بە مانای تازەی رۆمانی کۆمەڵایەتی، دادەنرێت.

رۆمانی کۆمەڵایەتی لە سەرەتای هەفتاکانی سەدەی بیستەمدا دەستی پێکرد. رەنگە هۆی دواکەوتنی تا ئەو کاتە بگەڕێتەوە بۆ پاشکەوتنی ژیانی کۆمەڵایەتی بە شێوەیەکی گشتی، و بۆ سەر قاڵ بوون بە خەباتی نیشتمانی، و بایەخدانی پێشینان بەوژانرە ئەدەبییانەی زوو دێنە دەستەوە و کاریگەرییان خێراترە وەك: گوتار، چیرۆك، قەسیدە، چیرۆکی کورت.

لە راستیدا دۆزی خۆیبوون یەکێکە* لە تەوەرە سەرەکی یەکانی ئەدەبی تازەی مەغریبی، لە سەرانسەری ئەدەبیات دا وێنە گیراوە و باسکراوە، هەر هەمووی ئەوەی ساغ کردۆتەوە کە (خۆیبوون)

ئەو ئامانجەی وەدی نەهێنا کە لێی چاوەڕوان دەکرا، گەل ڕۆڵەکانی خۆی هاویشتە تونی شەڕی سەربەخۆییەوە، هیچ قازانجێکی لەوە نەکرد، بەڵکو بوژوای گەورە بە بازرەقەیەک گەییە دەسەڵات و جێگەی داگیرکەری گرتەوەو بەو پەڕی دڕندەییەوە هەموو جۆرە چەوسانەوەیەکی لەسەر چینێن هەژارو بێ نەوا جەڕباند ئەو چینەی هەڵخەڵەتێنرا و سەر و ماڵی کردە قوربانی و هەموو شتێکی دۆڕاند و ئەو جیهانەی نەبینی کە وەعدی پێ درابوو.

(٥)

ڕۆمانی هاچەرخی مەغریبی لە سەرەتای شەستەکانی سەدەی بیستەمدا سەری هەڵدا دیارە قۆناغی لە دایك بوون و نەش و نمای ئەم هونەرە ئەدەبییە لە باری هونەرییەوە لاواز بووەو هۆیەکە شی دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە لە باری هونەرییەوە پاشکۆ بووە. بەڵام دواتر و لە قۆناغی دامەزران دا ڕێبازە هونەرییەکانی وەکو کلاسیکی و ڕۆمانسی و واقیعی گەشەیان کردو بەشدارییان لە دامەزراندنی دیدێکی ناوەڕۆکی کرد کە لە واقیعی جەماوەرو ئاواتەکانی جەماوەرەوە هەڵدەقوڵا.

بەڵام لە قۆناغی تازەکردنەوەدا، ئەدیبە لاوەکان بە جۆش و خرۆشێکی ئەزمونگەرییەوە هاتنە پێشێ و دەستیان دایە تەکنیکی نوێی ئەوتۆ کە بتوانێ تەجرەبە تایبەتیەکانیان بکرێتە خۆ، چونکە واقیعی پابەندی گۆڕان، دەقە ئەدەبییەکانیشی لەگەڵ خۆیدا گۆڕی. ئا بەمجۆرە تازەکردنەوە لە ئەنجامی کارلێکی کەلتووری لەگەڵ ڕۆژاواو شارستانی و ڕۆژهەڵاتی پێشکەوتوو (عرب المشارقە) و واقیعی تایبەتی خۆماڵیدا دەستی پێکرد. جا لێرەوە دەتوانرێ بگوترێ ئەگەر ئەدەب شایەدی یەکی مێژوویی بێ دەربارەی قۆناغێکی دیاریکراو، هەر چەندە ئەدەب مێژوویی یە، ئەوا لە هەمان کاتدا داهێنان و خولقاندنەوەی واقیعیشە نەك تەنیا وێنەگرتنی. لەوەیە واقیعی وێناکراو پێشکەوتووتر بێ لە واقیعی دەرەکی. ئەمەش ئەوە ناگەیەنێ کە بنەما تیۆری یەکانی هونەر دابڕوخێنرێن، بەڵکو بەزاندنی ئێستایە بۆ باشتر و باڵاتر، لە پێناوی داهێنانێکی گەورەی ئەوتۆدا کە تۆو ماکی هەموو پێشکەوتن و بەزاندنێکی تێدا بێ.

کە دەق لە داهێنەرەوە دەردەچێت، ئیدی سەر بەخۆیی خۆی وەردەگرێت و نەهەقی بەسەر داهێنەرەوە دەمێنێ و نە بەسەر وەرگرەوە. کە دەق دەگاتە بەر دەستی وەرگر دەبێ بە موڵکی ئەو، بە پێی توانا ئەبستمولۆژی و هونەری یەکانی خۆی مامەڵەی لە تەك دا دەکات. هەر لەبەر ئەمەشە لێکدانەوەی جۆراو جۆری کاری هونەری دروست دەبێت، چونکە هەر خوێنەرێك تەئویل و لێکدانەوەی تایبەتی خۆی بۆ دەق هەیە. هەروەها هەندێ دەقیش تایبەتمەندی فرە ئاستی هەیە کە فرە تەئویل و لێکدانەوەی لێدەکەوێتەوە، چونکە پیوانەی ڕەمزی یان بابەتی جۆراوجۆری تێدا بەکارهاتووە. دەق بونیادێکی فرە دەلالەتی داخراوە، ئەگەرچی وێنەگرتنی واقیعە بەڵام واقیعێکی سەر بەخۆشە.

ڕۆمانی هاوچەرخی مەغریبی لە رووی بینای هونەرییەوە و بە گوێرەی ڕەوتی مێژوویی بەم ڕێبازە هونەریانەدا ڕۆییوە: کلاسیکی، ڕۆمانسی، واقیعی، ڕەمزی، تەلیعی، تەجریبی هەموو ئەمەش لەماوەی چل ساڵێکدا ڕوویداوە دیارە ئەم ڕێبازانە بە تەواوەتی لێکدی جیاواز نین و ڕەگ وریشەیان لەناو یەکدا هەیە، تازە لە هەناوی کۆندا دەمەیێ و لە دایك دەبێ و تاماوەیەك شان بە شانی دەڕوات و تا تازەکە کۆن دەبێ، تازەیەکی دی دێتە جێگەی. ئەمە لوژیکی پەرەسەندنە لە ژیان دا.

دیارترین سیماتی ڕێبازی کلاسیکی بریتییە لە لاسایی کردنەوەی کۆن، پاراستنی کەسایەتییە مەزنەکان، پاراستنی ئورستۆکراتیەتی زمان، بایەخدانی زیاتر بە فۆرم تا بە ناوەڕۆك. جا ئەگەر زاراوەی

کلاسیکی بە باڵای ڕۆماندا بگرین ئەوا ئەو ڕۆمانە مێژووییانەی ڕوداوەکانی ڕابردوو وەسف دەکەن، ئەو ڕۆمانە نیشتمانیانەی وێنەی قارەمانێتی باب و باپیران لە بەگژا چوونی داگیرکەردا دەگرن، ئەو ڕۆمانە کۆمەڵایەتیانەی وێنەکانی خەباتی کۆمەڵایەتی دژی کلۆڵی و کوێرەوەری دەگرن، هەر هەموویان بە پێ ی دید و جیهانبینی کلاسیکی هاتونەتە نووسین.

ڕۆمانسیەت لە ئەدەبی تازەی مەغریب دا، لە هەموو ڕێبازە ئەدەبی یەکانی دیکە لاوازترو بێ نموود ترە. ڕەنگە هۆی ئەوە بێ کە ئەدیبان لە سەردەمی خەباتی نیشتمانی دا سەرگەرمی ئەوەبوون بە شێوازێکی ڕوون و ئاشکرا و دوور لە تەم و مژی ڕۆمانسیەت، تاکید لەسەر بەهاێن شارستانی لە کەلەپوری ئەدەبی دا بکەن. هۆی دووەم ئەوەیە کە ئەدیبانی قۆناغی خۆیبوون، ڕوو بەرووی دۆزە کۆمەڵایەتی و کێشە تازەکانی واقیعی تازە بوونەوە.

دیارە ڕۆمانسیەت لە بنەڕەتدا ریبازێکی ئەدەبی تازەیە و گوزارشت لە چینی بورژوا دەکات، ئەو چینەی گەییە ڕێبەری کردنی کۆمەڵ، ئەم ڕێبازە لەگەڵ ئەم چینەدا هات و هەڵکشاو باوی سەند، لە هەردوو قۆناغی هاتن و گەییشتن دا گوزارشتی لە بورژوا کردووە، کە بورژوا هێشتا لە هەوڵی پێگەییشتن و وەرگرتنی دەسەلاتدا بوو ڕۆمانسیەت شۆڕشگێڕانە بوو، کە بورژوا جڵەوی دەسەڵاتی گرتە دەست و کەوتە پاراستنی دەستکەوتەکانی ڕۆمانسیەتیش بوو بە ڕێبازێکی محافەزەکاری کۆنە پەرستی هەڵاتن ئامێز.

ئەدەبی ریالیستی ئەدەبێکی نا شەخسی یە، نووسەر نایەوێ خۆی تێدا پیشان بدات، بەڵکو حەز دەکات نوسینەکەی وێنەیەکی ئەمینی واقیع بێ، بەڵام ئەدیبی ریالستی بە هۆشیاری یەوە دەکەوێتە ناو پرۆسەی هەڵبزاردنەوە، دەگەڕێت بە دوای شتە جەوهەری یەکانی ئەو دنیایەوە کە دەیەوێ وێنەی بگرێ و شتە سەرڤەسەرڤەکان پشت گوێ دەخات. وێنەی هونەریش لەلای ئەو دەکاتە کۆکردنەوەیەکی ئۆرگانی لە نێوان گشتاندن و نموونانندا، هەر بۆیەش ڕەوتی هەمە جۆری ریالزمی وەك: ریالزمی ڕەخنەیی، ریالزمی سوسیالستی، ریالزمی ئەزمونگەری، ریالزمی ڕەمزی، ریالزمی حیکایەتخوانی، و تەنانەت ریالزمی بێ کە نارو کەوشەن هاتنە ئاراوە. بێگومان ڕۆمانی کلاسیکی (تقلیدی) مەغریبی بازرەقەیەکی هونەری گەورە بوو لە ئەدەبی مەقامات و گوتارو ئیعترافنامە وە بۆ بونیاتنانی ڕۆمانی واقیعی تازە. بێگومان ئەزمونی ژیانی و فیکری ڕۆماننووسانی کلاسیکی مەغریبی ڕاستگۆیانە گوزارشتیان لەو قۆناغە مێژوویيە کردووە کە ویستویانە، بەڵام بەردەوامی ئەم دید و جیهانبینییە لە سایەی بارودۆخی تازەدا ئەدەب دەخاتە گێژاوی خۆکاوێژ کردنەوە و دووبارە کردنەوەوە، چونکە هەر قۆناغێکی شارستانی دۆز و کێشەی تایبەتی خۆی هەیە و دیدی هزری و هونەری تازە دەخوازێ، بۆیە لەم حاڵەدا دیدی کلاسیکی پیر دەنوێنێ و ناتوانێ گوزارشت لە ڕوحی نەوەی نوێ و ئەڵهاو ئاواتەکانی بکات. بەڵام ئەمە وا ناگەیەنێ کە نکوڵی لە دەستکەوتەکانی بکرێت، بەڵام لە هەمان کاتدا ئەوە دەگەیەنێ کە ئەم دەستکەوت و دابە هونەریانەو بوونی بەو کەلەپورەی دەبێ ببەزێنرێت و بەگەڵ شەپۆلی تازەی ژیان بکەوین، هەرچەندە ڕێبازی کلاسیکی نەبووە کۆسپ لەسەر ڕێگەی پەرەسەندنی ڕۆمان، بەڵکو ئەو بناغەیە بوو کە ڕێبازی ریالستی ڕەوتە هەمە جۆرەکانی خۆی لەسەر ڕۆنا.

پێشڕەوایەتی یان ڕۆمانی پێشەنگ (طليعي) بریتی یە لە بەکارهێنانی تەکنیکێن نوێ ی ئەوتۆ کە ئەستاتیکا زانراو و باوەکان دەبەزێنێ، بریتی یە لە تازەکردنەوە لەسەر ئاگرێکی هێدی، واتە وەکو ئەزمونگەری نییە کە دەکاتە تازەکردنەوەی بنجبڕو بە پەلەو تەجریبیەت ڕەوتێکی تازەیە لە بواری

تەكنیكی ئەدەبیدا، ئەدیبانی تازە بۆیە پەنایان بۆ برد تا لە واقیعی هونەری سواو لە هەموو بوارەكانی داهێنان دا رزگارین دیارە دەرچوون لە واقیعیەت بە مانای خۆ دزینەوە لە دۆزەكانی جەماوەرنی یە، بەڵام كە ووشە بوو بەبڵاوكراوەیەكی هورایی و هوتاف.

ئەوا لە ئەدەبیەت و داهێنان دەكەوێت، بۆیە دەبێ ووشە هەر بە باڵایی بمێنێتەوە و دید و جیهانبینی یەكی جیاواز پێشكەش بكات، كول و كۆڤانی خودی و كۆمەڵایەتی لە چوارچێوەیەكی داهێنان دا تیایدا بەرجەستە ببێ و هەر رەگەزێك لە رەگەزەكانی پرۆسەی هونەری ئامادەیی خۆی تێدا هەبێ. هەر بۆیەش جەرپاندن و تێ پەراندن لایەنی جۆراوجۆر دەگرنە خۆ. جەرپاندنێكی سەركێش هەیە كە هەموو داهێنانێكی بەر لە خۆی رەت دەكاتەوە، ئەمە جەرپاندنێكی خۆراییە، نە پشتیوانەی هەیەو نە ئایندەی دەبێ چونكە هونەر بە وڕێنە دەزانێ، جەرپاندنێكی دی هەیە كە حەساوی گەورە بۆ داهێنانی بەر لە خۆی دەكات و وەكو سەرچاوە سودی لێ وەردەگرێت، ئەمە ئایندەی خۆی هەیە.

بیناكردنی ئەدەبێكی دژ بە داهێنانی باو، لە رێگەی روخاندنی بونیادی فۆرمی رۆمان، و رەگەزە هونەرییەكان، و تەقاندنەوەی زمان، و دەرچوونی لە شێوە باوەكانی رۆمان، و تێ پەراندنی جیهانبینی واقیعی، و ئەركی میكانیزمی خەیاڵ بۆ ئەركێكی داهێنەرانەی ئەوتۆ كە واقیعێكی تازەی لەسەر رۆ بنرێ، واتە واقیعی رۆمان، نەك ئەو واقیعەی لە رێگەی نەقڵی میكانیزمی و رەنگدانەوەوە رۆ بنرێت.

رەوتی یەكەمی تەجریبی رۆمان لە مەغریب دا احمد المدینی نوێنەرایەتی دەكات كە پێ ی وایە رۆمان لافاوێكی زمانەوانی، دەوڵەمەندییەكی دركەیی یە لەسەر حیسابی هونەری چیرۆكڤانی، كاراكتەرێن نادیار، بونیادی لێك ترازاوی رۆمانەوانی، دەقی دڵخوازی ئەو بریتی یە لە بەزاندنی ئاسایی و باو. ئارەزوو كەڵكەڵەی تازەكردنەوەی تەكنیكی رۆمانەوانی لەلای المدینی وای لێكرد بونیادی رۆمانی كلاسیكی پشت بەستوو بە روداو و قارەمان و شوێن و كات و لوجیك رەت بكاتەوە. بەڵام رەت كردنەوەی هەموو ئەم رەگەزە هونەریانە رۆمانی تەجریبی خستە ئاستەنگی ناشەكلانیەتەوە.. چونكە نیاز چاكی بە تەنیا ئەدەب دروست ناكات. هەروەها هوشیاری مێژوویی و حەیاتی بریكاری هوشیاری هونەری نین. نووسینی خەملیو دەبێ هوشیاری كۆمەڵایەتی و هوشیاری هونەری ئاوێتە بكات.. هەرچەندە بەها ئەستاتیكی و هونەرییەكان دوا گوزارشت نین و داهێنەران دەتوانن ئیمكانیاتی رۆمانی ئاییندە كەشف بكەن، بەڵام گەران و جەرپاندن لە ئەدەب و هونەردا زەرورین وەكو چۆن لە زانست دا زەروری یە، جا گوزارشت كردن لە رێگەی فۆرمێن تازەوە زۆر جار خزینی بەدوادا دێت، بە تایبەتی ئەگەر ئەم فۆرمانە هەڵقولاوی پێداویستی یەكانی پەرەسەندنی هوشیاری ئەو كۆمەڵە نەبن كە بۆی دەنوسرێ...

ئیدی رۆمان تا هاتنی جیمس جویس و مارسیل بروست ناسنامەی خۆی پاراست، بەڵام ئەو دووانە هاتن، هەردوو مەودای شوێن و كاتیان هەڵوەشاندەوە، لەمپەرێن نێوان شیعر و رۆمانیان روخاند، قەباغی لاوەعیان لابرد، مەنەلۆگ هەڵقولی. ئەوجا شۆرە سوارانی رۆمانی تازە" ئالان روب گرییە، و میشال بوتور، و ناتالی ساروت سەرەكێشی (مغامره) رۆمانیان تەواوكرد، دوا بزماریان لە جەستەی رۆمانی كلاسیكی دا، و دروشمی (نا رۆمان)، یان (رۆمانی تازە) یان هەڵگرت، تا دەرفەتی شتەكان برەخسێ كە بە ئازادی یەكی میلودرامی، و بێ لایەنی یەكی سارد، و بەو پەری (بابەتگەری) یەوە گوزارشت لە خۆبكەن.

دیاره رۆماننووسانی عەرەب پەیگیری ئەم تازەگەری یەی رۆمانیان کردووە.. قۆناغی وەرگرتن و کاریگەریان بڕیوە و لە قۆناغی داهێنانی زاتی دان کەپشت بە دوو رەگەزی تایبەتمەندی و هاوچەرخێتی دەبەستێت. لە دوا جاردا کەوتنە دوو ریانێکی دژوار یان بە پاشکۆیەتی قابیل بن و لە لاسایی کەرەوەیەك زیاتر نەبن، یان لە ریگەێن تازە بگەڕێن، تا گوزارشتی پێ بکەن لە داهێنانی تایبەتی خۆیان.

جا نووسەر لێرەدا هەر خۆی بە تەنیا داهێنەر نییە، بەڵکو کۆمەڵیش بەشداری دەکات لە پرۆسەی قەبوڵکردنی داهێنانی تازەدا، ئەویش لە رێگەی لە ئامێزکرتنی تۆوی تازە و تەقاندنەوەی هوشیاری کۆمەلایەتی و هونەری. بە مجۆرە دەبێ زەمینەیەك هەبێ بۆ ئەوەی تەجریب بەشداری لە داهێنانی دا بکات، کەش و هەوایەك هەبێ تەجریب لە باوەش بگرێ، خوێنەرانی نزیك لە ئاستی هزری هونەری نووسەر هەبن و هاوسۆزی لەگەڵدا بکەن، دەنا دەکەوێتە داو و تەڵەی ئەوەوە کە گوایە (پێش سەردەمەکەی خۆی کەوتووە) یان (نەوەکانی ئاینده) دەیخوێننەوە و هەقی خۆی دەدەنێ.. دیارە ئەمە جۆرە گەشبینی یەکی تەم و مژاوی و نامسۆگەرە، چونکە نەوەێن ئاینده ئەدەبی تایبەتی بە خۆیان و بەقۆناغ سەردەمی خۆیان دادەهێنن، جا لەبەردەم ئەم جۆرە فەشەلەدا دوڕگەێن رۆشنبیریی دابڕاو لەناو جەرگەی کۆمەڵگەی پاشکەوتوودا دروست دەبن و وەکو پێشەنگی واقیعی و فیکری و هونەری خۆیان تێی دەپەڕێنن لە رووی هزری و هونەری یەوە راستەوخۆ و ناڕاستەوخۆ بەشداری پەرەپێدان و گۆڕینی کۆمەڵ دەکەن.

رەوتی دووەمی رۆمانی تەجریبی لە مەغریب دا محمد عزالدين التازي رێبەرایەتی کرد کە پێ ی وایە ئەو گۆڕانکاریانەی هەر لە قۆناغی کلاسیکی یەوە بەسەر رۆمانی عەرەبیدا هات، دەکرێ بە گۆڕانی ئەقڵیەتی عەرەبی لێك بدرێتەوە، بە کارلێکی رۆشنبیریی تازە لەگەڵ رۆژاوادا لێك بدرێتەوە، کارلێکێ کە تەنیا بە لاسایی کردنەوە قاییل نییە، بۆیە نەوەی تازە هاتن یاساو رێسای تازەیان بۆ بونیادی دەقی چیرۆکڤانی داهێنا، ئیدی خەیاڵیان لەوە رزگار کرد کە تەنیا رواڵەت و دیاردە واقیعییە رۆژانەکان بگوازێتەوە، ئیدی خەیاڵی نوسەر رۆڵی تەقاندنەوەی وەرگرت، واقیعی دەتەقاندەوە تا لە کەش و هەوایەکی چیرۆکڤانی دا دروستی بکاتەوە و دای بڕێژێتەوە، داڕشتنەوەیەك کە زمان دەوری سەرەکی تێدا بدینێ. چونکە زمان لەوە دەرچوو رەگەزێکی کڕوکپ و مات بێ.. و رۆمان لەوە دەرچوو کە کارێکی سادە و ساکار بێ واقیع وەکو خۆی نەقڵ بکات یان بە شێوەیەکی میکانیزمی وەسفی بکات.

هەندێ لە رۆماننووسەکانی مەغریب:

مليكه الفاسى، محمد بن عبدالله الموقت، آمنه اللوه، محمد الصباغ، احمد عبد السلام البقالى، عبد المجيد بن جلون، عبدالكريم غلاب، فاطمة الراوى، عبدالله العروى، محمد زفراف، عبدالعزيز بن عبدالله، محمد عزيز الحبابى، احمد زياد، احمد المدينى، مبارك ربيع، سعيد علوش، خناثه بنونه، محمد شكرى، محمد عزالدين التازى.

<u>سەرچاوەکان:</u>

١- محمد عزام، وعي العالم الروائي، دراسات في الرواية المغربية ط ١٩٩٠ . ٢- جورج طرابيشي - رمزية المرأة في الرواية العربية. بيروت ١٩٨١ .
٣- حنا مينا - هواجس في التجربة الروائية - بيروت ١٩٨٢ .
٤- جورج لوكاش - الرواية كملحمة بورجوازية - ترجمة: جورج طرابيشي بيروت ١٩٧٩ .
٥- الريف في الرواية العربية - محمد حسن عبدالله - عالم المعرفة - الكويت ١٩٨٩ .
٦- يمنيَ العيد - الراوي: الموقع والشكل - بيروت ١٩٨٦ .

كۆمەڵگەو زەبرو زەنگ

(١)

بێگومان كۆمەڵگەی بەشەر بە رۆژو دوو رۆژ نەگەییوەتە ئەم ئاستەی ئێستای، بەڵكو بە درێژایی مێژوو بەدەم ململانێوە هاتووەو قۆناغەكانی بڕیوە، شارستانیەتی رۆناوە، ئاشتی سازداوەو شەڕو شۆڕی خوێناوی بەرپاكردووە، بڕیاری داوە، پەشیمان بووەتەوە، شارستانیەتانی رووخاندووە، ئاینانی دامەزراندووە، واتە هەنگاو هەنگاو، بەرە بەرە هاتووەو دروستكردنی ژیان بووە بە چارەنووسی و هەرگیز لە خۆی رازی نەبووەو بەو قۆناغە قایل نەبووە كە تیایدایەو هەر ئەوەندەش ئاوڕی لە رابردوو داوەتەوە كە رێگەی چوونە پێشەوەی بۆ روون بكاتەوە، واتە كۆمەڵگە كە بووە بە كۆمەڵگە، تەنیا رێگەی چوونە پێشی هەبووەو هەرگیز لە توانایدا نەبووە بۆ دواوە بگەڕێتەوە، ئەم كردەی پێشڤەچوونەش بە درێژایی مێژووی تیرەی بەشەر هەورازو نشێوانی بڕیوە، مرۆڤ لە بۆتەی كرداری خۆیدا قاڵ بووەتەوەو هەوڵیداوە خۆی كەوی بكات و شەڕو شەڕخوازی لە خۆی بتەكێنێ و بوونی مرۆڤانی خۆی وەكو بوونەوەرێكی كۆمەڵایەتی لە چوارچێوەی كۆمەڵگەدا بجەڕبێنێ و بگاتە كەماڵ، دیارە كەماڵخوازی لە

هەموو روویەکەوە، کەڵکەڵەی هەرە گەورەی مرۆڤە، هەڵبەتە ڕێگەی کەماڵخوازی، بە گوڵ ڕانەخراوە، بەڵکو ڕێگەی نادیارە، پڕە لە کەندولەندو هەورازو نشێو، واتە موغامەرەیەکە ژیانخوازی بەسەر مرۆڤیدا دەسەپێنێ، هەموو موغامەرەیەکیش بریتییە لە جەڕباندنی شتی تازەو هەموو تازەو تازەخوازییەك جۆرێك لە نیگەرانی دەگرێتە خۆو" نەبادا دووچاری هەڵەیەکی وەهابێ کە مرۆڤانی مرۆڤ بلەوتێنێ و زەدەداری بکات. بە هەر حاڵ مرۆڤ وێڕای ئەوەی ناتوانێ دەستبەرداری کەڵکەڵەی کەماڵخوازی ببێ و، سەرەڕای ئەوەی کە بوونەوەرێکی کۆمەڵایەتییەو بەبێ کۆمەڵگە هەڵناکات و ناتوانێ لە دەرێی کۆمەڵگەدا بوونی مرۆڤانی خۆی مومارەسە بکات و بیسەلمێنێ، لەگەڵ هەموو هەوڵێکیدا بۆ کەوی کردنی خودی خۆی. ئەوجاش وەکو پێویست هەر رام نەبووەو لەو رۆژەوە کە ئەقڵی بەوەدا شکا هەندێ چەکی سەرەتایی بۆ بەرەڤانی لە خۆی دروست بکات. هەر کاتێك غەریزەی وێرانخوازی و مەرگخوازی لەبەر هەر هۆیەك سەری کردبێ، هەمان چەکی بۆ لە نێو بردن و قەڵاچۆکردنی هاوڕەگەزانی خۆی بەکار هێناوە، هەر بۆیە مێژووی تیرەی بەشەر لە پاڵ لایەنە پرشنگدارەکانیا، پڕە لە کێشمانەکێش و ململانێ و جەنگ و خوێن ڕشتن و ڕووبەڕووبوونەوەو بەگژاچوونی یەکدی و بەکارهێنانی توندو تیژی کە دەشێت بڵێین لەسەدەی بیستەمدا شەقڵێکی تازەترو مەترسیدارتری گرتۆتە خۆو گەیووەتە لووتکە، چونکە لەگەڵ پێشکەوتنی زانست و تەکنۆلۆژیادا، ئامێری پیادەکردنی توندوتیژی زۆرو هەمە جۆرو ئاسانتر بووە، دیارە ئەمەش لە قۆناغی مێژوویی خۆیدا لە هۆکارێن بێدادی سیاسی و ئابووری و کۆمەڵایەتی و رۆشنبیری و سایکۆلۆژی بەدەر نییە.

(٢)

دیاردەی توندوتیژی دیاردەیەکی جیهانی و ناوچەییشەو، لە رۆژاواو لە رۆژهەڵات و لە هەموو کۆمەڵگەیەك دا کەم و زۆر هەیە، بۆیە، هیچ سەیر نییە گەر پریشکی ئەو دیاردەیە ڕاستەوخۆ یان نا ڕاستەوخۆ کوردستانی ئێمەش بگرێتەوە. بەتایبەتی کە دەوڵەتێکی کوردی یاسایی ئیعتراف پێ کراومان نییە کە جوانترو مرۆڤانی ترو بە گوێرەی ئەزموون و تەجرەبەی خۆمان، مومارەسەی ژیانی خۆمانی تیا بکەین و جدی تر بەشداری بەرهەمهێنانی مێژووی سەر لەبەری مرۆڤایەتی بکەین.. ئەوەی مایەی دڵخۆشییەو بە ئەندازەی سەرە دەرزییەك گومان هەڵناگرێت ئەوەیە کە توندوتیژی لە کوردستاندا هەرگیز نەبووە بە ئایدولۆژیاو نە پیرۆزێنراوە، بەڵکو بە پێچەوانەوە هەمیشە دیاردەیەکی قێزەون و بێزراو بووەو کورد لە تەنگانەترین رۆژگاری خۆیدا پەنای بۆ نەبردووە. بەڵکو هەمیشە میللەتێکی ژیان دۆست بووین و هەر ئەوەش وایکردووە تەحەمولی ئەو هەموو ڕاپەڕین و شۆڕشە بکەین، وێڕای هەموو هەوڵ و تەقەلایەکی دوژمنان و داگیرکەرانی کوردو کوردستان بۆ ئەوەی شۆڕشەکانمان بگۆڕن بۆ جەنگ، کە هەموو جەنگێك چ وەکو کار چ وەکو کاردانەوە ڕەگێکی لە زەبرو زەنگدایەو کۆسپێکی گەورەیە لەبەردەم پێشکەوتنی کۆمەڵایەتی و مرۆڤی کوردی پێ مەسخ بکەن و ئاراستەیەکی توندوتیژی تیروریستانە بە ڕاپەڕین و شۆڕشمان بدەن، ئەوجاش هەر بەرگریمان کردووەو نەمان هێشتووە ئەو ئاواتانەی دوژمن بێنەدی، چونکە وەکو گەلێکی ژیاندۆست، هەستمان بەوە کردووە کە ژیان دۆستی تەنیا بە میکانیزمی مرۆڤانی دێتە دی و کەنگێ ژیاندۆستی بوو بە بەشێك لە بیرو بیرکردنەوەو پێکهاتەی سایکۆلۆژی مرۆڤ، ژیان بە بەرانبەری خۆی ڕەوا دەبینێ، کە ژیان و مان بە هەموو کەسێك ڕەوا بینرا، ئیدی سەرگەرمی ژیان و قوولکردنەوەی ئینسانیەتی ئینسان دێتە گۆڕێ و مرۆڤ هەر لەبەر

خاتری خۆی و ئینسانیەتی خۆی و ممارەسەی ئینسانیەتی خۆی کە مەحاڵە لە دەرێی کۆمەڵگەدا بێتەدی، ناچار دەبێ کۆمەڵگەشی خۆش بوێ و بەرگری لە بەها مرۆڤانی و شارستانییەکانی بکات.

ریشاژۆکردنی گیانی ژیاندۆستی لەلای خەڵکی یەکێکە لەو فاکتەرانەی کە مرۆڤ لە توندوتیژی، کە خۆی لە خۆیدا گەڕانەوەیە بۆ حاڵەتە سەرەتاییەکان، دوور دەخاتەوە، ئەمەش بەوە دێتەدی کە دامودەزگا کۆمەڵایەتی و سیاسییەکان بەرژەوەندییەکانی تاك دابین بکەن و راوبۆچوونەکانی بە هەند بگرن، زەمینەی بۆ خۆش بکەن کە گوزارشت لە خودی خۆی و بیروبۆچونەکانی بکات، لە چوارچێوەیەکی مرۆڤانی یاساییدا ریز لە ئامانج و ئەماکانی بگیرێت و تا هەست بە ئاسوودەیی و دڵنیایی بکات و هیچ هەڕەشەو ترس و نیگەرانییەك روحی کرمێ نەکات و تەژی کینەو کەرب و تۆڵە و تۆڵەکاریی نەکات، بەم پێیە مرۆڤ وەکو بوونەوەرێکی بە تەبیعەت کۆمەڵایەتی، وەکو بەرهەمهێنەری رۆشنبیری و کۆمەڵ، بەزەبری بیرو ئاوەزوو بیرکردنەوە، بەزەبری زمان و گوزارشت کردن لەویست و خواستەکانی، بەزەبری دەستی کارکردن و پەیدا کردنی رزق و رۆزی، دەتوانێ غەریزەکانی رام بکات و هەڵسوکەوت و رەفتاری مشت و ماڵ بدات و شارستانیەتی خۆی بونیات بنێ و تواناو بەهرەکانی بە ئاراستەیەکدا بەرێ کە سوودو خزمەتی تاکو کۆمەڵی تێدا بێ.

هەڵبەتە بێدادی کۆمەڵایەتی و سیاسی و ئابووری و رۆشنبیری و هەلومەرجی ژینگەیی و دەوروبەر، رۆڵی یەکجار گەورەیان هەیە لە راهێنانی تاك لەسەر پەنابردنە بەر توندوتیژی بەشێوەیەکی دوور لە ئاوەزو ئەقڵانیەت، کە خۆی لە خۆیدا کۆسپ و تەگەرەیەکی یەجگار گەورەیە لەبەردەم رەوتی پێشکەوتنی کۆمەڵایەتی و شارستانیدا. هەر لەم روانگەیەوە پێویستە ئاماژە بە بایەخی سیستەمی پەروەردەو فێرکردن و دەورو رۆڵی لە پەروەردەکردن و پێگەیاندنی تاکو پەرەسەندنی مەیل و کەسایەتی تاکدا چ بە باری میانڕەوی مرۆڤدۆستیداو چ بە باری توندڕەوی دژمنکاریدا، بدرێت، ئەگەر پەروەردەکردنی کۆمەڵایەتی و سیستەمی فێرکردن لە کۆمەڵگەیەکدا، بە ئاراستەی مرۆڤدۆستی و هاوکاری بێ، ئەوا هەڵسوکەوتی تاك، هەڵسوکەوتێکی مرۆڤدۆستانەی دوور لە خۆپەرستی دەبێ و بەرە بەرە زەمینە بۆ کەلەپوورێکی رۆشنبیری مرۆڤپەروەرانەی ئەوتۆ دەرەخسێت کە هەموو دەزگا حزبی و کۆمەڵایەتی و رۆشنبیرییەکان ناچار دەکات دژایەتی توندوتیژی بکەن، دیارە پێچەوانەش پێچەوانەیە، لە کۆمەڵگای بابسالاری و ژینگەی خێڵبازی و ناوچەگەرێتی و رەگەزپەرستی و تایفەچێتیدا، هەموو زمانێك دەچێتە کلیلەو زمانی هەرە باو دەبێ بە زمانی توندوتیژی و ئیدی کۆمەڵ بە تەڕو وشکەوە دەبێ بە سووتەمەنی شەڕو شەڕی دەسەلات کە ئەم شەڕو توندوتیژییە لە سنوورێکی دیاریکراودا ناوەستێت و پریشك بۆ هەموو دنیا دەهاوێژێ.. جا لێرەدا بایەخی پەروەردەو فێر کردن دەردەکەوێت کە چ رۆڵێکی گرینگ لە کرانەوەی هزروبیری رۆڵەکانی هەر میللەتێکدا دەبینێ، بۆیە دەشێت لە رێگەی ناوەڕۆکی کتێبی قوتابخانانەوە ئایندەی هەر میللەت و وڵاتێك پێشبینی بکرێ. یان ئاراستە گشتییەکەی ببینرێت. بۆ وێنە بابەتی خوێندن لە قوتابخانەکاندا هەرگیز دڵخۆشکەرە نییە، چونکە ئەو شێوازو میتۆدەی ئێمە لە فێرکردندا بەکاری دەهێنین و پەیرەوی دەکەین، بریتییە لە کۆنترۆڵکردنی ئەقڵ و ئەقڵیەتی قوتابیان، مێشکی قوتابیمان کردووە بە عەمارێك و پەیتاپەیتا کەلوپەلە مەعریفییەکانی خۆمانی تێ دەهاوین و قوتابی پێ دەستەمۆ دەکەین و گیانی پرسیارو پرسیار کردن و رەخنەی لەلا دەکوژین و دەیکەین بە گوێگرێکی کرو کپ و بێدەنگ و گیانی قبوولکردنی چەوساندنەوەی لەلا دروست دەکەین و پرۆسەی فێرکردن لە ناوەڕۆکە شۆڕشگێڕییەکەی بەتاڵ دەکەینەوەو قوتابی لە شێوازی

(فێرکردنی دیالۆگی) دوور دەخەینەوەو هیچمان لێی ناوێت تەنیا ئەشەدو نەبێ، واتە دەیکەین بە جەماعەتی ئەشەدو.. دیارە فێرکردنی دیالۆگی ئەو گفتوگۆ نەزۆکانە نییە کە زۆر جاران دەکرێت. بەڵکو جۆرێکە لە هەست کردن بە واقیعی مرۆڤانی، پەی بردن و هۆشیارییە بە واقیعی مرۆڤانی، چونکە مرۆڤ کە واقیعی خۆی ناسی، ئەقڵی پێدا شکا، پەی پێ برد، بیەوێ و نەیەوێ دەستپێکی خۆ ناسینی لا دروست دەبێ و بەمەش پێویستی بە پەیوەندییەکی دیالۆگی دەبێت. ئیدی دیالۆگ لەگەڵ خۆیدا، لەگەڵ دەوروبەرو کۆمەڵگەی خۆیدا، لەگەڵ ئەو دونیایەدا کە تیایدایەو لەگەڵیدا دەژی... جا هەر کاتێ ئەم پەیوەندییە دیالۆگییە دروست بوو، خزمەتی هوشیاری و بێداربوونەوەی خەڵکی دەکات. ڕێگەی هەموو ئازادییەکیش لە بێدارییەوە دەست پێ دەکات و ڕێگەی هەموو گۆڕانێکیش لە ئازادییەوە دەست پێ دەکات. واتە سێکوچکەی بێداری و ئازادی و گۆڕان تەنیا بە دیالۆگ مەیسەر دەبێت.. بەڵام لە زۆربەی وڵاتانی ڕۆژهەڵاتی ناڤیندا، دیالۆگ قاتییە. کاتێکت زانی کۆمەڵێك، تاقم و دەستەیەك بە تۆبزی و بە زەبری چەك و لە ڕێگەی توندوتیژییەوە دەسەڵات دەگرنە دەست و لە سەرەتاوەو بۆ قایمکردنی جێ پێی خۆیان لیستێکی دوورو درێژی پرەنسیپ و پرۆژەی گەورە گەورەو تەماح بزوێن رادەگەیەنن و مژدەی پێشکەوتن و دیموکراتیەت و ئازادی و مافی مرۆڤ و" هتد بە خەڵکی دەدەن و ساڵان دێن و دەڕۆن بێ ئەوەی هیچ یەکێك لەو پرەنسیپ و پرۆژەو مژدانە هاتبنەدی یان بێنەدی. دەسەڵاتیش کە جێ پێی قایم بووەو بە خەیاڵی خۆی ریشاژۆ بووەو لە زۆر شتان بێ منەت بووەو فێری گەلێك فێڵ و فەندو چاوبەستەکێ و چاوڕاو بووە، هەر کە جەماوەر دەنگی ناڕەزایی هەڵبڕی، بەهێز وەڵام دەدرێتەوە، یان دەخرێتە بازنەی گفتوگۆو دیالۆگێکەوە کە لە سیری تا پیازی لەلایەن دەسەڵاتەوەو بە قازانجی دەسەڵات دیاریکراوەو داڕێژراوەو بەرەنجام و ئاکامی ئەم دیالۆگانەش هەر بە قازانجی دەسەڵات دەشکێتەوەو دەکرێت بە پاساوێکی یاسایی تا دەسەڵات بەردەوام بێ لەسەر پرۆسەی سەرکوتکاری خۆی. هەڵبەتە سەرکوتکاری لە جەوهەردا مەحروم کردنی خەڵکانێکە لە مومارەسەکردنی مرۆڤانی خۆیان و ئەمەش تەنیاو تەنیا توندوتیژی لێدەکەوێتەوە. کەواتە تا زووتر پرۆگرامی خوێندنی قوتابخانەکانمان بگۆڕین زووتر لە مەترسییەکانی توندوتیژی دوور دەکەوینەوەو...

(٣)

گوتمان تاك بەبێ کۆمەڵ هەڵناکات و لە دەرێی کۆمەڵدا ناگات بە ئینسانیەتی خۆی. واتە مرۆڤ لەباری بایولۆجییەوە هیچ جیاوازییەکیان نییەو وەکو یەکن، بەڵام لەناو کۆمەڵگەدا دەبێ بە بوونەوەرێکی کۆمەڵایەتی و لە کاریگەری کۆمەڵگە ناخەلەسێت. بۆیە دەبێ کار بۆ کۆمەڵگەیەکی ساغڵەم بکرێ تا تاکی ساغڵەم و مرۆڤ دۆست و میانڕەو بڕسکێ و پەروەردە ببێ و وەکو هاووڵاتییەکی ئازادو بە گوێرەی تواناو بەهرەی خۆی بەشێوەیەکی یاسایی و دوور لە هەر وابەستەگییەك، جگە لە وابەستەگی هاووڵاتییەت، ئەرکەکانی دیاری بکرێ و مافەکانی بپارێزرێت. بەداخەوە لە کۆمەڵگەی ئێمەدا وابەستگی هاووڵاتییەت بەو چەمکەی سەرێ زۆر لاوازەو لە دوای هەر هەموو وابەستەگییەکانی دیکەی وەکو وابەستەگی ماڵباتی و ناوچەیی و خێڵەکی و تایفەیی و ئایدۆلۆژییەوە دێت کە هەر هەموویان بە ترس و توندو تیژی ئاوسن، هەر یەکێك لەو وابەستەگیانە هەوڵ دەدات سنووری سایکۆلۆژی و کۆمەڵایەتی خۆی بپارێزێ و لە وابەستەگییەکانی دیکەی جیابکاتەوە، دیارە پاراستنی ئەم سنوورە سایکۆلۆژی و کۆمەڵایەتییە کارێکی زۆر زەحمەتەو لەگەڵ بچووکترین بەدحاڵی بووندا دەتەقێتەوەو، ئەوپەڕی توندوتیژی لێدەکەوێتەوە، بۆ وێنە یەکێك لە هۆکارەکانی شەڕی براکوژی، کە ئەوپەڕی توندوتیژی تێدا

بەكار هات و لە هەردوو ئاستی ناوخۆو دەرەوە زەرەرێكی زۆرمان لێی كرد، دەگەڕێتەوە بۆ توندڕەویمان لە وابەستەگی سیاسی و ئایدولۆژی، واتە دەگەڕێتەوە بۆ حزبایەتی تەسك، چونكە هەر وابەستەگییەكی ئایدولۆژی داخراو دەبێتە مایەی گومڕایی و بەرەو توندوتیژی و پێشێلكاری دەڕوات" چونكە ئەوەی بۆ خۆی بە حەلاڵی دەزانێ بۆ خەڵكی دی بە حەرامی دەزانێ، ئەمە لە كاتێكدایە كە ئەگەر حزبایەتی نەبێتە مایەی قووڵكردنەوەی پەیوەندییە نەتەوەییە مرۆڤانییەكان و بڵاوكردنەوەی رۆشنبیریی یەكدی قبووڵكردن، ئەوە دەبێ بخرێتە بەرپرسیار" هەڵبەتە خەڵكی عێراق بەهەموو تیرەو تایفەو نەژادو نەتەوەیەكەوە بە چاوی خۆیان كارەساتەكانی ئایدۆلۆژیای داخراویان دیتووەو راستەوخۆو نا راستەوخۆ باجی مەعنەوی و مادی ئەو جۆرە ئایدۆلۆژیایەیان داوەو دەسەڵاتی تاك حزبی و حزبی سەركردە، كە بە ناهەق هەرچی خێروبێری وڵاتە، هەرچی ئیمتیازاتە بەسەر بەرپرسان و لایەنگرو دۆستان و هاوكارانی خۆیان دا بەخشی بوویەوەو، خەڵكیان لە كەمترین ماف ژیان مەحروم كردبوو، ئەمە یەكێكە لە هۆیە هەرە زەقەكانی بڵاوبوونەوەی توندوتیژی" چونكە كە ژیان لەبەر چاوی خەڵكی خرا، بەرانبەر نەك هەر قبووڵ نەكرێ، بەڵكو هەوڵی سڕینەوەشی بدرێ، ئیدی تروسكەی خۆشەویستی لە هەزرو روحیدا دەكوژێتەوە، كە خۆشەویستی لە ئەقڵ و روح و ویژداندا كوژایەوە، ئیدی هەموو ناڕەوایەك رەوایەو رێگە بۆ توندو تیژی خۆش دەبێت، هەڵبەتە لێرەدا پێویستە ئاماژە بۆ ئەو دەرهاویشتە سایكۆلۆژییە بكرێت، كە دەڵێت خەڵكی بندەست كە دەرفەتیان بۆ دەڕەخسێت و لەبندەستی قوتار دەبن، بەزۆری لاسایی چەوسێنەرو داگیركەرەكانیان دەكەنەوە، بۆیە پێویستە خەڵكی بن دەست لەیەكەم هەنگاوی رزگاریداو بۆ ئەوەی گیرۆدەی هەمان توندوتیژی داگیركەرەكەی نەبێتەوە، خۆی لە لاسایی كردنەوەی دژمنەكەی دوور بگرێت، وێنەی ئەو لە مێشك و ویژدانی خۆیدا بسڕێتەوەو نەیەڵێت كەم و زۆر ئەو لە رەفتارو هەڵسوكەوتیدا رەنگبداتەوە...

(٤)

بێگومان دیاردەی توندوتیژی دیاردەیەكی جیهانی ئاڵۆزو زۆر كۆنەو لەگەڵ پەیدابوونی مرۆڤدا پەیدابووەو تا رۆژگاری ئەمرۆ بەردەوامەو بەپێی قۆناغ و سەردەم و باری سیاسی و كۆمەڵایەتی وئابووری و رۆشنبیری شێوازی جیاوازی وەرگرتووە. جا ئەگەر چەمكی توندوتیژی هەندێ هولامی بنوێنێ و(!) هەر كەس و گروپ و لایەن و وڵاتێك لە روانگەی مەبەست و ئامانجی خۆیەوە شرۆڤەی بكات.

ئەوا هەر هەمووان لەسەر مەترسییە گەورەو شوێنەوارە نێگەتیفەكانی لەسەر تاك و كۆمەڵ، لەسەر ژیارو ژیان، لەسەر هەموو دنیا بە وڵات و گەل و تاكەوە، كۆكن بۆیە پێویستە هۆكارە دوورو نزیكەكانی دیاردەی توندوتیژی بخرێتە بەر باس و لێكۆڵینەوەو هەموو هەوڵ و تەقەلاكان یەك بخرێن بۆ ریشەكێش كردنی دیاردەكانی. بۆ ئەم مەبەستەش پێویستە دامو دەزگای هەر كۆمەڵگەیەك زۆر بەجدی و بەوپەڕی رۆشنبینییەوە بكەوێتە كارو پاراستنی ژیانی مرۆڤانی بگرێتە ئەستۆو وەكو باڵاترین بەها مامەڵەی لەتەكدا بكات و لە هەر هەڕەشەیەكی بپارێزێت. یەكێك لەو دەزگایانە، دەزگای راگەیاندنە بە هەموو كەناڵەكانییەوە، كە پێویستە بایەخی زۆر جدی و زانستیانە بە پرەنسیپەكانی لێبووردەیی بدەن و توندوتیژی بەهەموو شێوەیەك لەبەر چاوی خەڵكی بخەن و خەڵكی بە مافە مرۆڤانی و كۆمەڵایەتی و سیاسی و ئابوورییەكانی خۆیان ئاشنا بكەن و فێری ئەوە بكرێن كە چۆن لە رێگەی یاساوەو بەپێی یاسا بەرگری لە خۆ بكەن و دەستبەرداری ژیان و خۆشەویستی ژیان نەبن و لە هەموو كاروبارو

گیروگرفتێکدا پەنا بۆ دیالۆگ بەرن، دیالۆگ بکرێت بە دیاردەی هەرە باوو پەسند، بکرێت بە بەشێك لە پێکهاتەی دەروونی هەر تاکێك. چونکە دیالۆگ بۆ ئەوەیە بزانیت کە بەرانبەرەکەت چۆن بیردەکاتەوە، واتە دەبێ هەوڵبدەی لە ڕێگەی دیالۆگەوە بیرکردنەوەی بەرانبەرەکەت بخوێنییەوە، وەکو چۆن ئەویش هەمان شت لەگەڵ تۆدا دەکات، بێگومان یەکتر خوێندنەوە، زەمینە بۆ لێکدی حاڵی بوون دەسازێنێ، کە ئەم زەمینەیە خۆش بوو ئیدی بەڕێوەبردنی ناکۆکی و ململانێیەکان بە ئەقڵ دەسپێردرێ و هەنگێ ئەگەری پەنابردنە بەر زەبرو زەنگ یان نامێنێ یان زۆر کەم دەبێتەوە" هەروەها برەو پێدانی گیانی رەخنەو رەخنەگرتن کە ئەقڵ و ئاوەز دەژێنێتەوەو روح ئاوەدان دەکاتەوەو رەخنەو رەخنەگرتن ڕێگە بۆ مرۆڤ خۆشدەکات کە شارستانیانە گوزارشت لە خۆی بکات و هەر کەسێك دەرفەتی درایێ گوزارشت لە خۆی بکات، لە رق و کینە بەتاڵ دەبێتەوەو هەرگیز پەنا وەبەر توندوتیژی نابات. ئەمە جگە لەوەی پێویستە تەکید لەسەر وابەستەگی هاووڵاتییەتی بکرێ و بخرێتە سەرووی هەر وابەستەگییەکی دیکەوەو ڕێز لە تواناو بەهرەو هونەری هەر هاووڵاتییەك بگیرێ و بەپێی پرەنسیپی ماف و ئەرکی یاسایی مامەڵەی لەتەکدا بکرێت. بەمەش دەبێت بە خاوەن روحێکی پاراوو دەروونێکی ئاوەدانی ئەوتۆ کە هیچ جۆرە وێرانی و وێرانکردنێك قەبووڵ ناکات" واتە راگەیاندن ئەگەر بە شێوەیەکی زانستی و دروست و مرۆڤپەروەرانەو دوور لە دەست تێوەردانی دەسەڵات و حزباندن ئاراستە بکرێت، ئەوا دەورێکی زۆر گرینگ لە کەم کردنەوەی توندوتیژی دەبینێ، دیارە پێچەوانەش پێچەوانەیە کە بەداخەوە لە زۆربەی وڵاتانی رۆژهەڵاتی ناڤیندا، حزبی دەسەڵاتدارو حوکمڕان راگەیاندنی بۆ خۆی کۆنتڕۆڵ کردووەو کردوویەتی بە چەکێك بۆ چاوبەستەکێ لە جەماوەری خەڵك و راستیەکان بەتایبەتی ئەوەی لە بەرژەوەندی خۆیان نەبێ، هەرگیز بە خەڵکی ناڵێن و بە شێواوی و نوقستانی بڵاوی دەکەنەوەو دەزگای راگەیاندن دەکەن بە دەزگایەکی بانگەشەیی حزبی. دیارە بەمەش سەر لەبەری دەزگای بیرکردنەوەی خەڵکی دەشێوێت و وێران دەبێت و بەرەبەرە مرۆڤانی خۆ لە دەست دەدەن و دەبن بە مێگەلی گوێڕایەڵ و دیکتاتۆرساز، ئیدی بەرەبەرە لەبری ئەوەی راگەیاندن ببێ بە سانسۆر بەسەر دەسەڵاتەکانی دییەوەو هەڵەکانیان راست بکاتەوەو لەلادانیان بگێڕێتەوە، بەپێچەوانەوە دەسەڵات دەبێ بە سانسۆر بەسەر راگەیاندنەوەو لە پەلوپۆی دەخات، ئەمە خۆی لەخۆیدا دوور خستنەوەی جەماوەری خەڵکە لەوەی ببێ بە شەریکی دروستکردنی قەرار... ئیدی زۆرجار حزب، مادامێکی خاوەنی دەزگای راگەیاندنە بەپێی یاسا دەست دەخاتە کاروبارەکانی دەزگاوەو بەپێی بەرژەوەندییە حزبییەکان ئاراستەی دەکات، زندووترین نموونەی ئەم جۆرە راگەیاندنە، راگەیاندنی رژێمی بەعسیان بوو کە دەمانبینی چۆن دەستی لە کاروباری رۆشنبیری و هونەری و ئەدەبی و رۆژنامەوانی وەردەداو هەموو شتێکی بە ئاراستەی توندوتیژیدا دەحیزباندو کار گەیی بووە ئەوەی کە وابەستەگی ئایدۆلۆژی و حزبی مەحەك و پێوەری هەڵسەنگاندنی هزرڤان و شاعیرو ئەدیب و هونەرمەند بێت، بێ، تواناو بێ بەهران سەر دەخران و داهێنەرانی راستەقینە فەرامۆش دەکران، دیارە ئەم جۆرە هەڵوێستە تەنیاو تەنیا توندوتیژی لێ دەکەوێتەوەو کاوێژ کردنەوەیەکی سواوی جیدانۆفیەتە کە یەکێك بوو لە فاکتەرەکانی هەرەسهێنان و داڕوخانی و یەکێتیی سۆڤیەت... دەبێ ئەوە فەرامۆش نەکەین کە هزرڤان و فەیلەسوف و رۆشنبیرو نووسەرو منەوەران لە وڵاتانی دیموکراتی و پەرلەمانی ئەمڕۆی جیهاندا دەوری سەرەکیان هەبووە لە چەسپاندنی چەمکی لێبوردەیی و هاووڵاتییەت و دەسەڵات و سەروەری یاسا.

سەرچاوەکان:

١- المجتمع والعنف، ترجمة الاب الياس زحلاوي، دمشق ١٩٧٥.

٢- عن جذور العنف السياسي العراقي. د. عزيز الحاج.

٣- آراء وافكار حول العنف واللاعنف. حوار: مجلة النبأ.

٤- جدل العنف ومظاهره في حياة الانسان، بقلم: د. محمد وقيدي البيان ١٩٩٩/٩/١٢.

٥- كيف نشأ العنف في التأريخ الانساني. د. خالص جلبي.

٦- شرق و غرب" عنف الاسلام الكولونيالي. عباس برضون السفير ٢٠٠١/١٢/٢٩.

٧- في سوسيوليوجيا العنف والارهاب، الدكتور ابراهيم الحيدري. شرق الاوسط ٨٤١٤.

٨- النهج، ع: ٢٠، خريف ١٩٩٩.

هەزار تویّی شیعری نویّخوازی

(١)

شیعر بە گوێرەی سروشتی هونەریانەی خۆی دەبێ هەندێ ئاڵۆزو تا رادەیەك تەم و مژاوی بێ، بەڵام ئاڵۆزی و تەم و مژاوییەکی ناسك و هونەریانە، هەڵبەتە ئەم ئاڵۆزییە وێڕای تەبیعەتی هونەریانەی خودی شیعر، دەگەڕێتەوە بۆ ئەو کەرەستە زمانەوانییەی کە پێکیدێنێ و بۆ ئەو سەرچاوەی هەستە دەروونییەی کەلێوەی هەڵدەقوڵێت.

بەهەر حاڵ ململانێیەك هەیە لە نێوان روونخوازانی شیعرو ئاڵۆزخوازانی شیعرداو ئەمە هەر لە کۆنەوە مشت ومڕی لەسەر بووەو تا رۆژگاری ئەمڕۆش بەردەوامە) بەڵام پێم وایە تای تەرازوو بەلای ئاڵۆزیدا قورسە، چونکە تەبیعەتی شیعر جۆرێك لە ئاڵۆزی تێدایە کە لە هونەرییەتی شیعرەکە نایەتە دابڕان، بۆیە زۆر کەس پێیان وایە شیعری چاك ئەوەیە کە بڕێك ئاڵۆز بێ و بە ئاسانی خۆی بەدەستەوە نەدات، تا درەنگتر خۆی بەدەستەوە بدات سیحرو ئەفسوونی پتر دەبێت. تا پتر روون و ئاسان بێ زیاتر لە هونەرییەت دەکەوێت و دەبێ بەشتێکی سواوی بازاڕی و بێ تام و لەزەت. دیارە شیعر تا پتر ئاوێتەی دەرونی مرۆڤ بێت و لەگەڵ ناخی مرۆڤدا مامەڵە بکات پتر تەم و مژی دەکەوێتە سەر، ئەمە جگە لە کاریگەری شارەزایی و رۆشنبیریی و خوێنەواری شاعیر، چەند سەرچاوە رۆشنبیرییەکانی شاعیر فرەترو دەوڵەمەندتر بێ، ئاڵۆزی و قورسی شیعرەکەی زۆرتر دەبێت، هەڵبەتە هیچ شاعیرێکی رەسەنیش نە بەبێ رۆشنبیری هەڵدەکات و نە لە رۆشنبیری دادەبڕێت. رۆشنبیریی بۆ شاعیر زۆر پێویستە، لەلایەکەوە شیعرەکەی پەرداخت دەکات و لەتیف تیفەی دەدات و بەهرەو توانای شیعری دەگەشێنێتەوە، هەست و سۆزی پەرچ دەکات و ئاسۆی خەیاڵی بەرین دەکات، لەلایەکی دیکەوە زەین و هۆشی دەبزوێنێ. جا بەم پێیە رۆشنبیریی دەکاتە گرنگترین میکانیزمی داهێنانی شیعری و ئامرازی ئەفراندن. هەرگیز بەهرە بەتەنیا دادی شاعیر نادات و شیعری رەسەن و جاویدان ناخولقێنێ. کەواتە پەیوەندییەکی سروشتی لە نێوان شیعرو رۆشنبیریدا هەیە. هەمووشمان دەزانین کە ئەمڕۆکە شاعیر لەبەردەم تەقینەوەیەکی ئەبستمولۆژی یەجگار گەورە و هەمەلایەن و ئاڵۆزدایە، بۆیە ئەم تەقینەوە ئەبستمولۆژییە چڕو دەوڵەمەندە تێکەڵاوی ئەزموونی شاعیری نوێئاوەر دەبێت و لە دەقی شیعردا رەنگدەداتەوە و قووڵی و مەودایەکی دەوڵەمەندی نێوەرۆکی پێدەبەخشێت. هەڵبەتە نێوەرۆکی دەوڵەمەند و ئاڵۆز، تەکنیکی ئاڵۆزو بەتەمومژ دەخوازێت. بۆیە لەوەیە لە باری هونەرییەوە گوزارشت لە حەقیقەتی گران و قورس بەدەستەواژەی سووك و بازاڕی، بچێتە خانەی خیانەتەوە.

هەڵبەتە تا سەرچاوە رۆشنبیرییەکانی شاعیر فراوانتر بن، ئەگەری دەقاندەق ئاڵۆزتر و زیاتر دەبێت و جۆرە ئاڵۆزی و تەمتومانێك بەدەقی شیعری دەبەخشێت. چونکە دەقاندەق (تناص) دەکاتە تۆڕێکی ئاڵۆزی کۆمەڵە دەقێکی فرەو هەمە رەنگ کە زانستی و ئەدەبی، کۆن و نوێ، مێژوویی و ئەفسانەیی و خودی و بابەتی یەکدی تێدادەبڕن بە کورتی جولیاکریستیفا گوتەنی دەقاندەق دەکاتە (هەڵمژین و گۆڕینی کۆمەڵە دەقێکی دی).

لایەنێکی دیکەی ئاڵۆزاندنی شیعر، بیرە، پێم وا نییە کەس بتوانێت شیعر لە مەودوا رەهەندی فیکری دابماڵێت و رووتی بکاتەوەو دای ببڕێت. راستە فیکر لە شیعردا دەبێ پتر بلاچەیەك بێ و لە ئاسمانی شیعرەوە چەخماخە بدات،نەك فکرێك یان تیورییەك بێ و بگێردرێتەوە بەتۆبزی بەسەر وەرگردا بسەپێنرێت، چونکە لەو کاتەدا شیعر لە شیعرییەت دەکەوێت و دەبێتە نەزم و رێکخستن. بەڵام ئەمەش

ناکاتە تۆرانی شیعرو فیکر لێکدی چونکە شاعیر بیر دەکاتەوە، بەلام بیرکردنەوەیەکی شیعری) بەزەبری خەون و خەیاڵ و تەکنیکی تایبەتی بیرەکانی دەگۆڕێت بۆ شیعر. هەڵبەتە بیرکردنەوەکەش وەکو بیرکردنەوەی (هزرڤانێك) نییە کە پشت بە پێشەکی و ئەنجام و پەیوەندییە لۆژیکییەکانی بیرەکانی ببەستێت. ئەم جۆرە بیرکردنەوە لۆژیکیە دادی شیعر نادات و نابێت بەشیعر، هەر بۆیە مالارمییە بۆ دیگای نیگارکێش دەنووسێت:(عەزیزم دیگا، ئێمە شیعر لە هزرو بیر دروست ناکەین، بەڵکو لە وشە دروستی دەکەین).

لێ وەکو ئاماژەمان کردێ شیعر هەرگیز نایەتە داپڕان لە بیروفیکر، بیری شاعیریش رەگی لەژینگە و سەردەمی خۆیدایە، ئەگەر ژینگەو سەردەمەکە سادەو ساکار بێ ئەوا رەنگدانەوە شیعرییەکە سادە و ساکار دەبێت، خۆ ئەگەر ژینگە و سەردەمەکە ئاڵۆزبێ، تەژی نیگەرانی فیکری بێ و یەکپارچە ناسەقامگیری دەرونی و رۆحی بێ ئەوا رەنگدانەوە شیعرییەکە ئاڵۆزو تەمومژاوی و قورس دەبێت، وەکو ئەمە بەئاشکرا لەلای ئیلیەت دیارە. کەواتە شیعری گەورە، شیعری سەردەمە ئاڵۆزەکان وەکو سەمفۆنیایەکە پتر لەیەك دەنگ، زیاتر لەیەك ئاراستە، فرەتر لەیەك کەڵکەڵەی تێدایە، هەموو جۆگەلەکان دێن و بەزەبری هۆشێکی بلیمەتانە یەکانگیر دەبن، واتە هەموو جۆگەلەکان دێن و یەك باخ ئاو دەدەن، ئەوەیش باخی شیعرە کەواتە پەیوەندی نێوان فیکر، فەلسەفە وشیعر پەیوەندییەکی خۆرسکەو شیعر سەرۆ و ئیلهام لە سەرچاوە و هاماجەکانی فەلسەفە وەردەگرێت و هەرگیز تەکنیك و ئامرازەکانی وەرناگرێت گۆتە لە شرۆڤەی پەیوەندی و سنوری پەیوەندی نێوان شیعرو فەلسەفەدا دەڵێت:(شاعیر پێویستی بە هەموو فەلسەفەیە، بەلام دەبێ لە کارەکەیدا خۆی لێ ببوێرێ.) کە واتە شاعیر پێویستی بە هەماج و ئاسۆ و جیهانبینی رامانانەی فەلسەفەیە نەك میتۆدە بۆرهانییە وشکەکەی و میکانیزمە لۆژیکییەکەی کە فیکران رێك دەخات و هۆیەکانی دەپشکنێ و موناقەشەی دەکات. چونکە ئەم کارە دەگەڵ تەبیعەتی شیعرو تانوپۆی شیعردا رێك ناکەوێت و شاعیر نابێت بە خاوەنی ئەزموونی شیعری خۆی، دیارە مەبەست لە ئەزموون ئەوەیە کە (زات وخودی) شاعیر تێ دەپەڕێنێ بۆ هەموو سەدەمەکەی. ئەمڕۆ کە جیاوازی شاعیری گەورە و بچووك ئەوەیە کە بچووك کاتێ گوزارشت دەکات تەنیا گوزارشت لە خۆی دەکات، بەلام گەورە کە گوزارشت دەکات، ئەوا گوزارشت لە هەموو سەردەمەکەی دەکات، واتە گوزارشت لە جەوهەرو کرۆکی شارستانی سەردەمەکەی خۆی دەکات. هەڵبەتە شیعر لە پاڵ ئەوەی هەڵچوون و ئاوێتەبوون و جۆش وخرۆش و سۆز و هەستە، جورێك لە فەلسەفەشە. بۆ وێنە شاعیرانی وەکو دانتی و شەکسپیر و گۆتە. لە میانەی سۆزو هەڵچوون و گودازی خۆیانەوە گوزارشتیان لە جیهان کردووە. واتە رای تایبەتیان لەمەڕ جیهان هەبووە، هەڵوێستیان دەربارەی هەبووە. واتە فەلسەفەیەکیان هەبووە. هەڵبەتە مەبەست لە فەلسەفە میتۆدی زانستی و سەلماندن و پێوەرو میکانیزمی لۆژێکی نییە.

بەڵکو (راو هەڵوێستە لەمەڕ جیهان)، فەلسەفە (زانست) جیهان لە (سیستەمێکی پەیوەندێن لۆژێکی و ئەقڵیدا دەخاتە روو و پیشاندەدات، بەلام شیعر (راو هەڵوێست) لە سەر سینیەك لە خەون و خەیاڵ و مەزەندەی پرشنگدار پێشکەش دەکات، جا لێرەدایە کە پەیوەندی لە نێوان فەلسەفە و هەر شیعرێکی گەورەدا دروست دەبێت هەر بۆیەش توانەوەی هزرو فەلسەفە لە شیعردا جۆرێك لە ئاڵۆزی و تەم و مژ بەشیعر دەبەخشێت. شیعر خۆی بە مەملەکەتی میتافیزیکادا دەکات و ئاستە دەرەکییەکانی گەردون و شتان دەبەزێنێ و کار بۆ کەشفکردنی حەقیقەتە پەنهانەکانی بنی بنەوە دەکات ورای چپەکانی گەردوون دەکات و بە زمانێکی هەرە تازە و زیتەڵ و بزۆزو زیندووی دەبەخشێت وئیدی هەر پرسیاری

شیعرییە و لە مەڕ ناسنامەی مرۆڤ و جەوهەری مرۆڤ، دەربارەی گەردوون و رازەکانی، سەبارەت بە حەقیقەتە نەبینراوەکان، دێتە گۆڕێ.

بەم پێیە شیعری میتافیزیکی (تازە) گەڕانە بەدووی نادیارو پەنهاناندا، یان ئەم گەڕان و تاقیبە یەکێکە لە کەڵکەڵەکانی شیعری میتافیزیکی، دیارە ئەمە رەگێکی دەچێتەوە سەر سۆفییەت، چونکە تایبەتمەندی هەرە دیاری تەسەووف گەڕانە بە دوای شتە بەنهانەکانی ئەو دیوی هەست پێکراوەکان، پاشان ئەم خەسڵەتە بوو بە خەسڵەتێکی هەرە دیاری ئەدەبی سۆفیگەری (گەڕان بە دووی حەقیقەت و چوونەناو قولایی شتەکان و کەشفکردنی میتافیزیقا). جاسۆفیگەری دەکاتە حاڵەتێکی رۆحی لە نێوان بەندە و خوادا، ئەم ئەزموونە لە لۆجیکی ئەقڵ و یاساکانی بەدەرە. حاڵەتێکە لە حاڵەتەکانی بوونێکی باتینی، رەمزو هێمای تایبەتی خۆی هەیە، غوربەتێکی روحی و دەرچوونە لە جیهانی مرۆڤانی). کەواتە لەو پێودانگەوە کە شیعری تازە مامەڵە لەگەڵ نادیاردا دەکات، شەقڵێکی سۆفیانە وەردەگرێت و لایەنێکی تری ئاڵۆزی و تەم و مژی زیاد دەکا. واتە جۆرە کەونیەتێکی هاوبەش دەکەوێتە نێوان شیعر و تەسەوف کە شاعیر دێت بە شێوەیەکی راستگۆیانەی قوولْ خولیا و کەڵکەڵەی خۆی بە شیعر دەسپێرێت، وا هەست دەکات گوزارشت (لەوی دی)ش دەکات" هەڵبەتە یەجگار ئەستەمە خولیا و کەڵکەڵەی قوولْ و راستگۆیانە بەشێوەو قاڵب رازی بێ، بەڵکو پتر جیوەییە و لە قاڵبێکدا ئارام ناگرێت.

ئەمەش بە ئاشکرا لە پەخشانە شیعردا دیارە، خۆی لە شێوەو قاڵب رزگار کرد، تا زمانێکی زیتەڵی بزۆز پەیدا بکات کە لەگەڵ نێوەرۆکە تازەکاندا بگونجێت و پڕ بە پڕی ئەزموونی کەشفکاری بێ. جا لێرەدا پێویستە ئاماژە بەوە بکرێت کە زمانی وەسف وهەواڵ، شتێکی ئاشکرا دەخاتە روو، بۆیە مەفهومەو (وەرگر)ماندوو ناکات. بەڵام زمانی کەشف ئاوسە بەپرسیارو نەك هەر لەلای وەرگر غەریبە، لە خۆیشی غەریبە، زمانی کەشف واقیع هەڵدەکۆڵێت تا کەشفی بکات و پەیوەندییەکانی تێ بگات و روو لەو دیوی واقیع دەکات تا بوون بەرجەستە بکات. هەڵبەتە ئەم حاڵەتە لە لای سۆفییەکان هەبوو" پێی دەگوترا (شطح) جا شەتح (ئەو ساتەیە کە هۆش تیای دەوەستێ و هەنگێ سۆڤ بیردەکاتەوە و دەنووسێت، حاڵەتێکی وەهایە هەرچی سانسۆری هۆش و هوشیارییە (وعی) دەوەستێ).

بێگومان ئەفسانەش (اسطورە) سەرچاوە و مەودایەکی دیکەی ئاڵۆزاندنی شیعرە، مەبەست لە ئەفسانەش (ئەو شێوە و فۆرمە رەمزییەیە کە رۆشنبیر بە هۆیەوە گوزارشت لەو شتانە دەکات کە بەلایەوە حەقیقەتی ئەنتولوژی و کەونییە).

ئەفسانەش شتێك بووە گەلان هەناسەیان لێوەداوە، ئیدی بەشێك لەو هەناسەدانە رۆحی بووە، بەشێکی قارەمانێتی، بەشێکی مێژوویی، و بەشێکی هونەری بووە" جا ئەمڕۆکەش ئەفسانە لە پرۆسەی خۆتازە کردنەوەداو لە قاڵبی جیاوازدا، گەڕاوەتەوەو بووە بە سەرچاوەیەکی هەرە دەوڵەمەند بۆ ئەدەب بە هەردوو لایەنی ئەدەب و شیعرەوە. بەڵام لێرەدا دەبێ ئاماژە بەوە بکرێت کە ئەفسانە و شیعر پەیوەندییەکی یەجگار توندیان لە نێواندایە و بێ یەکدی هەڵناکەن و دوو رووی یەك پارچەدراون" بەم پێیە بەکارهێنانی ئەفسانە لە شیعردا گەڕانەوەیەکی ئاساییە بۆ یەکێك لە سەرچاوە دێرینەکانی هەڵبەتە ئامرازی پێکهاتەی هەردووکیان، ئەفسانە و شیعر، خەیاڵە، جا ئەم بەکارهێنانە هاوبەشەی خەیاڵ، زمانێکی هاوبەشی لە نێواندا دروست کردوە، ئەویش زمانێکی باڵداری هێمایی و دوور لە شەرح و شرۆڤە و رووتکردنەوەیە. بۆیە ئەگەر زمانی قەسیدەی نوێخوازی (حداثوی) بە سروشتی خۆی ئیحایی

و هێمـایی بـێ، ئـەوا ئەفسـانە بایـەخی هونـەری ئـەم ئیحاییەتـە بـەوە دەوڵەمەنـد دەکـات کـە رەمـزە ئەفسانەییەکان بەسەر واقیع دا دادەبڕێ، یان واقیع و خودی واقیع لەم رەمزانە هەڵدەکێشێت.

بـەم پێیـە دەکرێـت بگوترێـت کـە ئەفسـانە وەکـو مـەوداو سەرچاوەیەکی ئەبستمولۆژی و رۆشـنبیریی هۆیەکە لە هۆیـەکانی ئاڵۆزاندنی شـیعری نـوێ" بەلای محمود امین العالم –ەوە زۆربەی سەرچاوەکانی شیعری نوێ سەرچاوەی رۆشنبیرین، خوێندنـەوە و ئەبستمولۆژین تا ئەزموونە مرۆڤانییـە زندووەکان بن، واتە شیعری نوێ رۆشنبیریی کردووە بەسەرچاوەو زیاتری لێو وەردەگرێـت و هەڵدەهێنجێت تا لـە سەرچاوەی ئـەزموونی زنـدووی مرۆڤانییـەوە وەربگرێـت. بۆیـە شـەقڵی رۆشنبیری رووت لـە تـان و پـۆ و فۆرم و دەلالەتەکانی شیعری نوێ دا زاڵە. بـەم پێیـە مـەودا ئەبستمولۆژیە رۆرشـنبیریەکان فاکتـەرێکن لـە فاکتـەرەکانی ئاڵۆزانـدنی دەلالـی شـیعری نـوێ. ئەمــەش بــەواتای تۆمـەتبارکردنی رۆشـنبیریی و لــە قەفەزنانی نییە، بەڵکو تەنیا ئاماژەیە بۆ ئەو حەقیقەتە کە فاکتەرێکە لە فاکتەرەکانی ئاڵۆزاندنی شیعر.

(٢)

شیعر ئەمڕۆکە لەوە دەرچووە رێژنە هەستێکی خۆبەخۆبێ و بە داوی جوانترین وشـەدا بێتـە خـوارێ و لە بارترین رستە بکات بـە نیشتمان و ئـاوەدانی بکاتـەوە و سـەروەری شیعری پـێ ببەخشێت. شیعری ئەمڕۆکە ئەوە دەڵێت کە ناگوترێت. ئەمەش بە کەرەستەی ئاسایی ئەنجام نادرێت و هەر بۆیەش شیعری نوێ سوود لە سەرچاوەی زۆر وەردەگرێت و ئەو سەرچاوانە هـەم شیعرەکە پێك دەهێنێ و هـەم رەنگـی تێدا دەدەنـەوە. بۆیـە شیعری نـوێ کودەتایـە، تەنانـەت کودەتایـە لـە خـودی خۆیشـی. واتـە کودەتایـەکی هونەرییە لە خودی خۆی، لە خودی خۆیشی رازی نییە. لە زاوزێی بەردەوامدایە، روخاندنی بەردەوامـە، رەفزکردنی بەردەوامە، تەجاوزکردنی بەردەوامی تەنانەت خودی خۆیشێتی، کەواتە ئەرکی شیعری نـوێ تـەجاوز کـردن و تێپەڕانـدنی زانـراو و باوەکانـە. فلـوبیر لـەم بارەیـەوە دەڵێـت:(تـەنیا ئـەوەم دەوێـت کـە کتێبێکی جوان لەمەڕ هیچ بنووسم و تەنیا پەیوەندی بە خودی خۆی و لەگـەڵ خـودی خۆیـدا هـەبێ نـەك لەگەڵ دنیاێن دەرەکیدا).

هەر لەم پێودانگەوەیە کە کاتێ قەسیدەی نوێ مامەڵە لەگەڵ واقیع دا، واقیعی مەتریالی یـان بەشـەریدا دەکـات. نایـەت وەسـفی بکـات یـان رونـی بکاتـەوە و شـرۆڤەی بکـات یـان وەکـو چـۆنمان دیتـوە و پێـی راهـاتووین واهـی بۆمـانی نـەقڵ بکـات، یـان وەکـو پێشـبینی دەکـەین واهـی بۆمـانی بگوازێتـەوە بـەڵکو بـە جـۆرێ مامەڵـەی لەتەکـدا دەکـات کـە لـە بـاوی بخـات و نـامۆی بکـات، واقیـع لـە قەسـیدەی نوێـدا لـە مەنتیقیـەیـەت و ریتمە باوەکـەی خـۆی دەکـەوێ و دەبـێ بـە واقعێکـی تـەژی نـاکۆکی و ناتـەبایی و دوورە پەرێزی و شێواوی و بەدەر لە پەیوەندییان.

هەڵبەتە دەبێ ئەوەش بگوترێ کە رۆمانسییەتیش پەیوەندییـەکی رێژەیی بـە ئاڵۆزییـەوە هـەبووە، ئـەم ئاڵۆزییـە دەگەڕێتـەوە بـۆ ئـەم رۆژەی کـە رۆمانسییـەت لـە یاسـاکانی کلاسـیزم، کـە بایـەخدانـە بـە کـۆن و لاسایی کردنەوەی، بە ئەقڵ و رێکخستنی دەستەواژەکانی، بە شێوازو مشت وماڵدانی شێواز.

دیـارە فاکتـەرێکی دیکـەی ئاڵۆزاندنی شیعری نـوێ دوور کەوتنەوەیـە لـە هـەر روونکردنـەوەو شـرۆڤەو گـوتنێکی راستـەوخۆ، چـونکە ئەمـە شـیعر رووت دەکاتـەوەو لـە شـیعرییەتی دەخـات. چـونکە شـیعر لـە بنەڕەتدا داهێنانێکی ئەستاتیکییە لە کەش و هەوایەکی تەژی خەوندا. واتە ئاڵۆزی رەگەزێکی سـەرەکی شـیعرە وەکـو چـۆن رەگـەزی یەکـەمی مۆسیقاشـە، هەڵبەتـە رەمزییـەکان بـە حـوکمی کاریگـەری سـەرەتا

شیعرییەکانی ئەدگار ئالن پـو بایەخیان بەو لایەنی ئالۆزی و ئالۆزاندنـە داوە. بەلای ڕەمزییەکانەوە ناونان و ناوهێنانی هەر شتێك لەزەتەکەی دەبات و نای هێڵێ.

بۆیە پەنایان وەبەر ڕەمز بردووەو تەنیا ئاماژەیان بۆ کردووە" تا لەزەتەکەی نەڕوات و دەوڵەمەندی و فرە دەلالـەتی ڕەمز بێتـەدی. دیـارە ئامـاژە کـردن و ڕەمـز بـۆ شـت لـەبری ناوهێنـان و دیـاریکردنی ڕاستەوخۆی، جۆرە ئالۆزییەکی بەگەڵ دەکەوێت و ئەم حاڵەتەش بە ڕادەیەك لە سۆفیزم نزیك دەبێتەوەو ئاوێتەی دەبێت کە خەڵقانێك بتوانن بڵێن کە شاعیری سەمبولیست، بە تایبەتی گەر شاعیرێکی گەورە بێ، سۆفییەکی گەورەیە.

(٣)

لە سوریالیەتدا شێوازە نووسینێك هەیە پێی دەگوترێت الکتابە الآلیە) دیارە ئەمە لای سۆفییەکانیش هەیەو پێی دەگوترێت (شطح): شەتەح ئەو ساتەیە کە هۆش و هۆشمەندی تێدا دەوەستێ، سۆفی ڕێك لەو ساتی وەستانی هۆشەدا ڕادەمێنێ. بیردەکاتەوەو دەنووسێت. ئەمەش حاڵەتێکە هیچ سانسۆرێکی هـۆش و هوشـیاری نـامێنێ. دیـارە ئـەم ڕۆچـون و قوڵبوونەوەیـە بەناخـدا، ڕەگـی دەچـێتەوە سـەر سایکۆلۆژیاو دەستکەوتە سایکۆلۆژییەکان کە ئەمەش بۆ خۆی لە ئالۆزی بەدەرنییەو بەدەر نابێت. بۆیە خوێنەر (وەرگر) دەبێ ئەوە بزانێ کە ئەگەر ڕستەیەك هاڕوژاندی و هاتە ڕێی، بۆ ئەوە نییە ببێ بە کۆسپی سەر ڕێگەی، بەڵکو نیشانەیەکەو ڕێنوێنی دەکات و بەگەڵ ڕەوتی دەقەکەی دەخات. دیارە پەرەسەندنی ژیان و ژیارو پێشکەوتنی تەکنولۆژیا" واتە ژینگەو کۆمەڵگەی ئالۆز، شیعر لە ڕوونی و شەفافیەت دادەبڕێت، شیعری زادەی ئەو جۆرە ژینگەیەو کەش و هەواو جوگرافیایە ئالۆزو بە تەمومژ دەبێت" ئەمە جگە لەوەی شیعر بە تەبیعەتی خۆی کە مامەڵە لەگەڵ نادیاراندا دەکات، جۆرە ئالۆزییەك لەگەڵ خۆیدا هەڵدەگرێت" واتە گەیشتن بە نادیار، بە نەناسراو، بەوەی کە تازەیە، گەییشتن بە دیتنی ئەوەی نادیترێت و بیستنی ئەوەی نابیسترێ، ئەمە خۆی لە خۆیدا غوربەتاندنی دەلالەتی لێدەکەوێتەوە.
بۆیـە شـاعیران بـە خۆیشـیان ڕێـك نـین لەسـەر نوێخـوازی، هەنـدێك پێیـان وایـە نوێخـوازی شـیعر لـە دەربڕیندایە، واتە لە چۆنیەتی گوتندایە، نەك لە خودی گوتن، واتـە هونەریـەتی قەسیدەیەك لـە بونیـادی قەسـیدەکەدایە نـەك لـە ئەرکەکەیـدا. هەنـدێك دەڵـێن نوێخـوازی لـە جەوهـەرو کرۆکـدا داهێنـانی فـۆرمی شیعرییە لە ناو جەرگەی نێوەڕۆکەکانی ئێستادا نەك شێوەو جلکی ڕابردووی لەبەر بکرێت. بەم پێیە هەر ناوەڕۆکێکی تازە بگرێت شێوازێکی تازە دەخوازێت. هەندێکی دیکە دەڵێن هـەر داهێنانێك بگریت ڕەخنەیـە لـەو ڕابـردووەی جێمـان هێشـتووەو لـەو ئێسـتایەی دەیگـۆڕین و بونیـاتی دەنـەین" واتـە هـەر داهێنانێك بە تەبیعەتی خۆی بەزاندن و گۆڕینە. سەیاب-ی شاعیری عێراقی دەربارەی شیعری ئازاد، کە یەکێکـە لەسەرچـاوەکانی شـیعری نوێخـوازی، دەڵێـت: (شـیعری ئـازاد لـەوە زیـاترە کـە بـریتی بـێ لـە جیاوازی تەفعیلـەو وێکچوونەکانی نێوان بـەیتێك و بـەیتێکی دیکـە. شیعری ئـازاد بونیادێکی هونـەری تازەیـە، ڕەوت و ڕێچـکەیەکی هونـەری واقیعـی تازەیـە، هـاتووە تـا شـل و شـاوی ئـەدەبی ڕۆمـانتیکی و ئەدەبی بورجـە عاجییـەکان ڕامـاڵێ و وشـك و برینگـی کلاسـیکیەت بسـڕێتەوە، هـەروەها هـاتووە شیعری خیتابی، کە سیاسەتوان و کۆمەڵبازەکان لەسەر ئەوە ڕاهاتوون پێی بنووسن، پایە ماڵ بکات..) بەم پێیە لەگەڵ پتر ئالۆزبوونی ژیـان و ژیـارو تـەکنولۆژیادا، شیعری نوێخوازیش ئالۆزو ئالۆزتر دەبێت، تـا ئـەو ئەندازەیـەی شیعر جگـە لـە خـۆی و لـە شـیعریەتی خـۆی چ مەبەسـت و ئامـانجێکی دیکـەی نـەبێ. واتـە شیعری نوێ لە دەرێی خۆیدا چ ئەرکێکی نابێ، لـە هـەموو ئـەرکێکی کۆمەڵایـەتی دوور دەخرێتـەوە، جا

لەم حاڵەتەدا شیعر خۆبەخۆ ئاڵۆز دەبێ و منەتی بە جەماوەرییەت نامێنێ و کەمو زۆر خاتری جەماوەر ناگرێت.

(٤)

نوێخوازی بەر لەوەی شێوەیەکی هونەری بێ، خەونە. هەر بەم خەونەش قەسیدەی نوێخوازی گەشتی خۆی لە زاکیرەوە (رابردوو) بۆ ئاینده، بەڵکو بۆ ئەو دیو ئێستاو رابردوو دەست پێدەکات. کەواتە ئەرکی شیعر دەکاتە کەشفکردنی جیهانێك هەمیشە هەر پێویستی بە کەشفکردنە، رامبۆ گوتەنی شیعر دەکاتە دیتنی ئەو شتەی نادیترێ و بیستنی ئەو شتەی نابیسترێت، بە کورتی دەکاتە گەیشتن بە نادیار. ئیدی پەیامی شاعیر زیاتر دەبێ بە کەشف تا بڵاوکردنەوە.

هەڵبەتە لێرەدا دەبێ ئاماژەیەك بۆ چەمکی خەون (رۆیا)و جیهانبینی (رۆیە) بکرێت و تێکەڵ نەکرێن، رۆیا ئەوەیە لە خەوندا دەدیترێت، یان پەنگ خواردنەوەی خەیاڵەو لە خەودا دەتەقێتەوە، هەروەها زندەخەونیش هەیە. بەڵام (رۆیە) ئەوەیە کە چاو دەیبینێ و ئەقڵی باتین کاری تێدا دەکات. کەواتە رۆیا تایبەتە بە خەوەوەو بەو شتانەوە کە لە خەودا روو دەدەن، بەڵام (رۆیە) تایبەتە بە بێدارییەوە. (رۆیا) پەیوەستە بە خەیاڵ، یان بەرجەستەبوونی ئەو وێنایانەی لە خەیاڵەوە بۆ هەستی هاوبەش دادەڕژێت. (رۆیە) پەیوەندی بە چاوەوە، بە دیتنەوە هەیە.

جارێکی دی دەگەڕێینەوە سەر خەون و شیعرو دووبارەی دەکەینەوە کە خەون یەکێکە لە کەرەستە هەرە گرینگەکانی شاعیر لە پرۆسەی کەشف و کەشفکاریدا. دیارە نابێ ئەوەش لەبیر بکرێت کە خەون پەیوەستە بە ئەزموونی باتینییەوە. ئەزموونی باتینی-ش بە تەبیعەتی خۆی ئاڵۆزو ورینەئاسایە، کە خەون سەرچاوەیەکی شیعری نوێخوازی بێ، ئاساییە کە شیعریش ئاڵۆزو تەمومژاوی بێ و تا رادەیەك غەیبانی بێ، چونکە خەون جۆرە یەکبوونێکە لەگەڵ غەیبدا.

جەڕاندنیش (تجریب) سەرچاوەیەکی دیکەی شیعری نوێخوازی پێکدێنێ و تا رادەیەکی باشیش دەیئاڵۆزێنێ، چونکە جەڕاندن و تەجریب رەفزی قاڵب و نموونە دەکات و هەناسەی ژیان بەبەر دەقی نوێخوازیدا دەکات، واتە ئەگەر دەق لە خۆ جەڕاندنی بەردەوامدا نەبێ دەمرێت. قەسیدەی پەخشان بوارێکی جەڕاندنە، بۆیە قەسیدەی پەخشان لە روویەکییەوە دەکاتە بەکارهێنانی پەخشان و پەرەپێدانی پەخشان بە ئاراستەی شیعردا، واتە دەکاتە شیعراندنی مەودا شیعرییەکانی پەخشان لە دەرێی کێش و قافیەدا. قەسیدەی پەخشان دیمەنێکی لە دیمەنەکانی نوێخوازی هەڵگرتووە کە بەزاندنە، دەست بەرداربوونی کێش و ریتمی دەرەکییەو دەکرێ ئەمە بە یەکەم هەنگاوی بەزاندن لە کاروانی هەزاران میلی قەسیدەی پەخشان لە قەڵەم بدرێت.

(٥)

لەگەڵ بزاڤی نوێخوازی شیعردا، ئیدی شیعر بوو بە دەنگی شاعیر، واتە بوو بە دەنگێکی ناوەوە، نەك دەنگێك لە دەرێرا تیرەو تایفە یان سوڵتان یان بونە نەتەوەییەکان یان کۆمەڵایەتییەکان بیسەپێنن. کەواتە ئامانجی شیعر وەکو مەیدانێکی نووسینی نوێخوازی لە بەردەوامکردنی پەیوەندییەوە، لە درێژەپێدانەوە گۆڕا بۆ کەشفکردنی خودو تیشك خستنەسەری. بەڵام ئەم پرۆسەی کەشف و کەشفکارییە، ئەم تیشك خستنەسەرە، ناوەڕۆك لە دەقدا دەشارێتەوە، واتە دەق لە ناوەڕۆك بەدەر دەبێت، دەق لە ناوەڕۆك رووت دەبێتەوە، مەگەر تەئویل و تەفسیران ناوەڕۆکی پێ ببەخشێت.

وادیارە غیابی بابەت، یەکێکە لەو ڕێگە هونەرییانەی کە شیعری نوێخوازی دەیگرێتەبەر. واتە شیعر بابەتی نییە، بەڵکو بۆ خۆی ئەزموون و نەست و خەونێکە واقیع دەبەزێنێ و لەسەرووی واقیعەوە خۆی دەجەڕبێنێ، کەواتە لەم حاڵەتەدا کارێگەری گشتی شیعر گرینگە، واتە شیعرێك چەند کار لە وەرگر دەکات، بەم پێیەش وشەو زمان ناتوانێ حەقیقەتی شتەکانمان بۆ بگوازێتەوە، بەڵکو دەبێ بە ڕەمزو هێما بۆ ئەو شتانە. واتە زمان چەمك و مانای دیاریکراو نەقڵ ناکات بەڵکو دەبێ بە بوونەوەرێکی سروش بەخش، واتە شیعر ریتمی شتەکان، جا دەرەکی بێ یان ناوەکی، لە کەسێکەوە بۆ کەسێکی دی نەقڵ دەکات. دیارە ئەم حاڵەتە شیعر بەرەو تەجرید دەبات، بەرەو خۆ رزگارکردن لە هەر ئاراستەیەکی مەرجەعی، واتە شیعر زیاتر لە ئەزموونی رۆشنبیری و کەلتووری رووت بار دەکرێت تا لە ئەزموونی زیندووی مرۆڤانی، بۆیە (شیعری بێدەنگ)" ئەو شیعرەی هیچ ناڵێت، (بەلای کەمەوە شتێکی دیاریکراو ناڵێت) دێتە ئاراوە. جا هەر لەم پێودانگەوە خوێندنەوەی شیعر قورس و قورستر دەبێت.

هەر خوێندنەوەیەك، هەڵوەشاندنەوەی خوێندنەوەیەکی دیکە دەبێت. بەڵام ئەمە بە مانای سڕینەوەو فەوتاندنی خوێندنەوەکە، یان خوێندنەوەکانی دیکە نییە، ئەمەش خۆی لە خۆیدا یەکێکە لە دەرهاویشتەکانی نوێخوازی، چونکە وەك زانیمان نویخوازی (حداثـه) لە نەوەستانی بەردەوامدایە، لە ڕەفزکردنی سەقامگیری نموونەو دەسەڵاتی نموونەدایە، نوێخوازی هەڤڕك و ناحەزو نەیاری هەر دەسەڵاتێکە. جا شاعیری نوێخواز لە سایەی هەلومەرجی سەرکوتکاریدا ناتوانێ ئەم ڕەفزو ڕەفزکارییەی خۆی بە ئاشکرا دەرببڕێت، دژایەتی خۆی بۆ دەسەڵات بە ڕاشکاوی بنوێنێ. بۆیە کە دەیەوێت هەڵوێستێك دژ بە بیروبۆچوونی دەسەڵات دەرببڕێت، یان راو بۆچوونێك دەرببڕێ کە ئەقڵیەت و بیرکردنەوەی دەسەڵات پێی هەرس نەکرێت، خۆی لەبن حەوت توێکڵان دەشارێتەوەو راوبۆچوونی خۆی بە نووسینێك دەسپێرێت کەوا دێتە بەر دیدەی وەرگر گوایە هیچ ناڵێت. کەواتە ترس" ترس لە دەسەڵات، هەر دەسەڵاتێك بێ، کۆمەڵایەتی یان ئاینی یان سیاسی بێ، جۆرێك لە تەمومژو هێماو هێماکاری لە نووسیندا دەخوڵقێنێ. جا هەر لە سۆنگەی ئەم ترسەوە ئاڵۆزی و تەمومژ بوو بە پیشەی سەرکوتکراوان و لە ڕێگەی ئەم ئاڵۆزییەوە بیری شاعیر، هەستی شاعیر، ئەزموونێن شاعیر درزە دەکات و بەرجەستە دەبێت. بەڵام بەردەوامی لەسەر ئەم پرۆسەی ئاڵۆزی و ئاڵۆزکارییە دەبێتە مایەی ئەوەی کە داڕشتنی شیعری لە ماناو ناوەڕۆك زیاتر بئاڵۆزێ و ئاڵۆزتر ببێ.

بە هەر حاڵ لە دنیای نوێخوازی و میتانوێخوازیدا، نووسەر نابێ دەقێکی داخراوی ئاوس بە حوکمی بنجبڕی ئاوەدان بە دوا ئەنجامی بەزۆری ڕۆنراو لەسەر وەهم و خەیاڵی گەورەی کە نووسەر یەقینی بەدەستەو حەقیقەتی موتڵەق دەزانێ! پێشکەش بکات، بەڵکو دەبێ دەقێکی کراوە پێشکەش بکات، واتە دەبێ نووسینێکی تا رادەیەك ئاڵۆزو تەمومژاوی بگرێتە خۆی، تاکو خوێنەر بتوانێ چالاکانە لە میانەی پرۆسەی تەئویلەوە بەشداری لە نووسینی دەقەکەدا بکات. هەر بۆیەش بزاڤی میتانوێخوازی مەرگی نووسەری راگەیاند، واتە نەمانی دەسەڵاتی فیکری نووسەری راگەیاند.

هەڵبەتە غیابی نووسەرو نەمانی دەسەڵاتی فیکری نووسەر، نەمانی سنووورداری و تاك لایەنی دەلالەتی دەگەیەنێ لەبەردەم دەوڵەمەندی و فرە لایەنی دەلالەتاندا. جا لێرەوە فرە لایەنی خوێندنەوەش چێدەبێت، هەر خوێندنەوەیەك، خوێندنەوەیەکی دی هەڵدەوەشێنێتەوە، بەڵام هەڵوەشاندنەوە بە مانای سڕینەوەو نەهێشتن نا، بەڵکو بەو مانایەی جۆرێکە لە کەڵەکە بوونی خوێندنەوەو دەق دەوڵەمەند دەکات

و ئاسۆی زیاتری دەلالی لە بەردەمدا دەکاتەوە، تا کار دەگاتە دەقاندەق (تناص) لە خوێندنەوەدا وەکو چۆن دەقاندەق لە خودی ئەفراندنەکەدا هەیە.

بە هەرحاڵ ئاڵۆزی رەگی لە شیعردایە، لە خوێنی شیعردایە، لەگەڵ شیعرداو لەناو شیعردا دەژی، هەر شیعرێك ئاڵۆز نەبێ، خیانەتی لە تەبیعەتی خۆی کردووە، لە شیعرییەت لایداوەو بەتۆبزی ئەرکێکی دی ناشیعری لە ئەستۆی خۆی گرتووە. بە هەرحاڵ ئەگەر سروشتی شیعر خۆبەخۆ ئاڵۆزو بە تەمومژ بێ، ئەگەری ئەوەش دەکرێت کە ئەم تەبیعەتە لە زمانی شیعریشدا رەنگ بداتەوە، مەبەست لە زمانی شیعر لێرەدا، چۆنیەتی وتنە، نەك چی وتنە، کەواتە بەم پێیە زمان تانوپۆی شیعر پێکدێنێ و شیعر لە دەرێی زماندا نامەیێ. واتە زمان تەنیا کەناڵێکی گەیاندنی دەلالەت بە (وەرگر) نییە. بەڵکو خۆی لە خۆیدا ئامانجە. بەڵام لەگەڵ هەموو ئەمەشدا، هەر شاقەسیدەیەك بگری، زمانێکی لە پشتە" زمانی سادەو ساردو سڕوخاو شیعری پێ ناخوڵقێنرێ، شیعر دەچێتە ژووانی زمانێك کە زرك و زیت و زیتەڵ و پڕ لە پێچ و پەناو هەورازو نشێوو گێژەن و گێژاوو شەپۆلان بێ. دیارە زمان لە شیعردا، بەم پێیە، لە هەمان کاتدا هەم شێوەیەو هەم ناوەڕۆك، جا لێرەدا ئەو قەناعەتە دروست دەبێت کە تەمومژو ئاڵۆزی لە هەوەڵەوە تا کۆتایی دیاردەیەکی زمانەوانییەو شیعریش لە دەرێی زماندا بوونی نابێ و هەر شیعرێکیش ناچارە –ئەگەر رێزی شیعرییەتی خۆی بگرێت– زمانێکی تایبەتی بۆ خۆی بخوڵقێنێ و بایەخی ئەو زمانەش لەوەدا دەردەکەوێت کە چەند توانای بەسەر نیشاندانی ناوەوەدا دەشکێ، چەند نەگوتەنییەکانی پێ دەگوترێت، چەند نادیارەکانی پێ فەتح دەکرێت، چەند لە دەلالەتە باوو هاوبەشەکان دوور دەکەوێتەوەو چەند دەلالەتی نوێباوو تایبەت دەگرێتەخۆ. کەواتە زمان سەرچاوەیەکی لەبن نەهاتووی دەلالەتە، شاعیر دەبێ هەمیشە بیتەقێنێتەوە، وشە لە ناوەڕۆکی باو بەتاڵ بکاتەوەو بە ناوەڕۆکی نەباو تەژی بکات و بە ئاوایەکی تازە بەکاری بێنێ، تۆ بڵێی بیخوڵقێنێ و بیخوڵقێنێتەوەو لە دەقێکی ناباودا بیجەڕێنێ و هەموو تواناکان وەگڕ بخات.

(٦)

شاعیری نوێخواز، وەرگری لەلا مەبەست نییە، چۆنیەتی وتنە شیعرییەکانی خۆی بەلاوە گرینگە، ئیدی وەرگر تێی دەگات یان تێی ناگات ئەمە خەمی خۆیەتی، با زەینی حاڵی بوون وەگڕ بخات و حاڵی ببێ، کێ دەستی گرتووە؟! بەم پێیە بە ئاشکرا جۆرێك لە دابڕان و جەفاو تۆران لە نێوان شاعیرو وەرگردا هەیە، ئەوەتا شاعیرێکی نوێخوازی وەکو ئەدۆنیس دەڵێت: (من جەماوەرم نییە، جەماوەریشم ناوێ) یان (محمد عفیفی مطر) دەڵێت: (من خوێنەر ناناسم، ئەوە دەناسم و دەزانم کە خۆم دەیڵێم) کەواتە ئەم حاڵەتە بمانەوێ و نەمانەوێ جۆرە خوێندنەوەیەکی تەئویلی دەخوازێ، ئەمەش لە خوێنەرێکەوە بۆ خوێنەرێکی دیکە دەگۆڕێت و تەنانەت لای یەك خوێنەریش لە زەمەنێکەوە بۆ زەمەنێکی دی، لە حاڵەتێکی دەروونییەوە بۆ حاڵەتێکی دیکە دەگۆڕێت. خوێندنەوەی تەئویلی–ش زادەی ئەوەیە کە شیعر لەوە دەرچووە کەشکۆڵی زانیاری و هەواڵ و تۆمارکردنی رووداوان بێ، یانی بەڵگەنامە نییە، بەڵکو جۆرە مومارەسەیەکی هونەرییە، جۆرە جەڕباندنێکی هونەرییە، کە دەلالەتی تازە هەڵدێنێ. بۆیە شاعیری نوێخوازی نە هوشیارییەك دووبارە دەکاتەوەو نە مانایەك دەگوازێتەوە، بەڵکو لە رێگەی جیهانبینییەکی تازەوە، هوشیار دەشڵەقێنێ، خوێنەر بە خۆی مانای لێ هەڵدەهێنجێ و بەرهەمی دێنێ، دیارە دەقی شیعری نوێخوازی رێك لە هەزار توێیەك دەچێت بە ئاسانی خۆی بە دەستەوە نادات. ئیدی لێرەوە تەئویل و تەفسیر زەرورەت پەیدا دەکات، کە لە راستیدا دەکاتە هونەری

تێگەییشتن لە شتێکی غەریب و نامەفهوم. واتا ناچار دەبین مانای رواڵەتی و دیاری دەق ببەزێنین و بەڕێنوێنی ئەو جفرەو مۆرس و ئاماژەو کلیلانەی تێیدایە بگەینە ناوەڕۆکی مانا قوڵەکانی، کەواتە تەئویل هونەری تەفسیرو لێکدانەوەی دەقە ئاڵۆزو نادیارەکانە. دیارە دەق، بە تایبەتی لە سەردەمی نوێخوازیدا، یەکەیەکی یەك پارچەیەو یەکەکەش، دەکاتە هەر هەموو رەگەزەکان. دیارە دەقی نوێخوازی لە کانییەکی ئاودار دەچێت کە لە هەڵقوڵین و خۆ تازەکردنەوەی بەردەوامدا بێ و خۆی دووبارە ناکاتەوە. جا دەلالەتەکانی دەقی شیعری نوێخوازیش هەمیشە کراوەن لەبەردەم هەر خوێندنەوەیەکدا، لەگەڵ هەر خوێندنەوەیەکدا خۆی تازە دەکاتەوە، بۆیە هیچ سەیر نییە خوێندنەوەکان لە یەکتر نەچن و هەر خوێندنەوەیەك جیاواز بێ لە خوێندنەوەی پێش خۆی.

(٧)

ئەگەر شیعر بە تەبیعەتی خۆی فرە دەلالەتی هەڵدەگرێت، ئەوا ئەم فرە دەلالەتییە لە شیعری نوێخوازیدا شتێکی واقیعی و حاشا هەڵنەگرە، دەشێت دەقی شیعری نوێخوازی لەلایەن پتر لە کەسێکەوە بخوێنرێتەوە، بەڵام خوێندنەوەی جیاواز هەڵدەهێنجن، واتە دەگەنە دەلالەتی هەمە جۆری وەها کە خوێنەر دووچاری سەرسامی و دوو دڵی دەکات، کەواتە بە قەولی مالارمیە: (بەیتی شیعری لە درکەێن مانادار پێك نایەت، بەڵکو لە درکەێن نیەتدار پێك دێت) هەڵبەت نییەت، هەر نییەتێك بێ، خۆی لە خۆیدا پرۆژەیەکە، هەر پرۆژەیەکیش، بە گوێرەی ئەو کەسەی دەخرێتە بەردەستی قابیلی دەستکاری و چاککردنەوەو لێ زیادکردنە. بۆیە شیعری نوێخوازی وەکو ئەو پرۆژەیە، خوێندنەوەی جۆراوجۆرو لێك نەچوو هەڵدەگرێت و لێکدەرەوە بە خۆی مانای پێدەبەخشێت و ئە\مەش دەق لەبەردەم ئەگەرە دەلالییەکان والا دەکات، و دەقەکە زندوو و دەوڵەمەند دەکات، چونکە دەق ئەگەر هەڵگری یەك دەلالەتی دیاریکراو بێ هەرزوو لە جێی خۆی دەپووکێتەوەو دەمرێت، بۆیە هەر دەقێکی رەسەن بگری لە هەر پەیوەندییەك بەدوورە تەنیا (پەیوەندی ئەدەبییەت و هونەرییەت) نەبێ، ئەدەبییەتیش لە زماندا پەیدا دەبێت، واتە ئەگەر وشە تەنیا یەك مانای بگەیەنێ، یانی هەر مانا قامووسییەکەی بگەیەنێ و زمانی دووەم نەیەت و یەقینیاتی زمان نەشڵەقێنێ و رزگاری نەکات شتێکی لێ دروست نابێ ناوی ئەدەب بێ، واتە ئەدەب لە ناو زمانی شڵەقاودا چێدەبێت. بۆیە خوێنەری ئەمڕۆ دەپرسێت ئەم قەسیدەیە چ پرسیارگەلێك دەخاتەڕوو؟ چ ئاسۆگەلێکم لەبەردەم ئاوەڵا دەکات؟ واتە مەبەستی خوێندنەوە ئەوەیە کە بەناو ئەو جیهانە پرسیاراوییە بکەوێ کە دەق دەیخوڵقێنێ. واتە مەبەستی خوێندنەوە ئەوەیە کە بەگەڵ گەشتە کەشفکارییەکەی دەق بکەوێت. مەبەست لە گەشتی کەشفکاری چۆنیەتی بەکارهێنانی زمانە، مەبەستیش لە زمان و چۆنیەتی بەکارهێنانی ئەوەیە چەند مانا بەرهەم دەهێنێ، نەك چەند مانا نەقڵ دەکات، واتە بەر لە زمان شتێك نییە ناوی مانا یان فیکر بێ. یانی ماناو فیکر پێش زمان ناکەون، ئیدی لە میانەی ئەم پرۆسەی بەرهەم هێنانەی ماناوە، دەلالەت دێتە ئاراوە، کە هەر هەموو ئەوزارە ئاماژەیی و خوازەیی و تەکنیك و هونەرکارییە گوزارشتی و رەمزییەکان کۆ دەکاتەوەو کارێگەرییەکی تایبەتی بەدەق دەبەخشێت.

جا کە لە ئەدەبی نوێخوازیدا، زمان بەم رادەیە گرینگ بێ، دەبێ خوێنەر شارەزای زمان بێ تا بتوانێ دەقێکی پێ بخوێنێتەوەو تەئویل (تەفسیر)ی بکات، ئەگەر زمانی دەقەکە دروست بێ، ئەوا دەتوانێ بە زەبری شارەزایی لە زمان زەوق لە دەقەکە وەربگرێ و تێی بگات، خۆ ئەگەر زمانی دەقەکەش سواو پواو بێ ئەوا لە قاوی دەدات و ریسوای دەکات. هەڵبەتە زمان جۆرێك لە رۆشنبیریی بەگەڵ دەکەوێ و

خوێنـەری دەقـی نوێخـوازی پێویسـتە ڕۆشـنبیر بـێ، مەبەسـت لـە ڕۆشـنبیری تـەنیا کەڵەکـەبوونێکی ئەپسـتمولۆژی هەمەلایـەن نییـە، بـەڵکو کەڵەکەبوونێکـە لـە نـاوەوە ئاوێتـە دەبـێ و تەخـەمورو تـەفاعول دەکات تا هوشیاری و ڕەفتارو (سلوك) جیهانبینییەك بەرهەم بهێنێ.

(٨)

تیری ئیگلتون، مێژووی ئەدەبی بەسەر سێ قۆناغاندا دابەشدەکات: قۆناغی بایەخدان بە نووسەر بە تایبەتی لە سەدەی نۆزدەو قۆناغی ڕۆمانسیەتدا، قۆناغی بایەخدان بە دەق و بە تایبەتی لە ڕەخنەی نوێدا. پاشان بایەخدان بە خوێنەر بە شێوەیەکی بەرچاو. ئەدۆنیس هەر لەم پێودانگەوە دەڵێت: (ئەگەر نووسینی قەسیدە خوێندنەوەیەك بێ بۆ جیهان، ئەوا خوێندنەوەی ئەو قەسیدەیە، نووسینی جیهانە)).

هەڵبەتە خوێندنـەوە بـە دوو ئاراسـتەدا دەڕوات" لـە دەقـەوە بـۆ خوێنـەرو لـە خوێنـەرەوە بـۆ دەق. دەق چەند بە خوێنەر ببەخشێت، خوێنەر ئەوەندە مەودای تازە بە دەقەکە دەدات کە ڕەنگە ئەو مەودایانـە لـە دەقەکـەدا نـەبن، جا لـەم حاڵەتانەدایە کە خوێنـەر هـەم لـە باری دەروونییـەوە تێر دەبـێ و هـەم لـە باری دەقەکەوە. ئەمەش لە خوێندنەوەدا پێی دەگوترێ کارێگەری و کارلێکی دوو لایەنە. جا کارلێکی نێوان خوێنـەرو دەق دەکاتـە خوێندنەوەیـەکی چـۆنی نـەك چـەندی، خویندنەوەیـەك ئەوەنـدەی بـە تـەمای تەقینـەوەی مانایـە ئەوەنـدە بـە تـەمای داڕژانـی مانـا نییـە، چونکە شیعری نوێخـوازی بـە خوێندنـەوەی ئاسۆیی خۆی بەدەستەوە نادات. بۆیە خوێندنەوە دەبێ ئەستوونی بێ و لە حاڵی کارلێکێکی وەهادا بێ کە مەسافەیەك لە نێوان دەقدا وەکو بابەتێکی داهێنراوو لە نێوان خوێنەردا وەکو داهێنەر نەمێنێ، ئیدی لـەزەتی خوێنـدەوە لـەم یەکانگیرییـەوە هەڵـدەقوڵێت و چـێدەبێت. کەواتـە بـۆ گەییشـتن بـە لـەزەتی خوێندنەوەو پاراو بوونی ڕوحی، خوێنـەر دەبێ ڕێزی تایبـەتی لـە دەقەکە بگرێت و خوێندنـەوەی بـاش بەبێ ڕێزگرتنی دەق مەیسەر نابێت. جا لێرەدا دەبێ ئاماژە بەوەش بکرێت کە لـەم حاڵەتـەدا کـە دەق لـە دەلالەت بە دوورەو جۆرێك لە پەراگەندەیی تێدایە، خوێنەر وەکو لێکدەرەوەیەکی دەق ناچار نییە لـەو دەلالەتانـە بگـەڕێ کـە شـاعیر ویسـتویەتی، بـەڵکو خوێنـەر لـە چوارچێوەی دەسـەڵاتی خوێندنـەوەو لـە چوارچێوەی هێمـاو ئاماژەکـانی دەق و ڕواڵەتەکانیـدا، دەلالـەت بەرهـەم دێـنێ یـان دەلالـەتێك بەرهـەم دێنێتـەوە کـە ڕەنگـە لەگـەڵ مەبەسـتی شـاعیرەکەدا ئاسمـان و ڕێسـمان بێـت، خـۆ ڕەنگـە لەگـەڵ خوێندنەوەیەکی دیکەی هەمان خوێنەر یان خوێنەرێکی دیکەشدا جیاوازبێ.

کەواتە شیعر لـە هـەموو کـات و شـوێنێکدا، چونکە هـەڵقوڵاوی هـە\ستێکی ئاڵۆزە، مەعەڕەز بووە بۆ ئاڵۆزی و گوتارو زمانێکی تایبەتی وەرگرتووە کە جیاواز بووە لە هەر گوتارێکی دیکە. جا کە شیعر لە بنەڕەتداو بە تەبیعەتی خۆی ڕەگێکی لە ئاڵۆزیدا بێ و ئاڵۆزی لەگەڵ خۆیدا هەڵگرێ، ئەوا ئـەم حاڵـەت و دیاردەیـە لـە شـیعری نوێخوازیـدا زەقتر بـەدیار دەکـەوێت و زۆر فاکتـەریش دەور لـە قوڵبوونـەوەی ئـەم ئاڵۆزییەدا دەبینن، لەوانە: فاکتـەری کـەلتووری و ئەپستمولۆژی بە هـەموو مـەوداو ڕەهەندێن فیکری و فەلسەفی و میتافیزیکی و سۆفیگەری و ئەفسانەییەکەوە، شاعیری نوێخواز لە هەر هەموو ئەو ناوەڕۆك و سەرچاوانە پـڕ دەبێت و بـە شـێوازێکی شـیعری بـەکاریان دێـنێ، بـەکورتی دەیانشـیعرێنێ و ئەمـەش ئاڵۆزییەکی دەلالی لە شیعر بار دەکات.

فاکتـەری کـەلتووریی ڕۆژاوایـی و ڕێبـازە ئەدەبییـە ڕۆژاواییەکان: شـاعیری نوێخـواز وەکـو خوێنـەرێك ئاگاداری سەرچاوە کەلتووریی و ڕێبازە ئەدەبییە ڕۆژاواییەکانەو جۆرێك لە کاریگەری ئەو سەرچاوانەی دەکەوێتـە سـەرو لایـەنێکی دیکـەی ئـاڵۆزی بـە بەرهەمـەکانی دەدات. فاکتـەری سێیەم گۆڕانی بونیـات و

چەمکی شیعرە لە رۆژگاری ئەمڕۆدا، کە ئەمیش بۆ خۆی جۆرێك لە ئاڵۆزاندنی دەقی بەگەڵ دەکەوێت و گەلێ رواڵەتی لێدەکەوێتەوە وەکو: غیابی دەلالی یان ونی دەلالەت و بابەت و زاڵی تەجریدو کەڵکەڵەی کاکڵە شیعرو (شیعری خالیسەو رووت و هیچی تر نا)و تەغریب و تەقاندنەوەی زمان و کۆکردنەوەی دژ و ناکۆکەکان، بۆیە دەلالەت لە شیعری نوێخوازیدا پتر بەرهەمهێنانی دەلالەتە تا کەشفکردن و دۆزینەوەی دەلالەت. ئەم بەرهەمهێنانی دەلالەتەش پشت بە تواناو زیرەکی خوێنەر (لێکدەرەوە) دەبەستێ، کە دەبێ دەقەکەی خۆش بوێ، رێزی بگرێ و کارلێکی تەواو لە نێوان خۆی و دەقدا هەبێ و بگاتە لوتکەی لەزەتی خوێندنەوەو دەقەکە بە تەواوەتی بەری دڵی بگرێ و روحی پاراو ببێ.

<u>سەرچاوە:</u>

* الأبهام في شعر الحداثه

د. عبدالرحمن محمد القعود / مارس/ ٢٠٠٢

* زمن الشعر ط٢ ١٩٧٢ ط٣ ١٩٧٨ ادونيس

* ادبنا الحديث بين الرؤيا والتعبير ط١ ١٩٧٩ ريتا عوض

* سياسة الشعر، بيروت/ط١ ١٩٨٥ ادونيس

* الشعر والتجربة/ أرشيبالد مكليس

ترجمة: سلمىَ الخضراء الجيوسىَ

مراجعة: توفيق صانع

* شعرنا الحديث الىَ اين؟ غالي شكري دار المعارف بمصر، تاريخ بلا

* الصوفية والسريالية دار الساقي ط١ ١٩٩٢ ادونيس.

حەمە کەریم عارف

کەرکووکییە و لە ساڵی ١٩٥١دا لەدایک بووە.

لە ساڵی ١٩٧٥ کۆلیژی ئەدەبیاتی بەغدای تەواو کردووە.

یەکەم بەرهەمی شیعرێکە بەناوی (هەڵبەستێکی هەتیو کەوتوو) کە لە ژمارە (١٧٠) رۆژنامەی هاوکاری ساڵی ١٩٧٣ بڵاوبووەتەوە.

لە ساڵی ١٩٧٦ەوە بە بەردەوامی نووسین و بەرهەمی ئەدەبی بڵاو دەکاتەوە.

سەرنووسەر یان بەڕێوەبەری نووسین یان سکرتێری نووسین یان ئەندامی دەستەی نووسەرانی ئەم گۆڤار و بڵاوکراوانە بووە: گۆڤاری گزنگی نووسەرانی کەرکووک، نووسەری کوردستان، کەلتوور، نووسەری کورد، گولانی عەرەبی، ئاڵای ئازادی تا ژمارە ٢٢٢، گۆڤاری نەوشەفەق.

جگە لە ناوی خۆی، بە تایبەتی لە گۆڤاری گزنگی نووسەرانی کەرکووك، نووسەری کوردستان، کەلتوور، رۆژنامەی ئاڵای ئازادی تا ژ: ٢٢٢ بەناوی گۆڤەند، زنار، سیپان، پاکزاد، محەمەدی حاجی، سیروان عەلی، دیدار هەمەوەندی، هێژا، ح. ع بەرهەمی بڵاو کردۆتەوە.

جگە لە پارتی دیموکراتی کوردستان و یەکێتیی قوتابیانی کوردستان ئیدی ئەندامی هیچ حیزب و رێکخراوێکی سیاسی نەبووە، لە ساڵی ١٩٧٤ – ١٩٧٥دا پێشمەرگەی شۆڕشی ئەیلوول بووە، لە هەشتاکاندا بۆ ماوەی نۆ ساڵ، بێ وابەستەگی حیزبی، پێشمەرگە بووە و وەکو بەشدارییەکی مەیدانی و ویژدانی لە خەباتی رەوای نەتەوەی کوردا شانازی پێوە دەکات و منەت بەسەر کەسدا ناکات، چونکە باوەڕی وایە کە رۆڵەی میللەتی مەزلوم مەحکومە بە پێشمەرگایەتی.

لە هەشتاکانەوە تا ئێستا راستەوخۆ سەرپەرشتی و سەرۆکایەتی لقی کەرکووکی یەکێتیی نووسەرانی کوردی کردووە.

زۆر بەرهەم و کتێبی چاپ و بڵاو کردۆتەوە، لێ زۆربەی هەرە زۆریان، بە تایبەتی ئەوانەی لە چیادا چاپ بوون بە نوسخەی هێندە کەم بڵاو بوونەتەوە، لە نرخی نەبوو دان و هەر ئەوەندەیە کە لە فەوتان رزگار بوون. هەندێك لە وانە:

١– تیرۆژ، کۆ چیرۆك، چاپی یەکەم ١٩٧٩

٢– کۆچی سوور، رۆمان، چاپی یەکەم ١٩٨٨

٣– بەیداخ، چیرۆك، ١٩٨٨

٤– داوەتی کۆچەرییان، کۆ چیرۆك چاپی دووەم ٢٠٠٥

٥– لە خۆ بێگانە بوون، کۆمەڵە چیرۆك، چاپی یەکەم (١٩٩٩) دەزگای گوڵان

٦– کوچ سرخ، کۆ چیرۆك، بە فارسی، وەرگێران چاپی یەکەم ١٩٨٧ شاخ

٧– نینا، رۆمان، سابت رەحمان، دوو چاپ، شاخ، شار ٢٠٠٢

٨– نامۆ، رۆمان، ئەلبیر کامۆ، دوو چاپ، شاخ، شار ٢٠٠٣ دەزگای ئاراس

٩– رێبەر، رۆمان، مەهدی حسین، یەك چاپ (شاخ)

١٠ شکست، رۆمان، ئەلکساندەر فەدایەف، چاپی شاخ (راه کارگر)

١١ – هاوماڵەکان، رۆمان، ئەحمەد مەحمود، دوو چاپ، شاخ، شار ٢٠٠٠ گوڵان

١٢- بێناسنامەکان، رۆمان، عەزیز نەسین، ٣ چاپ شاخ، شار ٢٠٠٣

١٣- قوربانی، رۆمان، هیرب میدۆ، چاپی یەکەم ٢٠٠٤ دەزگای شەفەق

١٤- دووره ولات، رۆمان ع. ڤاسموف، چاپی یەکەم٢٠٠٠ دەزگای گولان

١٥- ئازادی یا مەرگ، رۆمان، کازانتزاکیس، چاپی یەکەم ٢٠٠٣ کتێبخانەی سۆران

١٦- چیرۆکەکانی سەمەدی بیهرەنگی، دوو چاپ، شاخ، شار ٢٠٠٤ کتێبخانەی سۆران هەولێر

١٧- ئامانجی ئەدەبیات. م. گۆرکی، چاپی شاخ ١٩٨٥

١٨- دلێریی خۆراگرتن، ئەشرەفی دەهڤانی، چاپی شاخ

١٩- مەسەلەی کورد لە عێراقدا، عزیز شەریف ٢٠٠٥

٢٠- مێژووی رەگ و رەچەڵەکی کورد، ئیحسان نوری پاشا، یەك چاپ

٢١- خەباتی چەکداری هەم تاکتیکە هەم ستراتیژ، مەسعودی ئەحمەد زادە، چاپی شاخ

٢٢- کورد گەلی لە خشتەبراوی غەدر لێکراو، د. کوینتەر دیشنەر، چاپی شێیەم ٢٠٠٤ دەزگای ئاراس

٢٣- لە مەهابادی خوێناوییەوە بۆ کەنارێن ئاراس، نەجەف قولی پسییان

٢٤- گوزارشتی مۆسیقا، د. فۆاد زەکەریا.

٢٥- دەربارەی شیعر و شاعیری، رەزا بەراهەنی.

٢٦- ڤنسنت ڤان گوگ، شانۆنامە، باول ئایز لەر

٢٧- بە دوعا شاعیرەکان، شانۆنامە، جەلیل قەیسی (گزنگ ژ:١٢)

٢٨- جولەکەکەی مالْتا، شانۆنامە، مالرۆ.

٢٩- دادپەروەران، شانۆنامە، ئەلبیر کامۆ.

٣٠-بەد حالْی بوون، شانۆنامە، ئەلبیر کامۆ.

٣١- چاو بە چاو، شانۆنامە، گەوهەر مراد (غولام حسەینی ساعیدی)

٣٢- ریچاردی سێیەم، شانۆنامە، شەکسپیر.

٣٣- گەمەی پاشا و وەزیر، شانۆنامە، عەبدوڵلائەلبوسێری.

٣٤- کورد لە ئەنسکلۆپیدیای ئیسلام دا، چاپی یەکەم ١٩٩٨ وەزارەتی رۆشنبیری.

٣٥- هونەر و ژیانی کۆمەلایەتی، پلیخانۆڤ، چاپی یەکەم ٢٠٠٥ دەزگای موکریانی

٣٦- پێکهاتەی بەدەنی و چارەنووسی ئافرەت، ئیڤلین رييد.

٣٧- لێکدانەوەیەك لە مەڕ نامۆ، لویس ریی.

٣٨- منداڵە دارینە، چیرۆکی درێژ بۆ مندالان.

٣٩- فاشیزم چیی؟ کۆمەڵە چیرۆك بۆ مندالان، یەلماز گونای

٤٠- شوانە بچکۆلەکە، چیرۆکێکی درێژی چینی یە بۆ مندالان

٤١- زارۆکستان (چوار شانۆنامە بۆ منالان)

٤٢- لە گەنجینەی حیکایەتی تورکمانییەوە.

٤٣- کۆمەڵێك ئەفسانەی جیهانی (٢٣ ئەفسانە)

٤٤- زندە خەون، کۆمەڵە چیرۆکی چیخوف، چاپی یەکەم (٢٠٠١) دەزگای موکریانی

٤٥- ئەفسانەێن گریکی و رۆمانی، چاپی یەکەم (٢٠٠٤) کتێبخانەی سۆران، هەولێر

٤٦- جیٚ پیٚ، کۆمەڵێك چیرۆکی فارسی چیرۆکنووسان:(سادقی هیدایەت، جەلال ئال ئەحمەد، بوزرگی عەلەوی، سادقی چوبەك، مەنسوری یاقوتی)

٤٧- چیرۆکستان، کۆمەڵێك دەق و رەخنە، چاپی یەکەم ٢٠٠٥ نووسەرانی کەرکووك

٤٨- چۆنیەتی فێر بوونی زمانی فارسی، چاپی یەکەم (٢٠٠٠) حەمە کەریم عارف

٤٩- گۆڤەند و زنار (فەرهەنگی فارسی - کوردی) حەمە کەریم عارف

٥٠- پەلکە رەنگینە، حەمە کەریم عارف، چاپی یەکەم (٢٠٠٤) وەزارەتی رۆشنبیری
٥١- کۆمەڵێك چیرۆکی بێگانە
٥٢- چزیشفسکی، فەیلەسوف و زانای گەورەی میللەتی روس
٥٣- چایکۆ فسکی، ژیان و بەرهەمی.
٥٤- ئیدگار ئالین پۆ، ژیان و بەرهەمی.
٥٥- جاك لەندەن، ژیان و بەرهەمی
٥٦- گوگول، نووسەری ریالیست
٥٧- یەڵماز گونای، ژیان و بەرهەمی
٥٨- سادقی هیدایەت، ژیان و بەرهەمی
٥٩- خافرو غ لە شیعر دەدوێ، ژیان و بەرهەمی
٦٠- رێبازە هونەرییەکانی جیهان
٦١- ریالیزم و دژە ریالیزم لە ئەدەبیات دا، چاپی یەکەم (٢٠٠٤) دەزگای سپیرێز
٦٢- راگەیاندن لە پەراوێزی دەسەڵاتدا (بە شەریکی) چاپی یەکەم (٢٠٠١) دەزگای گوڵان
٦٣- راگەیاندن لە نێوان حەقیقەت بێژی و عەوام خەڵەتێنی دا، چاپی یەکەم ٢٠٠٥ حەمە کەریم عارف
٦٤- دیدار و دەق و رەخنە.
٦٥- دیداری چیرۆکڤانی چاپی یەکەم ٢٠٠٥ .
٦٦- قوتابخانە ئەدەبییەکان، رەزا سەید حسەینی.
٦٧- ناودارانی ئەدەب، حەمە کەریم عارف
٦٨- مەرگی نووسەر و چەند باسێکی دی، حەمە کەریم عارف.
٦٩- کورد لە سەدەی نۆزدە و بیست دا، کریس کۆچرا، چاپی یەکەم ٢٠٠٣ کتێبخانەی سۆران

* لە راپەڕینەوە تا نهوو چالاکانە بەشداری بزاڤی ئەدەبی و رۆشنبیریی کوردی دەکات و بەرهەمی هەمە جۆر (نووسین و ئامادە کردن و وەرگێڕان) بڵاو دەکاتەوە..

* ئەو بەرهەمانە و زۆری دیکەی ئامادەن بۆ چاپ و چاپکردنەوە و هەر کەس و گروپ و لایەن و دەزگایەك تەماحی بڵاو کردنەوەی هەبن، ئامادەیە بە خۆڕایی پێشکەشیان بکات و...